

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

REVIEW OF LAW SCIENCES

huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

правовой научно-практический журнал

legal scientific-practical journal

2021/4

TAHRIR HAY'ATI

TASHKULOV AKBAR DJURAYEVICH

Bosh muharrir, Toshkent davlat yuridik universiteti rektori

SALAYEV NODIRBEK SAPARBAYEVICH

Bosh muharrir o'rinbosari, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y.f.d., professor

SAIDOV AKMAL XOLMATOVICH

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi spikerining birinchi o'rinbosari, y.f.d., akademik

AVTIONOVA NATALYA VLADIMIROVNA

Rossiya Federatsiyasi A.S. Griboyedov nomidagi Xalqaro huquq va iqtisodiyot instituti birinchi prorektori, pedagogika fanlari nomzodi

BORZU SABAH

Amerika Qo'shma Shtatlarining Xalqaro huquq instituti direktori, professor, huquq doktori

SKIBA ANDREY PETROVICH

Rossiya Federatsiyasi Federal jazoni ijro etish xizmati Akademiyasining Jinoyat-ijroiya huquqi kafedrasini mudiri, professor, yuridik fanlar doktori

NADJA ALEXANDER

Singapur menejmenti instituti Huquq maktabi professori, huquq doktori

EDWARD JUCHNIEWICZ

Polshaning Gdansk universiteti Huquq va boshqaruv fakulteti Moliyaviy huquq kafedrasini professori, huquq doktori

ROLF KNIEPER

Germaniyaning Bremen universiteti Fuqarolik, iqtisodiy va qiyosiy huquqshunoslik fanlari professori, huquq doktori

SUMACHEV ALEKSEY VITALEVICH

Rossiya Federatsiyasi Yugor davlat universiteti Yuridik instituti Jinoyat huquqi va jinoyat protsessi kafedrasini professori, yuridik fanlar doktori

KOTA FUKUI

Yaponiyaning Osaka universiteti Oliy huquq va siyosat maktabi professori, huquq doktori

YOKOMIZO DAI

Yaponiyaning Nagoya universiteti Huquq fakulteti professori

JOAN BLUM

Amerika Qo'shma Shtatlarining Boston kolleji Huquq maktabi professori, huquq doktori

ISMAIL YAZICIOGLU

Turkiyaning Boyazid Yildirim nomidagi Anqara universiteti Huquq fakulteti professori, huquq doktori

CHORIYEV ORIFJON ABDISOBIR O'G'LI

Toshkent davlat yuridik universiteti Tahririy-nashriyot bo'limi boshlig'i, mas'ul muharrir

MUASSIS: TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

правовой научно-практический журнал

REVIEW OF LAW SCIENCES

legal scientific-practical journal

"Yuridik fanlar axborotnomasi – Вестник юридических наук – Review of law sciences" huquqiy ilmiy-amaliy jurnali O'zbekiston matbuot va axborot agentligida 2020-yil 22-dekabrda 0931-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy attestatsiya komissiyasi jurnallari ro'yxatiga kiritilgan. Mualliflik huquqlari Toshkent davlat yuridik universitetiga tegishli. Barcha huquqlar himoyalangan. Jurnal materiallaridan foydalanish, tarqatish va ko'paytirish muassis ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Sotuvda kelishilgan narxda.

ISSN 2181-919X

© Toshkent davlat yuridik universiteti

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ
NAZARIYASI VA TARIXI.
HUQUQIY TA'LIMOTLAR TARIXI

6 **SHODMONOV MIRZOHI MUXTOR O'G'LI**
Siyosiy partiyaning huquqiy mohiyati va uning
nazariy-huquqiy tahlili

13 **BOYMURODOV BOTIR PANJI O'G'LI**
Norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar
ishtirokining nazariy asoslari tahlili

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ.
MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

22 **PO'LATOV MIRZOHI QO'ZIMURODOVICH**
Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish –
Konstitutsiya himoyasida

31 **USMANOV OTABEK ODILBEK UGLI**
Organizational and legal aspects of transition
to digital technologies and forms of electronic
public control Uzbekistan

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI.
TADBIRKORLIK HUQUQI. OILA
HUQUQI. XALQARO XUSUSIY HUQUQ

39 **ISAGULOV SHUHRAT NORQOVULOVIH**
ACHILOVA LILIYA ILHOMOVNA
Turizm va migratsiya: joriy holat va istiqbol

47 **IMOMOV NURILLO FAYZULLAYEVICH**
O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha
yuridik shaxs muassisi javobgarligining nazariy
va amaliy muammolari

57 **ЭГАМБЕРДИЕВ ЭДУАРД ХАЖИБАЕВИЧ**
Некоторые проблемы определения
гражданско-правового статуса виртуального
мира и его объектов

66 **IBROHIMOV AZIMJON ABDUMO'MIN O'G'LI**
Korporatsiyani boshqarishda fidusiar
majburiyatlar va ularni O'zbekistonda qo'llash
imkoniyatlari

74 **JURAYEVA ASAL BAKHTIEVNA**
CHAOEN WANG
Whose choice of law in arbitration: approaches
of cis on applicable law

12.00.04 – FUQAROLIK PROTSESSUAL
HUQUQI. XO‘JALIK PROTSESSUAL
HUQUQI. HAKAMLIK JARAYONI VA
MEDIATSIYA

- 84 **PIRMATOV OTABEK SHAVKATOVICH**
Onlayn sud majlisleri fuqarolik sud majlislarini
virtuallashtirishning yangi bosqichi

12.00.06 – TABIIY RESURLAR HUQUQI.
AGRAR HUQUQ. EKOLOGIK HUQUQ

- 91 **UZAKOVA GO‘ZAL SHARIPOVNA**
Shaharsozlik sohasida ekologik talablarga rioya
etishning huquqiy masalalari

12.00.07 – SUD HOKIMIYATI.
PROKUROR NAZORATI. HUQUQNI
MUHOFAZA QILISH FAOLIYATINI
TASHKIL ETISH. ADVOKATURA

- 100 **BAKAYEV SHAXRIYOR BAXTIYOROVICH**
Ma‘muriy sud ish yurituvining o‘ziga xos
xususiyatlari va uning tashkiliy-huquqiy asoslari

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI.
HUQUQBUZARLIKLARNING OLDINI
OLISH. KRIMINOLOGIYA.
JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

- 107 **SAGDULLAYEV FATHULLA
SHUKURULLAYEVICH**
Hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan
chetga chiqishning obyekti yuzasidan ayrim
mulohazalar
- 114 **NAJIMOV MIRATDIYIN
SHAMSHETDINOVICH**
O‘n olti yoshga to‘lmagan shaxsga nisbatan
uyatsiz-buzuq harakatlar qilish jinoyati
tushunchasi va ahamiyati
- 119 **DJALILOV FURKAT ZAKIROVICH**
Davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi
bilan bog‘liq jinoyatlarning obyekti yuzasidan
ayrim mulohazalar
- 126 **ХАМИТОВ БАУЫРЖАН НУРАБАЙУЛЫ**
Противодействие рейдерству: мировой опыт

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI.
KRIMINALISTIKA, TEZKOR-QIDIRUV
HUQUQ VA SUD EKSPERTIZASI

- 134 **ABDULLAYEV RUSTAM QAHRAMONOVICH**
Hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti samaradorligi hamda natijaviyligi tushunchalari haqida ayrim fikrlar
- 140 **ИЛЬДЕБАЕВ РИЗАБЕК ЕРМАГАМБЕТ**
К проблеме последующего этапа расследования преступлений, связанных с подделкой документов в сфере образовательной деятельности
- 150 **САХАТОВА САМАЛ ЕРБОЛАТОВНА**
Буллинг среди несовершеннолетних как один из факторов формирования личности преступника
- 156 **AMANBAYEVA ALTINAY GALIMJANOVNA**
Voyaga yetmaganlarning jinsiy daxlsizligiga qarshi jinoyatlarni tergov qilish kriminalistik usullarining zamonaviy yo'nalishlari shakllanishi va rivojlanishi tahlili

12.00.10 – XALQARO HUQUQ

- 163 **MUSAEV DJAMALIDDIN KAMALOVICH**
International legal mechanism for monitoring compliance with agreements on cooperation between states in the fight against illicit trafficking in narcotic drugs
- 173 **EGAMBERDIYEV DILSHOD ALISHEROVICH**
Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish vositasi sifatida xalqaro tergov komissiyalari tuzishning xalqaro-huquqiy asoslari

12.00.12 – KORRUPSIYA MUAMMOLARI

- 181 **QO'CHQOROV ZAFARJON QAYUMJON O'G'LI**
Oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllari, tasnifi va o'ziga xos xususiyatlari

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA
NAZARIYASI VA METODIKASI
(SOHALAR BO'YICHA)

- 190 **GULYAMOVA GULNORA YAKUBOVNA**
Til – huquqning yashash sharti

UDC: 329 (043.3) (575,1)
ORCID: 0000-0002-9593-5890

SIYOSIY PARTIYANING HUQUQIY MOHIYATI VA UNING NAZARIY-HUQUQIY TAHLILI

Shodmonov Mirzohid Muxtor o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
tayanch doktoranti,
e-mail: shodmonovmirzoxid69@gmail.com

Annotatsiya. Mamlakatimizda siyosiy partiyalar faoliyatini rivojlantirish va davlat va jamiyat hayotida ularning rolini kuchaytirish uchun qonunchiligimizga kiritilayotgan har bir o'zgartirishlar siyosiy partiyalarning jamiyat hayotida muhim rol o'ynashi va erkin faoliyat yuritishini ko'zlab amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida siyosiy tizimni rivojlantirish, davlat va jamiyat hayotida siyosiy partiyalar rolini kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilanganligi mazkur yo'nalishda yanada zamonaviy mexanizmlarni joriy etishni taqozo etadi. Maqola siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati va uning nazariy-huquqiy tahlili masalasiga bag'ishlangan bo'lib, asosan, milliy va xorijiy davlatlar qonunchilik hujjatlari va bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlari qiyosiy tahlil qilindi. Xususan, xorijiy davlatlardan GFR, Rossiya Federatsiyasi, Moldova, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Gruziya, Makedoniya, Ukraina kabi bir qator davlatlarning qonunchilik hujjatlari o'rganildi va milliy qonunchilik bilan qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot ishimizda siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati va uning nazariy tahlili yuzasidan amaliy taklif va ilmiy xulosalar berildi.

Kalit so'zlar: siyosiy partiya, partiya, siyosiy guruh, sho'ro, partiya dasturi, partiya ustavi, ko'ppartiyaviylik, xalqaro tajriba.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ И ЕЕ ПРАВОВОЙ ПРИРОДЫ

Шодмонов Мирзохид Мухтор угли,
докторант Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В целях развития деятельности политических партий в нашей стране и усиления их роли в жизни государства и общества каждое изменение в нашем законодательстве должно быть направлено на обеспечение важной роли политических партий в общественной жизни и их свободной деятельности. Стратегия действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан в качестве приоритета определяет развитие политической системы, усиление роли политических партий в жизни государства и общества и внедрение более современных механизмов в этом направлении. В статье рассматриваются понятие, правовая сущность и теоретико-правовой анализ политической партии, в основном посредством сравнительного анализа национального и зарубежного законодательства и научных исследований в этой области. В частности, были изучены законодательные акты ряда зарубежных стран, таких как Федеративная Республика Германия, Российская Федерация, Молдова, Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Грузия, Македония, Украина, и проведен сравнительно-правовой анализ с национальным законодательством. В нашей исследовательской работе были даны практические предложения и научные выводы по понятию, правовой сущности и теоретическому анализу политической партии.

Ключевые слова: политическая партия, партия, политическая группа, совет, партийная программа, партийный устав, многопартийность, международный опыт.

THE CONCEPT OF POLITICAL PARTY, ITS LEGAL NATURE AND ITS THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Shodmonov Mirzokhid Muhtor ugli,
Doctoral student
of Tashkent state university of law

Abstract. *In order to develop the activities of political parties in our country and strengthen their role in the life of the state and society, every change in our legislation is aimed at ensuring that political parties play an important role in public life and operate freely. The Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan identifies the development of the political system, strengthening the role of political parties in the life of the state and society as a priority and the introduction of more modern mechanisms in this direction. The article deals with the concept, legal essence and theoretical-legal analysis of a political party, mainly through the comparative analysis of national and foreign legislation and scientific research in this area. In particular, the legislative acts of a number of foreign countries, such as the Federal Republic of Germany, the Russian Federation, Moldova, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Georgia, Macedonia, Ukraine, were studied and compared with national legislation. In our research work, practical suggestions and scientific conclusions on the concept, legal essence and theoretical analysis of a political party were given.*

Keywords: *political party, party, political group, council, party program, party charter, multiparty system, international experience.*

Kirish

Bugungi kunda dunyodagi barcha demokratik davlatlarda siyosiy hokimiyatning shakllanishini siyosiy partiyalar ishtirokisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Siyosiy partiyalar demokratiya yuqori darajada rivojlangan davlatlarda ham o'z-o'zidan taraqqiy etmagan, balki uzoq tadrijiy yo'l bilan murakkab ijtimoiy muhitni boshdan kechirish orqali huquqiy islohotlar bilan rivojlangan. Bu jarayon mamlakatimizda ham bosqichma-bosqich rivojlanib, siyosiy partiyalarning jamiyatimiz siyosiy hayotida faoliyati demokratlashib, ularning konstitutsiyaviy va huquqiy asoslari yaratildi.

Tadqiqotchi olimlarning fikricha, barcha demokratik davlatlarda siyosiy partiyalarning faoliyat yuritishida ijobiy natija uchun 3 ta muhim asos bo'lishi lozim:

1. Siyosiy partiyalar faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslari;
2. Siyosiy partiyalar faoliyatining mafkuraviy-g'oyaviy asoslari;
3. Siyosiy partiyalar faoliyatining moddiy-texnik va moliyaviy asoslari.

Yuqorida ta'kidlangan uch omilni ilmiy tahlil qilar ekanmiz, har biri muhim ekanligi va bu asoslarni shakllantirmasdan turib siyosiy partiyalar faoliyatida yuqori natijaga erisha olmasligimiz va eng muhim jihati, demokratik jamiyatda fuqarolar siyosiy partiya tushunchasi va uning huquqiy mo-

hiyatini tushuna olmasliklari salbiy holat ekanligini anglashimiz lozim.

2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasida birinchi ustuvor yo'nalish "Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari" deb nomlangan bo'lib, uning birinchi bandi "Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda Oliy Majlis, siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytirish" deb belgilanishi ham sohada siyosiy partiyalar tizimini rivojlantirish hamda davlat va jamiyat hayotida siyosiy partiyalar rolini kuchaytirish, ular o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirishda muhim qadamlardan biri bo'ldi.

Shu o'rinda siyosiy partiyalarning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, ularni modernizatsiya qilish hamda liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2017-yil 22-dekabr Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida shunday degan edi: "Bugungi siyosiy partiyalar faoliyatini amalga oshirishning aniq huquqiy mexanizmlari yaratilmagani, davlat va jamiyat boshqaruvida siyosiy partiyalarning ta'sirchan va amaliy mexanizmlarini joriy etish maqsadida siyosiy partiyalar faoliyatining ochiqligi, mustaqilligini

ta'minlaydigan, ularni aholi bilan bevosita bog'lab, hokimiyat shakllanishida ko'prik vazifasini bajaruvchi mexanizm yaratish lozim" [1].

Shuningdek, davlatimiz rahbari Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida "Yangi O'zbekiston – xalqchil va insonparvar davlat" g'oyasini ilgari surayotganligi bu borada ham yana muhim qadamlardan biri bo'ladi, deb ta'kidlashimiz mumkin [2].

Shu jihatdan tadqiqot ishimizda siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati va uning nazariy-huquqiy tahlili, asosan, milliy va xorijiy davlatlar qonunchilik hujjatlari va bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlari bilan qiyosiy tahlil asosida ilmiy tadqiq qilindi. Bundan ko'zlangan maqsad huquqiy jihatdan milliy va xorijiy tajribani o'rganish, shuningdek, milliy va xorijiy olimlarimizning bu boradagi ilmiy fikrlarini qiyosiy tahlil qilish orqali siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyatini nazariy-huquqiy jihatdan kengroq tavsiflash va ularning jamiyat hayotidagi o'rnini kuchaytirishdan iborat.

Material va metodlar

Tadqiqot doirasida huquqiy fanlarda ilmiy metodlar bo'lgan ilmiylik, xolislik, tizimlilik (sistemalilik), determinizm tamoyillari, xronologik uslub, huquqiy taqqoslash uslubi, induksiya-de-duksiya va boshqa ilmiy metodlar qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari

Hozirgi kunda har bir davlatda siyosiy partiyalarning huquqiy maqomi, ularning siyosiy hayotdagi roli, davlat bilan o'zaro munosabatlarini belgilashda siyosiy partiya tushunchasini tahlil qilish va uning mohiyatini xalqimiz ongiga singdirishda siyosiy partiyalar to'g'risidagi maxsus qonunlar qabul qilinganligi, yurtimizda va xorijda ko'plab olimlarimizning bu borada ilmiy tadqiqot olib borganligi va bu jarayon davom etayotganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan nafaqat respublikamiz, butun dunyodagi demokratik davlatlarda faoliyat yuritayotgan siyosiy partiyalarning zamonaviy konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari qabul qilindi va siyosiy partiya tushunchasining huquqiy termin sifatida yuridik qoidasi yaratildi.

Biz qonunchilik hujjatlarida va olimlarning ilmiy tadqiqotlarida siyosiy partiya tushunchasiga berilgan ta'riflarni o'rganish va qiyosiy tahlil qilishdan oldin siyosiy partiya so'zining lug'aviy-etimologik jihatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu tushuncha o'ziga xos ma'no-mazmunga

ega ekanligini kuzatamiz. Siyosiy partiya so'zining lug'aviy ma'nosini tahlil qilar ekanmiz, bu ikki so'z bir nechta tildan kelib chiqqanligini ko'rishimiz mumkin. Siyosiy so'zi arabcha "سياسي" (siasiyun), ya'ni "boshqarish" ma'nosini, partiya so'zi esa lotin tili va fransuz tilida "pars", "particium", ya'ni "qism", "bo'lak" degan ma'nolarni anglatadi. Ularni umumlashtirsak, "boshqaruvchi bo'lak", "boshqaruvchi qism" degan tushunchalar hosil bo'ladi. Bu tushuncha barcha davlatlarda turlicha nomlar bilan atalgan va demokratik prinsiplar va tendensiyalar rivojlanishi bilan ularning nomlanishi, maqsad va vazifalari hamda faoliyat mexanizmi ham o'zgarib borgan. Masalan, birgina yurtimizda XX asrda "sho'ro" deb nomlangan siyosiy guruhlar bugungi kunda siyosiy partiya sifatida ijtimoiy hayotimiz va davlatchiligimiz siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan.

Siyosiy partiya tushunchasining huquqiy ta'rifi nafaqat milliy qonunchiligimiz, balki boshqa mamlakatlar qonunchiligida turlicha aks etgan. Buni bir nechta mamlakatlar qonunchiligi bilan milliy qonunchiligimizni qiyosiy tahlil qilgan holda, ularga birma-bir to'xtalib, tadqiqotimiz doirasida o'z fikrlarimizni asoslab o'tamiz.

1. Avvalo, O'zbekiston Respublikasining "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi qonunining 1-moddasiga ko'ra, "Siyosiy partiya O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining qarashlar, manfaatlar va maqsadlar mushtarakligi asosida tuzilgan, davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda jamiyat muayyan qismining siyosiy irodasini ro'yobga chiqarishga intiluvchi hamda o'z vakillari orqali davlat va jamoat ishlarini idora etishda qatnashuvchi ko'ngilli birlashmasidir" (O'zbekiston Respublikasi "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi qonuni. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son, 15.10.2021-y., 03/21/722/0960-son), deb belgilangan.

Xorijiy mamlakatlardan biri Moldaviya Respublikasining siyosiy partiyalar to'g'risidagi qonunchiligida siyosiy partiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: "Siyosiy partiya – bu Moldaviya Respublikasi fuqarolarining siyosiy manfaatlar va irodasini ifoda etuvchi va amalga oshiradigan, ixtiyoriy, o'zini o'zi boshqaradigan, qat'iyatli a'zolik asosida tuzilgan jamoat birlashmasidir" [4].

Barcha sohada rivojlanib, yetakchi davlatlardan biriga aylanib borayotgan yana bir xorijiy mamlakatlardan biri Gruziya Respublikasining

“Fuqarolarning siyosiy birlashmalari to‘g‘risida”gi qonunining 1-moddasida siyosiy partiya quyidagicha ta’rif berilgan: “Fuqarolarning siyosiy birlashmasi umumiy g‘oyaviy va tashkiliy asosda tuziladi. Ushbu qonunda belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tgan va amalga oshiradigan fuqarolarning ixtiyoriy mustaqil birlashmasidir. U Gruziya Konstitutsiyasi va qonunchiligi doirasida faoliyat olib boradi” [5].

Yevropa qit‘asining eng demokratlashgan davlatlaridan biri Germaniya Federativ Respublikasi qonunchiligida partiyalar – Federatsiya yoki davlatlardan birida doimiy ravishda yoki uzoq vaqt davomida siyosiy iroda shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadigan va Bundestag yoki Landtaglardan birida xalqning vakolatxonasida ishtirok etishni istagan fuqarolarning birlashmalari, agar ular bunday niyatlarning jiddiyligini yetarli darajada kafolatlasa, ularning masalaga haqiqiy munosabatining umumiy xususiyati va xususan, tashkilotning soni va barqarorligi, a’zolari soni va faol ijtimoiy faoliyati erkindir. Faqatgina shaxslar partiya a’zosi bo‘lishi mumkin [5].

Siyosiy partiya tushunchasi Makedoniya Respublikasi qonunchiligida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa huquqlar hamda e’tiqodlarni amalga oshirish va himoya qilish hamda ishtirok etganda, siyosiy qarorlarni qabul qilish jarayonida ishtirok etish maqsadida tashkil etilgan fuqarolarning ixtiyoriy tashkiloti hisoblanadi. Siyosiy partiyalar o‘zlarining maqsadlariga siyosiy irodani shakllantirish va ifoda etish hamda saylovlarda qatnashish hamda boshqa demokratik yo‘llar bilan erishadilar [6].

Mamlakatimizga qardosh bo‘lgan davlatlardan biri Ozarbayjon Respublikasi qonunchiligida siyosiy partiyalar fuqarolarning umumiy siyosiy g‘oyalar va maqsadlarga ega bo‘lgan, mamlakat siyosiy hayotida qatnashadigan birlashmalari deb ta’kidlangan. Siyosiy partiyalar Ozarbayjon Respublikasi fuqarolarining siyosiy irodasini shakllantirishda o‘zlarining vazifalari va maqsadlaridan kelib chiqib, Ozarbayjon Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiq ravishda faol qatnashadi [7].

Demokratik islohotlarda juda ko‘plab murakkab jarayonlarni boshdan o‘tkazgan qo‘shni Qirg‘iziston Respublikasi qonunchiligida siyosiy partiya tushunchasi qonunda fuqarolarning ixtiyoriy birlashishi deb tushuniladi. Ular umumiy si-

yosiy maqsad va vazifalarga ega bo‘lib, aholining ma’lum bir qismining siyosiy irodasini amalga oshirishga hissa qo‘shadi va o‘zlarining vakillari orqali davlat ishlarini boshqarishda qatnashadilar [8], deb belgilangan.

Demokratik davlat shakllantirishda o‘ziga xos tajribaga ega Qozog‘iston Respublikasi qonunchiligida siyosiy partiya – bu Qozog‘iston Respublikasi fuqarolarining ixtiyoriy birlashmasi bo‘lib, u fuqarolarning, turli ijtimoiy guruhlarining davlat hokimiyati, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarining vakillik va ijro etuvchi organlarida ularning manfaatlarini himoya qilish va ularning shakllanishida ishtirok etish maqsadida siyosiy irodasini ifoda etadi [9], deb ta’kidlab o‘tilgan.

Barchamizga ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasi juda ko‘p jihatlarida norma ijodkorligi jarayonida Rossiya Federatsiyasi qonunchiligiga murojaat qilgan va ularning bu boradagi tajribasidan foydalangan. Bu davlat ham barcha sohalar singari siyosiy partiya va ularni huquqiy tartibga solish va boshqa shunga oid masalalarda muayyan tajribaga ega. Xususan, Rossiya Federatsiyasida siyosiy partiya – bu Rossiya Federatsiyasi fuqarolarining siyosiy irodasini shakllantirish va ifoda etish, jamoat va siyosiy aksiyalarda, saylovlarda va referendumlarda qatnashish, shuningdek, davlatda fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish orqali jamiyatning siyosiy hayotida ishtirok etish maqsadida tashkil etilgan jamoat birlashmasidir [10], deb belgilangan.

Yuqorida siyosiy partiya tushunchasini bir qancha davlatlar qonunchiligi misolida o‘rganib chiqdik. Ularni umumiy jihatdan tahlil qilar ekanmiz, ushbu tushunchaning nazariy-huquqiy asoslari va huquqiy mohiyatidagi umumiy jihatlar hamda farqli jihatlarini ko‘rishimiz va farqlashimiz mumkin.

Xususan, siyosiy partiya nodavlat notijorat tashkilot ekanligi, siyosiy partiya birlashishining ixtiyoriyligi, jamiyat siyosiy hayotida ishtirok etish huquqining mavjudligi kabi bir qancha holatlar milliy va xorijiy qonunchiligimizda siyosiy partiya tushunchasida uzviy mushtaraklik va bog‘liqlik borligini yaqqol ko‘rsatadi.

Siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati va uning nazariy-huquqiy tahlilini yanada kengroq tadqiq qilish va o‘rganish uchun bu borada ilmiy tadqiqot olib borgan milliy va xorijiy olimlarimizning ilmiy tadqiqotlariga nazar solsak,

o'rinli bo'ladi. Juda ko'plab tadqiqotchi olimlar bu borada ilmiy faoliyat olib borgan va bu jarayon davom etgan holda, birmuncha fundamental ilmiy asoslar yaratilgan. Shu o'rinda siyosatshunos olim Sh. Mamadaliyevning quyidagi fikrini keltirib o'tmoqchimiz: "Partiya kishilarni ma'lum bir g'oya atrofida ixtiyoriy ravishda birlashtirgan, o'z g'oyasini hayotga tatbiq etish maqsadida hokimiyat uchun kurash olib boruvchi, o'zining dasturi, nizomi, tarkibiy tuzilishiga ega bo'lgan siyosiy tashkilotdir" [11, 33-b.].

O'z sohasining yetuk tadqiqotchi olimi bo'lgan R. Douz: "Siyosiy partiya jamoat tashkilotlarining eng siyosiy hisoblanadi", deb aytgan edi. Shuningdek, tadqiqotchi olim E.Berk "Partiya milliy manfaatlar uchun hamkorlik qilish maqsadlarida uyushgan, ba'zi bir prinsiplar yuzasidan bir xil qarashlarga ega kishilarning tashkilotidir", deb ta'kidlagan. Tadqiqotchi olim V. Xasbax esa partiyani quyidagicha tushuntirishga harakat qilgan: "Partiya bir xil siyosiy qarashlar va maqsadlarga ega bo'lgan, o'z shaxsiy manfaatlarini qondirish maqsadlarida siyosiy hokimiyatni egallashga intilayotgan kishilar ittifoqidir" [12, 30–31-b.].

Yuqoridagi keltirilgan olimlarimizning siyosiy partiya tushunchasiga oid ilmiy fikrlari bugungi kunda o'z isbotini topgan va ilmiy fundamental asoslar yaratilgan.

Bundan tashqari, yana bir tadqiqotchi olim M. Veber ilmiy faoliyatini kuzatar ekanmiz, u siyosiy partiya quyidagicha ta'rif beradi: "Partiyalar a'zolikka qabul qilishning ixtiyoriyligiga asoslangan, o'z oldiga faol a'zolarining moddiy foyda yoki shaxsiy imtiyozlar olishi uchun ma'naviy va moddiy sharoitlar yaratish hamda o'z rahbariyati uchun siyosiy hokimiyatni egallash maqsadini qo'ygan jamoat tashkilotlaridir" [13, 677-b.].

Siyosiy partiya tushunchasiga olimlarimiz tomonidan "Yuridik ensiklopediya"da ham qisqa va lo'nda yondashilganligini ko'rishimiz mumkin. Unda siyosiy partiya ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini ifodalovchi, ularning eng faol vakillarini birlashtiruvchi siyosiy tashkilot [14, 392-b.] deb ta'rif berilgan. Siyosiy partiya tushunchasi va uning huquqiy mohiyatini kengroq anglar ekanmiz, u boshqa siyosiy klublardan shunisi bilan farqlanadiki, ular o'z saflariga mumkin qadar ko'proq a'zolari jalb etish, siyosiy kurashning qonuniy usullaridan keng foydalanish hamda faqat saylovlar davri bilan cheklanmagan faollikka

intilish hamda bu orqali davlat va jamiyat boshqaruvida, vakillik hokimiyati shakllanishida muhim ahamiyatga egaligini bilishimiz mumkin.

O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida partiya-ga "Ijtimoiy guruhlar manfaatlarini ifodalovchi, ularning eng faol vakillarini birlashtiruvchi siyosiy tashkilotlar" [15, 698-b.], deb ta'rif berilgan. Ushbu ta'rif ham siyosiy partiya tushunchasining mohiyatini anglashga xizmat qiladi.

Huquqshunos olim I. Bekov ilmiy tadqiqotlarida siyosiy partiya shunday ta'rif berilgan: "Siyosiy partiya – siyosiy manfaatlar mushtarakligi asosida birlashgan, davlat hokimiyatining saylanadigan organlarini shakllantirish va ular faoliyatida ishtirok etish, shuningdek, davlat organlari faoliyati ustidan nazoratni ta'minlashning asosiy maqsadi sifatida belgilagan fuqarolarning birlashmasidir [16, 25-b.]".

Mashhur fransuz siyosatshunos olimi M. Dyuverje o'zining «Siyosiy partiyalar» asarida «Siyosiy partiya davlat va xalq manfaatlarini ifoda etuvchi, umummilliy manfaatlar, sinflar, ijtimoiy guruhlar manfaatlari ustunligini ta'minlaydigan va jamiyatdagi barqarorlikni mustahkamlovchi erkin birlashmadir» [17, 89-b.], deb o'z ilmiy qarashlarini ilgari surgan.

Xulosalar

Siyosiy partiyalarga oid ilmiy tadqiqotlar olib borgan va olib borayotgan milliy va xorijiy olimlar ilmiy ishlarini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi ilmiy mulohazalar, bildirilgan ilmiy g'oyalar siyosiy partiyalar mohiyatini yanada teran anglash, nazariy tahlil qilish, siyosiy partiyaning huquqiy mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam berishini alohida ta'kidlamog'chimiz.

Biz esa yuqoridagi ilmiy fikrlar asosida siyosiy partiya tushunchasiga quyidagicha ta'rif berishni taklif etmoqchimiz: "Siyosiy partiya jamiyatdagi muayyan ijtimoiy qatlamning xohish-irodasi asosida vujudga kelib, tegishli vakolatli organ tomonidan qonuniy ro'yxatdan o'tgan va o'z elektoratlarining manfaatini himoya etgan holda, saylov jarayonlarida qatnashib, siyosiy hokimiyat uchun kurashuvchi hamda saylangan vakillari orqali umumdavlat manfaati uchun xizmat qiladigan fuqarolarning ixtiyoriy-ko'ngilli jamoat birlashmasidir".

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda demokratiya sohasida amalga oshirilgan islohotlar natijasi sifatida Buyuk Britaniyaning

The Economist Intelligence Unit kompaniyasining 2020-yildagi tadqiqot natijasiga ko'ra, O'zbekiston Demokratiya indeksida 167 ta mamlakat ichida 155-o'rinni qayd etdi [18].

The Economist Intelligence Unitning yillik tadqiqotlariga tayanib, uning natijalarini quyidagi jadval asosida o'tgan yillarga solishtirgan holda tahlil qilishimiz mumkin [19].

Jadval

Xalqaro demokratiya indeksi

№	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Jami davlatlar soni	167	167	167	167	167	167	167	-
O'zbekiston Respublikasi	154	158	158	158	156	157	155	-

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqqan holda natijaga baho berar ekanmiz, to'g'ri, buni ijobiy holat deb bo'lmaydi, lekin mamlakatimizda demokratik islohotlar jarayonida, xususan, siyosiy partiyalar faoliyatidagi islohotlar natijasi oldinga o'zgarayotganini ko'rishimiz mumkin. Bu jarayondagi huquqiy islohotlar izchil davom ettirilsa, albatta, 2021-yil uchun e'lon qilinadigan Xalqaro Demokratiya indeksida ijobiy natijaga erishishimiz mumkinligini alohida ta'kidlashimiz joiz.

Tadqiqot ishimizda siyosiy partiya tushunchasi, mohiyati va uning nazariy-huquqiy tahlili masalasi yuzasidan amaliy taklif va ilmiy xulosalarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

– siyosiy partiya tushunchasini tushunish jamiyat siyosiy tizimida siyosiy partiyaning o'rni va jamiyat siyosiy hayotidagi maqsad va vazifasini anglashga yordam beradi;

– siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati tahlil etilganda, milliy va xorijiy qonunchilik asosida qiyosiy o'rganish, huquqiy va tashkiliy asoslarining o'ziga xos xususiyatlari bevosita shakllanish va rivojlanish jarayonida ularning huquqiy asoslari o'zgarishi bilan mustahkamlanib boradi va takomillashadi;

– jamiyatni demokratlashtirish sharoitida siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati tahlil etilganda, milliy va xorijiy olimlarimiz ilmiy tadqiqotlari asosida o'rganish va ilmiy tadqiqot natijalarini nazariy tahlil qilish va amaliyotga joriy etish har bir siyosiy partiyaning jamiyat siyosiy hayotidagi faolligi va aholi manfaatlarini qay darajada himoya qilishga ta'sir etadi. Shuning uchun siyosiy partiya tushunchasi, huquqiy mohiyati, nazariy-huquqiy tahlilining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur tanqidiy tahlil etish o'rinlidir;

– siyosiy partiya tushunchasining nazariy-huquqiy tahlilini o'rganish, uning fundamental huquqiy asoslarini yaratish jamiyat ijtimoiy hayotida, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy ongi shakllanishida muhim mezon hisoblanadi. Eng muhimi, siyosiy partiyalarning demokratik jamiyatdagi o'rni naqadar muhimligini anglatgan holda, fuqarolarning siyosiy jarayonda faol qatnashishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis]. Available at: <https://uza.uz/oz/posts/o-zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-o-22-12-2017/>.
2. Yangi saylangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalari qo'shma majlisidagi nutqi [Speech of the newly elected President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the joint session of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan dedicated to the inauguration ceremony]. Available at: <https://president.uz/oz/lists/view/4743/>.
3. Zakon Respubliki Moldova o politicheskikh partiyah ot 12.04.2016 [3. Law of the Republic of Moldova on political parties of 12.04.2016.]. Available at: <http://www.vspmr.org/legislation/laws/zakonodatelnie-akti-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-v-sfere-obrazovaniya-kul'turi-sporta-molodejnyo-politiki-sredstv-massovoy-informatsii-a-takje-v-sfere-realizatsii-politicheskikh-prav-i-svobod-grajdan/zakon-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki-o-politicheskikh-partiyah.html/>.

4. Zakon Gruzii o politicheskikh partijah ot 08.05.2012 [Law of Georgia on Political Parties dated 08.05.2012]. Available at: <http://www.matsne.gov.ge/>.
5. Zakon Ukraini o politicheskikh partijah ot 14.04.2009 [Law of Ukraine on Political Parties dated 04/14/2009]. Available at: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/280/%D2/20782/>.
6. Law on political parties of the Republic of Macedonia dated 07.06.2005. Available at: <https://www.legislationline.org/documents/id/5661/>.
7. Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki o politicheskikh partijah ot 03.06.1992 [Law of the Republic of Azerbaijan on political parties of 03.06.1992]. Available at: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/az/az-057ru.pdf/>.
8. Zakon Kirgizskoj Respubliki o politicheskikh partijah ot 12.06.1999 [Law of the Kyrgyz Republic on Political Parties of 12.06.1999]. Available at: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/215?cl=ru-ru/>.
9. Zakon Respubliki Kazahstan o politicheskikh partijah ot 15.07.2002 [Law of the Republic of Kazakhstan on political parties of 15.07.2002]. Available at: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1032141/.
10. Federal'nyj zakon Rossijskoj Federacii o politicheskikh partijah № 95-FZ ot 11 ijulya 2001 goda (s izmenenijami ot 2 dekabrya 2019 goda) [Federal Law of the Russian Federation on Political Parties No. 95-FZ of July 11, 2001 (as amended on December 2, 2019)]. Available at: <https://rg.ru/2001/07/11/partii-dok.html/>.
11. Mamadaliyev Sh. Xalq hokimiyatchiligi [People's government]. Tashkent, 2003, p. 33.
12. Qirg'izboev M. Fuqarolik jamiyati: siyosiy partiyalar, mafkuralar, madaniyatlar [Civil society: political parties, ideologies, cultures]. Tashkent, 1998, pp. 30-31.
13. Veber M. Izbrannye proizvedeniya. Per. s nemez. [Selected works. Translated from German]. Moscow, 1990, p. 677.
14. Yuridik ensiklopediya [Legal encyclopedia]. Tashkent, 2001, p. 392.
15. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi [National Encyclopedia of Uzbekistan]. Tashkent, 2003, vol. 6, p. 698.
16. Bekov I.R Davlat hokimiyati vakillik organlari faoliyatida siyosiy partiyalar ishtirokining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish. Yuridik fanlari doktori dissertatsiyasi (DSc) [Improving the organizational and legal framework for the participation of political parties in the activities of representative bodies of state power. Doctor of Law Dissertation (DSc)]. Tashkent, 2021, p. 25.
17. Duverger M. Les parties politiques. Paris, 1967, p. 89.
18. O'zbekiston Respublikasi Milliy huquqiy internet portal [National Legal Internet Portal of the Republic of Uzbekistan]. Available at: <http://huquqiportal.uz/news/2021/02/03/uzbekistonning-demokratiya-indeksidagi-urni-yaxshilandi/1034/>.
19. Democracy Index 2017: Free speech under attack. Available at: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2017/.

UDC: 34(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-8135-7383

NORMA IJODKORLIGI JARAYONIDA FUQAROLAR ISHTIROKINING NAZARIY ASOSLARI TAHLILI

Boymurodov Botir Panji o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi,
e-mail: bboymurodov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada norma ijodkorligi tushunchasi, uning huquq ijodkorligidan farqli xususiyatlari, shuningdek, norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtirokining nazariy asoslari tahlil qilingan. Bundan tashqari, amaldagi qonunchilikda belgilangan huquqiy normalar asosida fuqarolarning norma ijodkorligi jarayonida ishtirok etishi bilan bog'liq mavjud holatga huquqiy baho berilgan. Norma ijodkorligi jarayoniga fuqarolarni jalb qilishning normativ-huquqiy hujjatlar sifatiga ko'rsatadigan ijobiy ta'sirlari hamda norma ijodkorligi jarayonida jamoatchilik muhokamasiga bo'lgan obyektiv ehtiyojlar muhokama qilingan. Tizimli, muammoli va gipotetik metodlar yordamida olib borilgan tahlil natijasida norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtiroki bilan bog'liq mavjud muammo va kamchiliklar ochib berilgan hamda ularning nazariy-huquqiy yechimlari yuzasidan takliflar bildirilgan.

Kalit so'zlar: norma ijodkorligi, huquq ijodkorligi, fuqarolar, fuqarolar ishtiroki, normativ-huquqiy hujjat.

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ОСНОВЫ УЧАСТИЯ ГРАЖДАН В ПРОЦЕССЕ НОРМОТВОРЧЕСТВА

Боймуродов Ботир Панжи ўғли
старший преподаватель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье анализируется понятие нормотворчества, его отличия от нормотворчества, а также теоретические основы участия граждан в процессе нормотворчества. Кроме того, на основе правовых норм, установленных действующим законодательством, произведена правовая оценка текущей ситуации с участием граждан в процессе нормотворчества. Обсуждены положительные эффекты вовлечения граждан в процесс нормотворчества на качество нормативно-правовых актов и объективные потребности в общественном обсуждении в процессе нормотворчества. В результате анализа, проведенного с использованием систематических, проблемных и гипотетических методов, были выявлены существующие проблемы и недостатки, связанные с участием граждан в процессе нормотворчества, и внесены предложения по их теоретическим и правовым решениям.

Ключевые слова: нормотворчество, правотворчество, граждане, участие граждан, нормативно-правовой акт.

ANALYSIS OF THE THEORETICAL BASIS OF PARTICIPATION OF CITIZENS IN THE PROCESS OF RULE-MAKING

Boymurodov Botir Panji o'g'li,
Senior teacher of
Tashkent state university of law

Abstract. The article analyzes the concept of rule-making, its differences from law-making, as well as the theoretical foundations of citizens' participation in the process of rule-making. In addition, on the basis of legal norms established by the current legislation, a legal assessment of the current situation with the participation of citizens in the rule-making process was made. The positive effects of involving citizens in the rule-making process on the quality of normative legal acts and the objective needs for public discussion in the rule-making process were discussed. As a result of the analysis carried out using systematic, problematic and hypothetical methods, the existing problems and

shortcomings associated with the participation of citizens in the rule-making process were identified, and proposals were made for their theoretical and legal solutions.

Keywords: rulemaking, lawmaking, citizens, citizen participation, normative legal act.

Kirish

Norma ijodkorligi tabiatiga ko'ra o'ziga xos, murakkab jarayon bo'lib, qonun hujjatlarining hayotiy va xalqchil bo'lishi aynan mazkur jarayonga bevosita bog'liq. Shu jihatdan so'nggi yillarda norma ijodkorligi faoliyatiga bo'lgan yondashuvni tubdan o'zgartirish, xususan, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish jarayoniga keng xalq ommasini jalb qilish, bunda fuqarolarning yanada faol ishtirokini ta'minlash, qolaversa, zamon talablaridan kelib chiqib, sohaga aqli tartibga solish elementlarini joriy etish, umuman olganda, norma ijodkorligi faoliyatining huquqiy asoslarini qayta ko'rib chiqish va yanada takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligi munosabati bilan Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev so'zlagan nutqida quyidagi fikrlarni bildirib o'tgan edi: "Afsuski, hozirgi kunda qonunlarning islohotlar samarasiga ta'siri yetarlicha sezilmayapti. Ularning ijtimoiy munosabatlarni bevosita tartibga solishdagi roli pastligicha qolmoqda. ... Bu boradagi ishlarni tashkil etishda, avvalambor, qonun loyihalarini puxta va ijtimoiy munosabatlarni to'g'ridan-to'g'ri tartibga soladigan darajada ishlab chiqish, ayniqsa, idoraviy hujjatlarni keskin qisqartirish zarur, deb hisoblayman" [1].

Darhaqiqat, normativ-huquqiy hujjatlarining amaliyotga samarali tatbiq etilishida to'g'ridan-to'g'ri ishlaydigan qonunlar alohida o'ringa ega. Shu jihatdan "Norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirish konsepsiyasi"da to'g'ridan-to'g'ri amal qiluvchi qonunlarni qabul qilishning samarali mexanizmlarini joriy etish vazifalari belgilab berildi. Bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarning mantiqiy davomi sifatida 2020-yil 19-may kuni qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishda adliya organlari va muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida Adliya vazirligiga ham ishlab chiqiladigan normativ-huquqiy hujjatlarni to'g'ridan-to'g'ri amal qiluvchi qonun loyihalarini sifatida qabul qilish orqali ularning ulushini 20 foizga yetkazish vazifasi yuklatilganligi bejizga emas.

Yuqorida keltirib o'tilganlardan kelib chiqib, norma ijodkorligi faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish kabi ulkan vazifaning amalga oshirilishida, shubhasiz, jamoaviy intellektning o'rni beqiyos. Ushbu obyektiv zaruriyat allaqachon anglab yetilganligi va to'g'ri baho berilishi ortidan norma ijodkorligi jarayoniga fuqarolarni jalb etish masalalari kun tartibidagi dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda.

Shu bilan birga, "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (2021) bilan norma ijodkorligi jarayoniga kirib kelgan yangi institut – tartibga solish ta'sirini baholash ham bevosita jamoatchilik muhokamasini talab etishi hech kimga sir emas.

Norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtiroki masalasi bugungi kun uchun nihoyatda dolzarbligi va hali yangi tadqiqot obyektlaridan biri bo'lganligi sababli bu boradagi asosiy tushunchalar va qarashlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ijobiy natijalarni qonunchilikda aks ettirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish ushbu ishning maqsadini tashkil etadi.

Norma ijodkorligi, mazkur jarayonga fuqarolarning jalb etilishi, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini bo'yicha jamoatchilik muhokamasi kabi masalalar milliy huquqshunoslik fani vakillari – Z. Islomov, M. Axmedshayeva, H. Odilqoriyev, M. Najimov, Sh. Fayziyev, Sh. Saydullayevlar, MDH mamlakatlari olimlaridan Y.L. Komissarova, A.M. Budayev, V.I. Voronina, Amerika va Yevropa olimlaridan Beth Simone Noveck, Cornelia Moser va boshqalar tomonidan ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tadqiq qilingan va turli tomonlari ochib berilgan.

Material va metodlar

Mazkur maqolada norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtiroki, uning nazariy asoslari tahlil qilinadi, shuningdek, qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarning sifat jihatdan mukammallashuvida, davlat organlari va fuqarolarning o'zaro hamkorligining yo'lga qo'yilishida hamda fuqarolik jamiyati qurish yo'lida ilgari surilayotgan amaliy harakatlarda fuqarolarning norma ijodkorligi jarayoniga jalb etilishi nechog'li muhim ahamiyatga ega ekanligi ochib beriladi. Tadqiqot davomida bir qancha nazariy metodlar, jumladan,

tizimli, muammoli hamda gipotetik va shu kabi boshqa metodlardan foydalanib, ilmiy asoslangan nazariy xulosalar chiqarildi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtiroki masalasini tahlil qilishda e'tibor qaratiladigan dastlabki masalalardan biri norma ijodkorligi tushunchasining mazmun-mohiyatini o'rganish va tadqiq qilish, uning rasmiy-huquqiy ta'riflarini shakllantirish hisoblanadi. Bu borada fikr yuritganimizda, huquq nazariyasi va amaliyotida "norma ijodkorligi" tushunchasi bilan yonma-yon keluvchi "huquq ijodkorligi" tushunchasiga ham to'xtalishimiz, ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlari muhokama qilgan holda, zaruriy xulosalar chiqarishimiz kerak bo'ladi. Zero, norma ijodkorligi tushunchasini huquq ijodkorligidan farqlash zamonaviy yurisprudensiyaning muhim masalalaridan biri hisoblanishi ko'pgina olimlar tomonidan ta'kidlangan [2].

Huquq ijodkorligi o'z mohiyatiga ko'ra, davlat irodasini qonun va qonunosti hujjatlari, umum-majburiy xarakterga ega huquqiy qoidalar ko'rinishida aks ettiradi. Huquq ijodkorligi murakkab faoliyat yo'nalishi bo'lganligi sababli uning mazmun-mohiyatini tushuntirishda olimlar tomonidan turlicha fikrlar bildirilganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan, yurtimiz olimlaridan professor Z. Islomovning fikriga ko'ra, "huquq ijodkorligi davlat faoliyatining shunday turiki, uning natijasida xalq irodasi qonun maqomiga ko'tariladi, huquq normasida, huquqning muayyan manbayida o'z ifodasini topadi [3]". Ushbu yondashuvda huquq ijodkorligi davlat faoliyatining ajralmas qismi ekanligi va shu bilan birga, bunda xalq xohish va istaklari asosiy negiz bo'lib qolishi ta'kidlanadi.

Mazkur fikrda izohlanishi kerak bo'lgan ayrim jihatlari mavjudligini ko'rsatib o'tish mumkin. Xususan, huquq ijodkorligida xalq irodasi nafaqat qonun, balki qonunosti hujjatlari darajasida ham aks etadi. Zero, muallifning o'zi huquq ijodkorligini huquq normasida, huquqning muayyan manbayida o'z ifodasini topishini qayd etadi. Barchaga ma'lumki, qonunosti hujjatlari sirasiga kiradigan ijro hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjat tusidagi qaror va buyruqlari ham huquqning muayyan manbayi hisoblanadi.

Huquq nazariyasining atoqli vakillaridan biri X. Odilqoriyev esa huquq ijodkorligini vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslarining

(referendum chog'ida – butun xalqning) huquq normalarini o'rnatish, o'zgartirish, takomillash-tirish va bekor qilishga yo'naltirilgan maxsus faoliyatidir, deb tushuntiradi [4]. Ushbu yondashuvning e'tiborli jihati shundaki, huquq ijodkorligi deganda, nafaqat yangi huquq normalarini yaratish, balki mavjudlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek, ularni bekor qilishni ham mazkur tushuncha qamrab olishi eslatib o'tiladi. Shu bilan birga, huquq ijodkorligiga nisbatan bu kabi yondashuv ayrim savollarni keltirib chiqaradi: "Huquq ijodkorligi faoliyati huquq normalarini izohlash, sharhlash, huquq normalarining amal qilishini to'xtatib turish kabi xususiyatlarga ham egami?" Albatta, bu kabi savollarga beriladigan javoblar bahsli bo'lishi mumkin.

Professor SH. Saydullayev esa huquq ijodkorligining bevosita huquq ijodkorligi (umumxalq referendumi), davlat organlarining huquq ijodkorligi, alohida mansabdor shaxslarning huquq ijodkorligi, mahalliy davlat hokimiyati organlarining huquq ijodkorligi kabi turlarini alohida ko'rsatib o'tadi [5]. Bunday yondashuv anglash qiyin bo'lgan tushunchaning mohiyatiga yetib borishni osonlashtiradi, unga nisbatan kengroq razm solish imkonini beradi. Shu o'rinda ushbu yondashuvning umumnazariy xarakterga egaligi va barcha davlatlar huquqiy amaliyotida huquq ijodkorligining yuqorida sanalgan hamma turlarini uchra-tavermasligimizni qayd etish joiz.

Rus nazariyachisi L. Morozova huquq ijodkorligini uning quyidagi xususiyatlaridan kelib chiqib yoritadi:

huquq ijodkorligi davlatning monopol faoliyat turi bo'lib, mazkur faoliyat bilan vakolatli davlat organlaridan boshqa birorta yuridik yoki jismoniy shaxs shug'ullanishi mumkin emas;

huquq ijodkorligi intellektual xususiyatga ega bo'lib, jamiyat ehtiyojlari, shuningdek, turli voqea va hodisalarni o'rganish, tahlil qilish, anglashdan iborat aqliy faoliyatdir;

huquq ijodkorligi bir qancha bosqichlardan iborat bo'lgan murakkab jarayon va shu sababli uning amalga oshirilishi maxsus qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi [6].

Shubhasiz, huquq ijodkorligi bilan shug'ullanish vakolati davlatga, yanada aniqroq qilib aytganda, aniq belgilab qo'yilgan muayyan davlat organlari yoki mansabdor shaxslarigagina topshirilgan. Barcha uchun umummajburiy bo'lgan

xulq-atvor va yurish-turish me'yorlarini belgilab beruvchi huquqiy normalarni ayrim tashkilotlar yoki jismoniy shaxslarning qabul qilishi aslo mumkin emas. Qolaversa, huquq ijodkorligi nisbatan uzoqroq davom etadigan, bir necha bosqichlardan iborat yuksak intellektual salohiyat talab etadigan faoliyat bo'lganligi uchun mazkur faoliyat bilan professional shug'ullanish talab etiladi.

V. Nersesyansning qarashlariga ko'ra, norma ijodkorligi jarayoni deganda, yangi huquqiy normalarni yaratish, shuningdek, ularni takomillashtirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan davlatning huquqiy faoliyati tushuniladi [7]. Olim yuqoridagi yondashuvi orqali norma ijodkorligini davlatning muhim funksiyalaridan biri bo'lgan huquqiy faoliyat bilan bog'laydi.

So'nggi yillarda nazariya va amaliyotda huquq ijodkorligi tushunchasi bilan birga norma ijodkorligi tushunchasi ham qo'llanila boshladi. Norma ijodkorligi tushunchasiga nisbatan ikki xil – nazariy va rasmiy huquqiy yondashuvlar mavjudligini qayd etib o'tish joiz.

Nazariy jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, norma ijodkorligi nihoyatda keng qamrovli tushuncha ekanligiga guvoh bo'lamiz. Ma'lumki, jamiyatda turli xil munosabatlar bo'lgani kabi ularni tartibga soluvchi normalar ham turlichadir. Normalarni ularning tartibga solish predmetidan kelib chiqib, texnik va ijtimoiy guruhlariga bo'lish mumkin. Texnik normalarning vazifasi sifatida insonlar va tashqi olam, ya'ni tabiiy hodisalar, elektronika vositalari, umuman olganda, inson va jonsiz predmetlar o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirishni keltirib o'tish mumkin [8]. Bir so'z bilan aytganda, texnik normalar insonlar va tashqi dunyoning jonsiz predmetlari, voqea va hodisalar bilan bo'ladigan munosabatlarning eng maqsadga muvofiq tartibini ko'rsatib beradi.

Bugungi kunda texnik normalar texnik reglamentlar, standartlashtirishga doir normativ hujjatlar, sanitariya, veterinariya, veterinariya-sanitariya, fitosanitariya normalari va qoidalari, shaharsozlik normalari va qoidalari, ekologik normalar va qoidalarda aks etishini kuzatishimiz mumkin.

Ijtimoiy normalar insonlar va ularning birlashmalari o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'lib, jamiyat a'zolarining o'zaro aloqalarini tartibga solish vositasi sifatida maydonga chiqadi. Ijtimoiy normalarning

bir qancha turlari mavjud, jumladan, odat, axloq, diniy, korporativ va huquqiy normalar. Albatta, mazkur ijtimoiy norma turlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, jamiyat hayotida ularning bir-birini to'ldirishiga guvoh bo'lishimiz mumkin [9].

Nazariy jihatdan norma ijodkorligi tushunchasining mohiyatiga oid fikrlarni umumlashtirib, xulosa qiladigan bo'lsak, norma ijodkorligi tushunchasi yuqorida keltirib o'tilgan barcha turdagi normalar, u xoh texnik norma bo'lsin, xoh ijtimoiy normaning qaysidir bir turi bo'lsin, barchasini qamrab oladi, ya'ni normani yaratish, o'zgartirish yoki bekor qilishdan iboratdir. Shu jihatdan norma ijodkorligi tushunchasi huquq ijodkorligi tushunchasidan kengroq ekanligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Sababi norma ijodkorligi tushunchasi normaning nafaqat huquqiy, balki qolgan barcha turlarini ham qamrab oladi. Norma ijodkorligi – bu nafaqat davlatning huquqiy faoliyati, balki jamiyatdagi barcha normalarning shakllanish jarayonini ham anglatadi. Ushbu jarayonda turli korporatsiyalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar ishtirok etadi [10]. Bu esa ayrim olimlar tomonidan ilgari surilayotgan "Huquqiy norma ijodkorligi" atamasining paydo bo'lishiga olib kelmoqda [11]. Sababi norma faqat huquqiy bo'lmasligi mumkin. Shu jihatdan yuridik texnika qoidalariga amal qilgan holda, har bir tushuncha yagona ma'noda ishlatilishini ta'minlash ko'zda tutilmoqda.

Shuningdek, norma ijodkorligi tushunchasiga nazariy yondashuv bilan birga endilikda rasmiy-yuridik jihatdan ham munosabat bildirishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi Farmoni bilan tasdiqlangan "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da birinchi marta norma ijodkorligi tushunchasi rasman qo'llanildi va unga nisbatan yangicha qarashlarni belgilab berdi. Harakatlar strategiyasi asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-avgustdagi Farmoni bilan "Norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirish konsepsiyasi" tasdiqlandi. Konsepsiyadan joy olgan ko'pgina yangiliklar qatorida norma ijodkorligi tushunchasi haqida xulosa chiqarishga imkon beruvchi ayrim jihatlarni qayd etish o'rinli. Jumladan, norma ijodkorligi faoliyati o'z ichiga barcha turdagi normativ-huquqiy hujjatlar, qonun va qonunosti hujjatlarini qabul

qilish, o'zgartirish yoki ularni bekor qilish kabi elementlarni qamrab olishi qayd etilganligini ko'rishimiz mumkin [12].

Amaldagi birorta rasmiy hujjatda norma ijodkorligi tushunchasiga ta'rif berilmagan bo'lsa-da, yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosa qilishimiz mumkin: "Norma ijodkorligi – bu vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar yoki fuqarolar tomonidan bevosita (referendum orqali) normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash, qabul qilish, ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, shuningdek, ularni bekor qilishga qaratilgan faoliyatdir".

Fuqarolarning davlat hokimiyati va boshqaruvi sohasida ishtirok etishi masalasi qadimdan muhim siyosiy-huquqiy jarayon sifatida ko'plab olimlarni o'yantirib kelgan. Zero, bu demokratiyaning asosiy va muhim shartlaridan biridir. Shu sababli so'nggi yillarda mamlakatimizda fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish va mustahkamlash, ularning erkin va samarali faoliyat yuritishlariga sharoit yaratish, davlat organlarining fuqarolar bilan yaqin hamkorligini yo'lga qo'yish, xususan, bunda davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini joriy etish yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirildi.

Norma ijodkorligi faoliyatida fuqarolar ishtiroki masalasida fuqaro tushunchasi markaziy o'rinida turganligi sababli mazkur tushunchaning nazariy va huquqiy tomonlarini tahlil qilish hamda norma ijodkorligi sohasida qo'llanilishining o'ziga xos tomonlarini ochib berish birlamchi masalalardan biri hisoblanadi.

Fuqaro tushunchasi haqida gap ketganda, shaxs va davlat o'rtasidagi siyosiy huquq va majburiyatlar aks etgan munosabatlar tushuniladi. Albatta, ushbu tushuncha ko'proq siyosiy-huquqiy atama sifatida rasmiy doirada qo'llanilganligi sababli uning ma'nosiga to'xtalganda, etimologik jihatdan yondashish maqsadga muvofiq emas. O'zbek tilining izohli lug'atlarida ham uning bir qancha ma'nolari ajratib ko'rsatiladi: 1) biror mamlakatning doimiy (muayyan yuridik huquqlarga ega bo'lgan) aholisi, grajdanlar; 2) umuman, oddiy xalq, omma; 3) oddiy, qashshoq qora xalq vakili [13]. Ayrim olimlar ushbu tushunchaning etimologik kelib chiqishi va so'zma-so'z ma'nosiga urg'u qaratib, uni muqobil variantlarga o'zgartirish haqida fikr bildirishadi [14].

Biroq bu masalaga O'zbekiston xalq shoiri, marhum Erkin Vohidov quyidagicha yondashish kerakligini ilgari surgan edi: "Kelib chiqishi faqir bo'lgan fuqaroning bugungi sohiblik maqomi, yurt egasi darajasiga ko'tarilgani ana shu tarixni eslatadi. Farq shuki, fuqaro hozirgi maqomga qadam-baqadam ko'tarilgan. Faqirlik – tobelikka, tobelik darajama-daraja yuqorilab, avval xojaning fuqarosi, so'ng amir-u sultonning, bora-bora mamlakatning fuqarosi qadar yetib kelgan. Bir qo'li bilan ruscha grajdanin, ikkinchi qo'l bilan inglizcha sitizen so'zlarini mahkam ushlab, dunyo sahnida mag'rur turibdi. Zotan grajdanin ham, sitizen ham o'zlarining avvalgi shaharlik degan ma'nolarini allaqachon tark etganlar" [15].

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi qonunida (2020) O'zbekiston Respublikasida fuqarolik shaxsning davlat bilan o'zaro huquqlari, majburiyatlari va javobgarligi yig'indisida ifodalanadigan hamda inson qadr-qimmati, asosiy huquqlari va erkinliklarini e'tirof etish hamda hurmat qilishga asoslanadigan doimiy siyosiy-huquqiy aloqasini belgilashi mazmunidagi norma belgilangan. Qonunda ham fuqaro tushunchasiga nisbatan siyosiy-huquqiy kategoriya sifatida yondashilgan va unga berilgan ta'rif shakllantirilayotganda, chet el fuqarosi yoki fuqaroligi yo'q shaxslardan farqlashga harakat qilingan [16].

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, fuqaro tushunchasi rasmiy yuridik ma'noda ham qo'llanilayotgan huquq sohasining xususiyatidan kelib chiqib turlicha yondashishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 8-moddasida O'zbekiston xalqini millatidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etishi belgilab qo'yilgan. Shuningdek, Bosh qomusimizda ayrim shaxsiy huquq va erkinliklarda hamda siyosiy huquqlarda ushbu atamadan foydalanilgan. Ya'ni konstitutsiyaviy huquqiy munosabatlarda fuqaro so'zi aynan bir davlatga tegishli jismoniy shaxsga nisbatan ishlatilsa, fuqarolik huquqiy munosabatlarida esa fuqaro deganda, O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tushuniladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, norma ijodkorligi faoliyatida fuqarolar ishtiroki masalasi haqida gapirilganda, aniq yondashuvni shakllantirib olish zarur. Buning uchun masalaga bir qancha

rakurslardan turib baho berish lozim. Ya'ni norma ijodkorligi faoliyati davlat suverenitetining ajralmas bo'lagi bo'lgan davlat hokimiyatini amalga oshirishning asosiy vositasi, davlatning xalq irodasini ifoda etish shakli va muhim siyosiy-huquqiy jarayon hisoblanadi.

Norma ijodkorligida fuqarolarning ishtiroki qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarga qay darajada ta'sir etishini anglatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, norma ijodkorligi faoliyatida fuqarolar ishtiroki masalasida faqat O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tushunilishi maqsadga muvofiq. Norma ijodkorligi davlat hokimiyatini amalga oshirishning eng asosiy shakllaridan biri bo'lganligi sababli ushbu munosabatlarda xorijiy fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning ishtirok etishi davlat xavfsizligi va ichki suverenitetiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, tadqiqot ishida fuqarolarning mamlakatning oddiy fuqarosi sifatida ishtirok etishi tahlil qilinadi. Shaxslar bir vaqtning o'zida fuqaro bo'lish bilan birga, maxsus bilim, ko'nikma va tajribalariga ko'ra mutaxassis yoki ekspert, shuningdek, egallab turgan lavozimiga ko'ra vakolatli subyekt sifatida ham norma ijodkorligi faoliyatida ishtirok etishi mumkin. Biroq tadqiqot obyektni tashkil etadigan munosabatlar jamiyatning bir a'zosi sifatida alohida individlar, oddiy fuqarolarni nazarda tutadi.

Norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtiroki tushunchasi keng qamrovli, murakkab tashkiliy-huquqiy mexanizm orqali amalga oshiriladigan, fuqarolardan yuksak huquqiy ong va huquqiy madaniyat talab etadigan, o'zida axborotdan, jumladan, huquqiy axborotdan foydalanish huquqining amalda ta'minlanishini aks ettiradigan hodisani anglatadi.

Fuqarolarning norma ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki tushunchasi o'zida bir qancha elementlarni ifodalaydi:

muhokamasi olib borilayotgan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalaridan xabardorligi; qonunchilik tashabbusi huquqiga ega subyektlar orqali qonun loyihalarini ishlab chiqishlari va Oliy Majlis Qonunchilik palatasiga taqdim etishlari; normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining muhokamasida onlayn yoki oflayn rejimda ishtirok etishlari;

muayyan bir normativ-huquqiy hujjat yuzasidan ariza, taklif va shikoyat ko'rinishida vakolatli davlat organlariga murojaat qilishlari;

ixtiyoriy tarzda bepul yoki fuqaroviy shartnomalar asosida normativ-huquqiy hujjat loyihalarini ishlab chiquvchi ishchi guruh tarkibida ishtirok etishlari;

jamoatchilik nazorati subyektlari sifatida qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarda, qarorlarda, shuningdek, davlat, tarmoq va hududiy dasturlarida jamoatchilik manfaatlari, jamoatchilik fikrini hisobga olishda ishtirok etishlari;

referendum yo'li bilan bevosita normativ-huquqiy hujjatni qabul qilishlari.

Garchi qonunchilikda fuqarolarning norma ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki masalasi to'g'ridan-to'g'ri alohida normada belgilanmagan bo'lsa-da, fuqarolar normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinishida u yoki bu ko'rinishda ishtirok etadilar. Mana shunday tarqoq va tizimlashtirilmagan hodisaning samaradorligini oshirish hamda yanada takomillashtirish norma ijodkorligi sohasidagi ustuvor vazifalardan biridir. Norma ijodkorligida fuqarolarning ishtiroki masalasi kompleks yondashuvni talab etadigan tadqiqot predmetlaridan hisoblanadi. Uning amaliyotda ishlash mexanizmi quyidagilar bilan chambarchas bog'liqligini kuza-tish mumkin:

davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqqligi;

davlat hokimiyati organlari, mansabdor shaxslarning mas'ulligi va javobgarligi;

huquqiy axborotni tarqatish;

axborot erkinligining amalga oshirilishi;

huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish;

fuqarolar murojaatlari huquqining kafolati.

Norma ijodkorligi faoliyatiga fuqarolar ishtiroki institutining kirib kelishiga nisbatan ehtiyoj paydo bo'lishining bir necha sabablari mavjud.

Birinchidan, huquq mohiyati to'g'risidagi ijtimoiy nazariyaga ko'ra, norma ijodkorligi faoliyatiga mavjud ijtimoiy munosabatlarning xususiyatlari, shuningdek, bu ijtimoiy munosabatlar subyektlarining dunyoqarashi, xarakteri va kayfiyatidan kelib chiqqan holda yondashilgandagina huquq jonli xarakter kasb etadi [17]. Aks holda, u rasmiy qog'ozdagi qaydligicha qoladi. Shu sababdan amaliyotda to'g'ridan-to'g'ri ishlaydigan

qonunlar hamda sifatli va samarali qonunosti hujjatlarini qabul qilishga norma ijodkorlari jamiyat a'zolari bilan yaqindan hamkorlikni yo'lga qo'ygandagina erishilishi mumkin.

Ikkinchidan, fan va texnologiyalarning kundan-kunga tobora rivojlanib borishi ularning natijalari kirib borgan munosabatlarning mutanosib ravishda murakkablashishiga olib kelmoqda. Texnologiyadagi innovatsiyalar shu darajada shiddatli tus olmoqdaki, ularni tushunish va huquqiy baho berish uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tish ayrim hollarda vakolatli subyektlar uchun imkonsiz ishga aylanmoqda. Ya'ni bunday sharoitda norma ijodkoridan hamma narsani bilish talab etiladi va bu amalda, haqiqatan ham, imkonsiz ishdir. Jumladan, asosida sun'iy intellekt yotgan barcha kashfiyotlarning (haydovchisiz mashinalar, robotlar, internetdagi ijtimoiy tarmoqlar) kundalik hayotimizga faol tatbiq etilishi ularni maqsadga muvofiq tarzda tartibga soluvchi normalarning samarali tizimini yaratish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

Shuningdek, iqlim o'zgarishidan tortib immigratsiya masalalariga qadar sohalaridagi munosabatlarni tartibga solish bo'yicha aniq va ishonchli ma'lumotlar yo'q. Vakolatli subyektlar faqat mavjud ma'lumotlar bilan cheklanmoqda. Bular bo'yicha norma ijodkorlarida aniq tasavvur yo'q. Bu esa norma ijodkorligi jarayoniga katta jamoaviy aqlni jalb qilish tendensiyasiga chaqiriq sifatida yangramoqda.

Shunday qilib, yangiliklarni rag'batlantirish va yangi ish o'rinlarini yaratish bilan bir vaqtda jamoatchilikni himoya qiladigan siyosat va qonunchilikni ishlab chiqish ko'proq ma'lumot va tajribaga ega bo'lishni talab qiladi. Shu jihatdan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish yanada moslashuvchan va samarali bo'lishi uchun hamda norma ijodkorligi sifatini yaxshilash maqsadida kengroq tajriba va turli xil qarashlarga ega bo'lgan keng omma bilan muloqotning yo'lga qo'yilishi muhimdir.

Ilm-fan va texnologiya yutuqlari yashash tarzimizni tubdan o'zgartirib yuborishi tabiiy. Ko'pchiligimiz tushunmaydigan va nazorat qilishimiz qiyin bo'lgan texnologik tizimlarga bo'ysunib qolmasligimiz uchun davlat organlarini jamoaviy intellegensiya bilan bog'laydigan platformalarga zaruriyat har qachongidan ham ortib bormoqda.

Uchinchidan, dunyo miqyosida kuzatilayotgan tendensiya – bu aholining hukumatga nisbatan ishonchining tobora pasayib borayotganligidir. 2018-yilda so'rov o'tkazilgan 28 mamlakat aholisi orasida hukumatga bo'lgan ishonchning o'rtacha darajasi 28 foizni tashkil qilgan [18].

Turli xil manbalardan ma'lumotlar olish va ularni ko'pchilik ishtirokida qayta ishlash qonunchilik sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, shubhasiz. Ommaviy maslahatlashuvlar, albatta, yangi tushuncha emas. Bu boradagi xorij tajribasiga nazar soladigan bo'lsak, Amerika Qo'shma Shtatlarida 1946-yildayoq qabul qilingan qonun hujjatlariga fuqarolar tomonidan sharh berish huquqi kafolatlangan edi. Biroq bu qabul qilingan qonun hujjatlariga nisbatan tatbiq etilib, qonun hujjatlarning loyihalari, ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishga amalda hech qanday ta'sir o'tkazmas edi [19]. 2013-yilda Finlandiyada yo'l harakati qoidalari bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qonun loyihasi bir necha bosqichga asoslangan fuqarolar ishtiroki orqali ishlab chiqilgan va bu amaliyot samarasi butun dunyo tomonidan e'tirof etilgan edi [20].

Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalib borishi, fuqarolarning jamiyat va davlat ishlaridagi faolligining ortishi natijasida mazkur institutning yanada hayotiy ahamiyat kasb etayotganligiga guvoh bo'lish mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu jarayon norma ijodkorlari ish uslubining o'zgarishiga olib keladi. Ular endilikda muammoni chuqur anglab yetish va uni keng xalq ommasiga aniq qilib tushuntirib berishga harakat qilishlari kerak. Sababi fuqarolar ishtiroki shunchaki muayyan masala bo'yicha ovoz berish va ularni umumlashtirish emas, balki yangi g'oyalarni qabul qilish va ularni tahlil qilishdan iboratdir.

Xulosalar

Yuqoridagi tahlillarga asoslanib, norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtiroki quyidagi ijobiy xususiyatlarga ega ekanligini ta'kidlash o'rinli:

fikr va qarashlari davlat hokimiyati vakillari tomonidan tinglanishi va qabul qilinayotgan qonunchilik hujjatlarida aks etishi bilan bog'liq fuqarolarning ruhiy-ijtimoiy faolligini oshiradi;

norma ijodkorligi jarayonining sifat jihatdan yuqori darajaga ko'tarilishini ta'minlashga xizmat qiladigan kuchli jamoaviy intellektni shakllantiradi;

normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasida ko'proq va kengroq doiradagi masalalarni qamrab olish imkonini beradi;

fuqarolarning hokimiyat va boshqaruv organlariga nisbatan ishonchining ortishiga sabab bo'ladi;

norma ijodkorligi jarayoni qonuniyligining mustahkamlanishi hamda qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan vakolatli subyektlar va fuqarolarning *birgalikdagi javobgarligining* yuzaga kelishiga olib keladi;

fuqarolar tomonidan davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatiga to'g'ri va xolisona baho berilishi hamda bu orqali hukumatga nisbatan ongli hurmat ruhini paydo qiladi;

fuqarolarning qonuniy manfaatlarini ifoda etish platformasi bo'lib xizmat qiladi;

norma ijodkorlarining ochiqqligi va hisobdorligini yanada orttiradi.

Olimlar norma ijodkorligi jarayonida fuqarolarning ishtiroki ko'pgina ijobiy tomonlari bilan birga, ayrim kamchiliklardan ham xoli emasligini ta'kidlashadi:

amalga oshirilishi haqiqatda imkonsiz takliflarning ko'p berilishi;

normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilish jarayonining sekinlashishi;

fuqarolarning norma ijodkorligida turli shakllarda ishtirok etishi qo'shimcha byudjet mablag'larini talab etishi [21].

Norma ijodkorligi jarayonida fuqarolar ishtirokini yanada rivojlantirish va bu orqali samarali normativ-huquqiy hujjatlar tizimini yaratishda quyidagi taklif va tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Bu boradagi barcha asosiy tushunchalarning ilmiy-nazariy ta'riflarini ishlab chiqish va qonunchilikda aks ettirish lozim;

2. Norma ijodkorligi jarayonida fuqarolarning samarali ishtirokini ta'minlash maqsadida jamiyatning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish borasida tizimli ishlarni amalga oshirish, jumladan, fuqarolarga norma ijodkorligini amalga oshirish bilan bog'liq zarur bilim va ma'lumotlarni taqdim etish mexanizmini joriy etish zarur.

3. Barcha turdagi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda fuqarolar ishtirokini ta'minlash maqsadida norma ijodkorligining raqamlashtirish jarayonini nihoyasiga yetkazish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakat Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi [Speech by the President-elect of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the 24th anniversary of the adoption of the Constitution of the country]. Available at: <https://www.gazeta.uz/uz/2016/12/07/speech/>.

2. Jarmonova E.N. Otlchie normotvorchestva ot pravotvorchestva kak odna iz osnovnyh problem jurisprudencii [The difference between rule-making and law-making as one of the main problems of jurisprudence]. Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal «Koncept» – Scientific-methodical electronic journal "Concept", 2016, no. 1, p. 16. Available at: <http://ekconcept.ru/2016/76189.htm/>.

3. Islomov Z.M. Davlat va huquq nazariyasi [Theory of state and law]. Tashkent, Adolat, 2007, p. 585

4. Odilqoriyev X. Davlat va huquq nazariyasi [Theory of state and law]. Tashkent, Adolat, 2018, p. 325.

5. Saydullayev Sh.A. Davlat va huquq nazariyasi [Theory of state and law]. Tashkent, TSUL, 2020, p. 132

6. Morozova L.A. Teorija gosudarstva i prava [Theory of Government and Rights]. Moscow, Jeksmo, 2010, p. 221.

7. Nersesjanc V.S. Problemy obshhej teorii gosudarstva i prava [Problems of the general theory of state and law]. Moscow, 2002, 270 p.

8. Dobosh S.I. K voprosu o social'noj sushhnosti tehicheskikh norm [To the question of the social essence of technical norms]. Available at: <https://izron.ru/articles/>.

9. Nikishova N.V. Ponjatie i sushhnost' social'noj normy: social'no-filosofskij analiz [The concept and essence of social norms: socio-philosophical analysis yusch]. Gramota – Diploma, 2014, no 1 (39), issue 2, pp. 147-149.

10. Dimitrov N.N., Shagieva R.V. Osnovy normotvorchestva. Ucheb. posobie [Foundations of rule-making. Textbook. allowance]. Moscow, 2013, p. 41.

11. Jarmonova E.N. Otlichie normotvorchestva ot pravotvorchestva kak odna iz osnovnyh problem jurisprudencii [The difference between rule-making and law-making as one of the main problems of jurisprudence]. Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal «Koncept» – Scientific-methodical electronic journal "Concept", 2016, no. 1, p. 16. Available at: <http://ekconcept.ru/2016/76189.htm/>.
12. Sajdullaev Sh.A. Voprosy sovershenstvovaniya nauchno-teoreticheskikh i metodologicheskikh osnov normotvorcheskoj dejatel'nosti v Respublike Uzbekistan na fone zarubezhnogo opyta [Issues of improving the scientific, theoretical and methodological foundations of rule-making activities in the Republic of Uzbekistan against the background of foreign experience]. Studia Politologiczne, 2019, vol. 52.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. P. 54. Available at: www.ziyouz.com/.
14. "Hordiq plus" gazetasi ["Hordiq Plus" newspaper]. Available at: www.hordiq.uz/.
15. Vohidov E. Tirik xazina yoxud jahongashta so'z [A living treasure is a word in the world]. O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi – Literature and Art of Uzbekistan, 2009, no. 9.
16. Saydullaev S. Particular issues of identification of legal gaps in law. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 2020, vol. 12, no. S2, pp. 333-336.
17. Maslovskaja E.V. Sociologicheskie teorii prava [Sociological theories of law]. Sociologicheskij zhurnal – Sociological journal, 2005, no.1.
18. Edelman 2018. Trust barometer Global Report.
19. Beth Simone Noveck Crowdlaw. Collective Intelligence and Lawmaking.
20. Aitamurto T. Collective Intelligence in Law Reforms: When the Logic of the Crowds and the Logic of Policy-making Collide, 2016 49th Hawaii International Conference on System Sciences.
21. Aris M.S., Salman R. Public Participation in the Law Making Process in Change Era: A Comparative Study between Indonesia (East Java) and the United States (California) In Proceedings of the International Law Conference (iN-LAC 2018). Law, Technology and the Imperative of Change in the 21st Century, pp. 151-155. ISBN: 978-989-758-482-4/.

UDC: 349.6(042)(575.1)
ORCID: 0000-0003-4914-5609

EKOLOGIYA VA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH – KONSTITUTSIYA HIMOYASIDA

Po'latov Mirzohid Qo'zimurodovich,Termiz davlat universiteti yuridik fakulteti o'qituvchisi,
e-mail: yusupov.mirzohid.91@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, insonlarning sog'ligi va tabiiy muhitning ifloslanishi, suv taqchilligi, tuproq unumdorligining pasayishi, ozon qatlamining yemirilishi, atmosfera havosi o'rtacha haroratining ko'tarilishi, inson hayoti va sog'lig'i bilan bog'liq masalalar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ushbu tahlillar natijasida ekologiya va atrof-muhitga oid qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan takliflar berilgan. Bundan tashqari, mazkur maqolada ekologiya va atrof-muhit bilan bog'liq muammolar, xususan, hozirda ekologiya muammosi dunyo miqyosida bioxilma-xillikning qisqarishi, atrof tabiiy muhitning ifloslanishi, suv taqchilligi, tuproq unumdorligining pasayishi, ozon qatlamining yemirilishi, atmosfera havosi o'rtacha haroratining ko'tarilishi, inson hayoti va sog'ligining turli xil ekologik tahdidlarga duchor bo'lishi kabi o'ta jiddiy xavf-xatarli muammolarga to'xtalib o'tilgan. Maqolada tadbirkorlik maqsadlarida yer uchastkalari ajratishning huquqiy asoslarini milliy va xorijiy tajribada keng qiyosiy-huquqiy tahlil qilish orqali takomillashtirish masalalari ham yoritilgan. Shuningdek, tadbirkorlik maqsadlarida ajratilgan yer uchastkalaridan foydalanish tartibini buzganlik uchun qonunlarda belgilangan jazo choralari hamda ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirishga oid taklif va xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, tabiiy resurslar, atrof-muhit, atmosfera, tadbirkorlik, yuridik javobgarlik, intizomiy jazo, fuqarolik javobgarlik, jinoiy javobgarlik.

ЭКОЛОГИЯ И ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ – ПОД ЗАЩИТОЙ КОНСТИТУЦИИ

Пулатов Мирзохид Кузимурадovich,преподаватель юридического факультета
Термезского государственного университета

Аннотация. В статье анализируются вопросы, связанные с охраной окружающей среды, рациональным использованием природных ресурсов, здоровьем человека и загрязнением окружающей среды, нехваткой воды, снижением плодородия почвы, истощением озонового слоя, повышением средней температуры. В результате анализа были даны рекомендации по совершенствованию законодательства в области экологии и окружающей среды. Кроме того, в статье рассматриваются экологические проблемы, в частности, актуальная проблема потери глобального биоразнообразия, загрязнения окружающей среды, дефицита воды, снижения плодородия почвы, истощения озонового слоя, повышения средней температуры атмосферы, которые создают наиболее серьезные угрозы для жизни и здоровья человека. В статье также рассматриваются вопросы совершенствования нормативно-правовой базы предоставления земельных участков под хозяйственные нужды посредством широкого сравнительно-правового анализа отечественного и зарубежного опыта. Также содержатся предложения и выводы по совершенствованию системы государственного управления в сфере экологии и охраны окружающей среды, а также введению штрафных санкций за нарушение правил использования земельных участков, выделенных для хозяйственных целей.

Ключевые слова: экология, природные ресурсы, окружающая среда, атмосфера, предпринимательство, юридическая ответственность, дисциплинарные взыскания, гражданская ответственность, уголовная ответственность.

ECOLOGY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION - PROTECTED BY CONSTITUTION

Polatov Mirzohid Kozimurodovich,

Teacher at law faculty of
Termiz state university

Abstract. The article analyzes issues related to environmental protection, rational use of natural resources, human health and environmental pollution, lack of water, decreased soil fertility, depletion of the ozone layer, an increase in average temperature, as well as human life and health. As a result of this analysis, recommendations were made for improving legislation in the field of ecology and the environment. In addition, the article discusses ecological and ecological problems, in particular, the urgent ecological problem of the loss of global biodiversity, environmental pollution, water scarcity, a decrease in soil fertility, depletion of the ozone layer, an increase in the average temperature of the atmosphere, such as the most serious threats to humans. life and health, for example, exposure to various environmental threats. The article also discusses the issues of improving the regulatory framework for the provision of land plots for economic purposes through a broad comparative legal analysis of domestic and foreign experience. The article also contains proposals and conclusions on improving the system of public administration in the field of ecology and environmental protection, as well as penalties for violating the rules for the use of land plots allocated for economic purposes.

Keywords: ecology, natural resources, environment, atmosphere, entrepreneurship, legal liability, disciplinary actions, civil liability, criminal liability.

Kirish

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sivilizatsiya taraqqiyotining bugungi bosqichida kishilik jamiyatini saqlab qolish, milliy xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlashning asosiy talablaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, hozirda ekologiya muammosi dunyo miqyosida bioxilma-xillikning qisqarishi, atrof tabiiy muhitning ifloslanishi, suv taqchilligi, tuproq unumdorligining pasayishi, ozon qatlamining yemirilishi, atmosfera havosi o'rtacha haroratining ko'tarilishi, inson hayoti va sog'ligining turli xil ekologik tahdidlarga duchor bo'lishi kabi o'ta jiddiy xavf-xatarli ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda.

Ushbu muammoning global xarakterda ekanligiga to'xtalib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqida ta'kidlaganidek, "Bugungi kunning eng o'tkir ekologik muammolaridan biri – Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman. Dengizning qurishi bilan bog'liq oqibatlarini bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa'y-harakatlarni faol birlashtirishni taqozo etmoqda". Shuningdek, ekologiya muammosining dolzarbligi xususida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev haqli ravishda ta'kidlaganidek, "...aholini, ayniqsa, qishloq joylarda toza ichimlik

suvi bilan ta'minlash masalasi hamon dolzarb bo'lib qolmoqda. Maishiy chiqindilarni to'plash, qayta ishlash va utilizatsiya qilish masalasi ham oldimizda turgan eng og'ir muammodir. Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur" [2].

Ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda dunyoda ekologik muhitning yomonlashuvi turli xil kasalliklar, hayvonot va o'simlik dunyosining qirilib ketishi, ularning noyob turlari yo'qolishi, odamlarning ommaviy kasallanishi, o'rtacha umr ko'rish yoshining kamayishi, inson organizmida moddalar almashinuvining buzilishi bilan bog'liq yangidan-yangi xastaliklarning kelib chiqishi, yurak-qon tomir, saraton kabi kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Bugungi kunda ekotizimdagi muvozanatning buzilishi shu darajada og'ir ko'rinish oldiki, buning natijasida insonlarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini amalda ta'minlash dolzarb muammoga aylanib bormoqda.

Shuni aytish kerakki, tabiat bilan jamiyat bir-biri bilan o'zaro uzviy aloqa va chambarchas bog'liqlikda bo'ladi. Bu uzviylik va o'zaro ta'sir tabiatning umumiy qonuniyatlariga mos kelishi, o'zaro teng muvozanatda bo'lishni talab etadi. Aks holda, bu muvozanatning buzilishi og'ir salbiy holatlarni keltirib chiqarib, tirik mavjudotning yashashiga xavf soladi. Demak, atrof

tabiiy muhitni muhofaza etish global, eng dolzarb muammolardan biri bo'lib, u davlatning asosiy qonuni, ya'ni Konstitutsiya asosida tartibga solishni talab etadi. Shundan kelib chiqib aytish kerakki, Konstitutsiya asosida tartibga solinadigan eng muhim ijtimoiy masalalarga atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, ya'ni ekologik munosabatlar ham taalluqlidir. Shu sababdan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-, 54-, 55- va 100-moddalarida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiat resurslaridan oqilona foydalanish bilan bog'liq ekologik huquqiy qoidalar mustahkamlanganligini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Ushbu konstitutsiyaviy huquqiy normalarda atrof tabiiy muhit va fuqarolar salomatligini muhofaza qilishning asosiy tamoyillari belgilab berilgan.

Material va metodlar

Mazkur maqolada atrof-muhit va ekologiya tushunchasining yuridik tabiati ochib berilgan. Shuningdek, aholi punktlarining turlari amaldagi qonun hujjatlari asosida tavsiflangan. Muallif aholi punktlarini ekolog-huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari asosida tasniflagan. Shaharlardagi asosiy ekologik muammolar va ularni bartaraf qilishda huquqiy mexanizmlarni samarali qo'llash usullari ilmiy-huquqiy jihatdan o'rganilgan. Shahar va qishloq aholi punktlari huquqiy holati o'rtasidagi farqli jihatlar tahlil qilingan. Shuningdek, muallif xo'jalik va sanoat faoliyati, qurilish jarayonini ekologizatsiyalash, aholi punktlaridagi akustik ta'sir, atmosfera havosini muhofaza qilishning ekologik-huquqiy talablari, suv resurslari va aholi salomatligini saqlash bilan bog'liq sanitariya normalariga rioya qilish masalalari tahliliga alohida e'tibor qaratgan.

Ushbu maqola doktrinal tadqiqot sifatida qonun hujjatlari va ilmiy-nazariy manbalar tahlilini o'z ichiga oladi. Unda sohaga oid ilmiy tushunchalar, nazariyotchi olimlarning qarashlari, xulosa va fikrlari o'rganilgan. Shuningdek, ekologiya sohasiga oid qonun hujjatlari qiyosiy-huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Maqola mavzuga oid asosiy tushunchalarni o'rganishdan boshlangan. Ushbu tushunchalarni rivojlantirish bilan davom ettirilgan hamda mavjud mexanizmlarni takomillashtirish, muammolarni hal qilish yo'llarini ko'rsatishga oid xulosalarga kelish bilan yakunlangan. Mazkur xulosalarning amaliyotga tatbiq

etilishi insoniyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda aholi punktlarida atrof-muhitni sog'lomlashtirish hisobiga fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida tabiat obyektlari umummilliy boylik ekanligi, ulardan oqilona va samarali foydalanish lozimligi, davlat tomonidan alohida tartibda muhofaza etilishi belgilangan (55-modda). Konstitutsiyaning boshqa normalarini talqin etib, aytish mumkinki, ularda har bir fuqaro milliy boylik hisoblangan tabiiy resurslar to'g'risida har qanday axborotni surishtirishi, olishi va tarqatishi mumkinligi (29-modda), tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish muammolarini hal etish bo'yicha jamoat tashkilotlariga birlashish, atrof tabiiy muhitdan foydalanish bilan bog'liq munosabatlarda fuqarolarning huquq va erkinliklari buzilgan taqdirda sud himoyasidan foydalanish mumkinligi (43-modda), shuningdek, atrof tabiiy muhitga nisbatan fuqarolar ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburligi (50-modda), mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi (54-modda), mahalliy hokimiyat organlari atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishi lozimligi (100-modda) kabi qoidalar o'z ifodasini topgan. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida respublika fuqarolarining munosib hayot kechirishlarini ta'minlashga intilishi belgilangan.

Asosiy qonunning 37-moddasida esa fuqarolar adolatli mehnat sharoitlarida mehnat qilish huquqiga egaligi o'rnatilgan bo'lib, ushbu huquqni amalda ta'minlash fuqarolarga qulay atrof tabiiy muhit yaratib berishni ham taqozo etadi. Fuqarolarning normal va sog'lom hayot kechirishlari, mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlari uchun ularni o'rab turgan atrof tabiiy muhit – atmosfera havosi, suv, o'simlik dunyosi, tuproq toza, inson sog'ligiga zararli ta'sir etmaydigan sifat va holatda bo'lishi lozim. Ma'lumki, mustabid tuzum davrida qabul qilingan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish qonunlarida inson va fuqarolar manfaatlarining davlat va uning organlari manfaatlariga bo'ysunishi tamoyili hukmronlik qilar edi. Ushbu tamoyilga ko'ra, ekologik-iqtisodiy tizimda tabiiy resurslardan foydalanish bosh vazifa, ularni muhofaza qilish

esa ikkinchi darajali deb qaralardi. Bunday sharoitda insonlar hayoti va sog'ligini himoya qilishning iqtisodiy faoliyatdan ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhit sharoitida mehnat qilish va dam olish huquqini kafolatlash ikkinchi darajaga surib qo'yilmasdan iloji yo'q edi. Vaholanki, tabiat resurslaridan foydalanishda shunday vositalarni topish, ularni qonunlarda o'rnatish, amaliyotga qo'llash lozimki, bu, bir tomondan, xo'jalik faoliyati taraqqiyotini ta'min etsin, ikkinchi tomondan, tabiatni muhofaza qilish munosabatlarini rivojlantirish va takomillashtirishga xizmat qilsin.

Muammoni shunday tartibda hal etish kerakki, bunda, birinchidan, tabiiy resurslardan foydalanishda ekologiya ham, iqtisodning ham manfaatlari hisobga olinsin; ikkinchidan, ularning uzviyligini ta'minlash mumkin bo'lmasa, ustuvorlik atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga berilishi kerak. Demak, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi qonun ijodkorligi amaliyotida bosh g'oya, eng avvalo, insonning hayoti va sog'ligi uchun qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini himoya qilishni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi lozim. Shunday qilib, fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqi, atrof tabiiy muhitni muhofaza etish bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlari, davlat organlarining atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari bilan bog'liq vazifalar Konstitutsiya asosida tartibga solinishi lozim bo'lgan eng muhim ijtimoiy masalalar sirasiga kiradi. Ammo bugungi kunda fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqiga bag'ishlangan alohida maxsus qoida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topmagan. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlarini belgilashga bag'ishlangan ikkinchi bo'limini fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini tartibga soluvchi alohida norma bilan to'ldirish maqsadga muvofiq.

Yuqorida aytilganlardan tashqari, tabiat resurslarini muhofaza qilish maqsadida bugungi kun yangi islohotlar bosqichida mamlakatimizda bir qator keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ushbu tub o'zgarishlar asosli ravishda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish samarador-

ligini oshirish, atrof tabiiy muhit holatining yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik, ekologik munosabatlarning huquqiy asoslarini takomillashtirish, davlatning ekologik nazorat funksiyasini kuchaytirish, iqtisodiyotning tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga ko'rsatayotgan salbiy ta'sirini bartaraf etish kabi muammolarni hal etishga qaratilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni asosida tasdiqlangan "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da "...odamlarning ekologik xavfsiz muhitda yashashini ta'minlash, maishiy chiqindilarni qayta ishlash komplekslarini qurish va modernizatsiya qilish, atrof-muhitga zararli moddalar chiqishini kamaytirish, atrof tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan ekologik muammolarning oldini olish" kabi chora-tadbirlarning belgilanishi mamlakatimizda ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, 2017-yil 21-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni qabul qilinib, unga ko'ra, respublikamizda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvini tubdan takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi O'zbekiston Respublikasining Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi etib qayta tashkil etilganligi mamlakatimizda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning tashkiliy asoslarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bundan tashqari, 2017-2018-yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasida sodir etiladigan huquqbuzarliklarning oldini olishga bag'ishlangan bir qator farmon va qarorlari qabul qilinganligini alohida ta'kidlash o'rinlidir.

Shunday normativ huquqiy hujjatlardan yana biri O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 18-maydagi PQ-3730-sonli «Maishiy chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbir-

lari to'g'risida"gi qaroridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-noyabrdagi PF-5241-sonli "Suv ta'minoti va suv chiqarish xizmati ko'rsatish sohasida to'lov intizomini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byuro-siga suvdan noqonuniy foydalanish, vodoprovod va kanalizatsiya tarmoqlariga o'zboshimchalik bilan ulanish holatlarini aniqlash, bartaraf etish va oldini olish, suv uchun to'lovlarning o'z vaqtida va to'liq undirilishi, suvni sotish va iste'mol qilishning hisobini yuritishda ishtirok etish vazifasi yuklatildi [14]. Yuqorida sanab o'tilgan farmon va qarorlarda aholining toza ichimlik suviga ega bo'lish huquqini himoya qilish, toza ichimlik suvini muhofaza qilish, ulardan foydalanish jarayonida sodir etiladigan huquqbuzarliklarning oldini olish vazifalari belgilangan bo'lib, ular O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi, «Chiqindilar to'g'risida»gi va yana bir qator suvga oid qonunlarni takomillashtirishni talab etadi.

Chunonchi, O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonuniga ko'ra, suvni muhofaza qilish zonalarini, sohilbo'yi mintaqalari muhofaza etiladigan landshaftlarning turiga mansub hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining «Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonunining 41-moddasiga asosan, sohilbo'yi mintaqalarida suv xo'jaligi obyektlarini qurishdan tashqari, har qanday turdagi boshqa qurilish obyektlarini barpo etish taqiqlangan. Ammo amaliyotda muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida suvni muhofaza qilish zonalarini, sohilbo'yi mintaqalarini muhofaza etish masalasida qonun talablari ta'minlanmasdan kelinmoqda. Bu holat, tabiiyki, suv obyektlarining ifloslanishi, bulg'anishi, qulay suv rejimini saqlab turish bilan bog'liq salbiy holatlarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda.

Ushbu qonunning 41-moddasiga ko'ra, suvni muhofaza qilish zonalarida va qirg'oqbo'yi mintaqalarida kanalizatsiya-tozalash inshootlari va oqova suvlar to'planadigan inshootlarni qurish taqiqlangan bo'lsa-da, o'zboshimchalik bilan qurilgan obyekt va inshootlardan daryo va soy o'zanlariga maishiy va boshqa chiqindilar, shu

jumladan, oqova suvlar tashlanmoqda. Buning oqibatida atrof tabiiy muhit ifloslanmoqda, suv iste'molchisi bo'lmish insonning hayoti va sog'ligiga xavf solinmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasining «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi kodeksining 82-moddasining sanksiyasida davlat qo'riqxonasi rejimini buzganlik uchun fuqarolar va mansabdor shaxslarga solinayotgan minimal va maksimal jarima miqdorini oshirish maqsadga muvofiqdir [15].

Tadqiqot natijalari tahlili

Bugungi kunda tadbirkorlik maqsadlarida yer uchastkalari ajratish davlatimizning agrar siyosatining asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etadi. 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasida "sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yanada yaxshilash, melioratsiya va irrigatsiya obyektlari tarmoqlarini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sohasiga intensiv usullar, eng avvalo, suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, unumdorligi yuqori bo'lgan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish" lozimligi ham ko'rsatib o'tildi.

Yurtimizda tadbirkorlik maqsadlarida yer uchastkalari ajratishda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'бири bilan aytganda, "Yerdan unumli foydalanish va uni talon-toraj qilishning oldini olish eng muhim vazifalardan biridir" [2].

Shuningdek, Yurtboshimiz tashabbusi bilan "Har bir oila – tadbirkor" dasturi doirasida aholi uchun 400 million dollar ajratildi. Lekin shunday sa'y-harakatlarga qaramay, tomorqadan samarali foydalanishni tashkil etishda fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi hamda "Tomorqa xizmati" kutilganidek faollik ko'rsatmayotganligi ham alohida ta'kidlangan edi [3].

Alohida ta'kidlanganidek, jumladan, korupsiyaga yo'l ochib berayotgan yer ajratish amaliyoti tubdan isloh qilindi. Bu jarayon endilikda yer ajratish elektron tizimi orqali amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari, yerni olib qo'yish va kompensatsiya to'lashning yangi tartibi, yer faqat mulk egasining roziligi bilan olinishiga oid qoidalar joriy qilindi [4].

Shuning uchun ham Prezidentimiz 2020-yil 24-yanvardagi Murojaatnomasida “Bu yil har bir hududda tadbirkorlarga yer uchastkalariga oid ma’lumotlarni ochiq va haqqoniy yetkazish bo’yicha yangi tizim joriy etamiz. Unga ko’ra, tadbirkorning faoliyat yuritishi uchun zarur bo’lgan bo’sh yer maydonlari, bino va inshootlar, ularning qiymati va shartlari haqidagi to’liq xaritanı istalgan vaqt va hududda onlayn tartibda olish imkoniyati yaratiladi” [1], deb alohida ko’rsatib o’tdi.

Tadbirkorlik maqsadlarida ajratilgan yer uchastkalaridan foydalanish tartibini buzganlik uchun qonunlarda belgilangan jazo choralari ni qo’llash muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki qonunlarda ko’rsatilgan yerdan noto’g’ri foydalanilganlik uchun javobgarlikka tortuvchi, jazo choralari ni belgilovchi huquq normalari yerdan foydalanuvchi subyektlar, yer resurslarini tasarruf etuvchi davlat organlari va tadbirkorlarni yerdan qonunda belgilangan tartibda maqsadga muvofiq ravishda foydalanishga undaydi [3].

Shuningdek, yerdan foydalanishda tadbirkorlarga nisbatan qo’llaniladigan jazo choralari tadbirkorlik faoliyati bilan shug’ullanuvchi subyektlarni O’zbekiston Respublikasining amaldagi tadbirkorlik, ekologik, agrar va boshqa qonunlariga og’ishmay rioya qilishlari hamda tabiiy resurslardan foydalanuvchi tadbirkorlar va yer egalari nıng buzilgan huquqlarini tiklashda va umuman, tadbirkorlik faoliyati sohasidagi qonun hujjatlarini ta’minlashga xizmat qiladi [4].

Ta’kidlash o’rinli ki, tadbirkorlarning yer uchastkalaridan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik jazo choralari hozirgi kun talabi darajasida deyi sh qiyin.

Uning sabablari, birinchidan, amaliyotda yer uchastkalaridan noto’g’ri foydalanish oqibatida sodir etilgan huquqbuzarliklar uchun barcha holatlarda ham jazo choralari yetarlicha qo’llanilmayapti; ikkinchidan, tadbirkorlik faoliyati yer uchastkalaridan foydalanish sohasida sodir etilgan barcha huquqbuzarliklar uchun amaldagi qonunlarda yetarli darajada javobgarlik jazo chorasi o’rnatilmagan; uchin chidan, tadbirkorlar tomonidan yer uchastkalaridan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun qonunlarda o’rnatilgan jazo choralari sodir etilgan huquqbuzarliklarning ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik zarari bilan solishtirilganda, ancha yengilligi shular jumlasidandir.

Shu sababli tadbirkorlarning yer uchastkalaridan foydalanish huquqini tartibga soladigan qonun hujjatlari talablarini buzganlik uchun javobgarlik jazo choralari masalalarini o’rganish, sodir etilayotgan huquqbuzarliklar uchun jazo choralari samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish, shunday tavsiyalar bilan O’zbekiston Respublikasining tegishli qonun normalarining sanksiyalarini kuchaytirish, umuman, tadbirkorlarning yer uchastkalaridan foydalanish huquqini buzganlik uchun javobgarlik muammolari ustida ilmiy-nazariy ishlar olib borish ham nazariy, ham amaliy, ham ilmiy ahamiyatga egadir.

Shu munosabat bilan O’zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlik maqsadlarida yer uchastkalarini ajratish masalasida 2018-yil 27-iyuldagi “Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi, 2018-yil 11-oktabrdagi “Davlat mulki obyektlari va yer uchastkalariga bo’lgan huquqlarni tadbirkorlik subyektlariga sotish tartibini soddalashtirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi, 2019-yil 13-avgustdagi “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo’llab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish to’g’risida”gi farmonlari katta ahamiyatga ega bo’lib, bu sohada ham javobgarlik masalalarini ancha kuchaytirdi.

Xususiyatli tomoni shundaki, tadbirkorlarning yer uchastkalaridan foydalanish huquqini buzganlik uchun intizomiy, ma’muriy, fuqarolik, jinoiy javobgarlik kabi jazo choralari qo’llanilishining asosiy sababi shundaki, tadbirkorlik qonunchiligi o’zida sanab o’tilgan jazo choralari ni belgilamaydi, balki yer uchastkalaridan foydalanish huquqi buzilganda, o’sha qonunlar normalarini qo’llash tavsiya etiladi.

Umuman olganda, yer uchastkalaridan foydalanish huquqini buzganlik uchun javobgarlik – bu tadbirkorlarning yer uchastkalaridan samarali va oqilona foydalanish hamda yer uchastkalaridan foydalanuvchi tadbirkorlarning huquqlarini

himoya qilishga qaratilgan huquq me'yorlarida o'z ifodasini topgan ma'lum choralar tizimidir [12; 13].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash o'rinliki, tadbirkorlarning yer uchastkalari-dan foydalanish huquqini buzganlik uchun yuridik javobgarlikni qo'llash masalasi yer huquqida muhim ahamiyatga ega.

Shu munosabat bilan chop etilgan ayrim maqolalar [7; 8], monografiya [9] hamda yangi darsliklarda [10] tadbirkorlarning yer uchastkalari-dan foydalanish huquqi tartibini buzganlik uchun yuridik javobgarlik masalalari batafsil yoritilgan.

Xulosalar

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, tadbirkorlik maqsadlarida ajratilgan yer uchastkalari-dan foydalanish tartib va qoidalarini buzganlik uchun jinoiy-huquqiy javobgarlik tabiatni muhofaza qilish, tabiiy obyektlar bo'lgan yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, havo, o'simlik va hayvonot dunyosidan foydalanishdan kelib chiqadigan huquqiy tartib-qoidalarini buzganlik uchun qo'llaniladigan jinoiy jazo choralari bilan bevosita bog'liqdir. Hozirgi ayrim yuridik adabiyotlarda ekologiya sohasida sodir etilgan jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikning xususiyatlarini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratilgan [12].

Demak, yer va tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilish, ular to'g'risidagi qonun hamda talablarni buzganlikda jinoiy javobgarlikni qo'llash uchun ekologik va agrar qonun normalari bilan birgalikda jinoyat qonunlari normalari ham buzilgan bo'lishi va shu huquqbuzarliklar uchun Jinoyat kodeksida jazo chorasi belgilangan bo'lishi lozim. Aks holda, jinoiy javobgarlik kelib chiqmasligi ham mumkin.

Ta'kidlash o'rinliki, tadbirkorlik maqsadlarida ajratilgan yer uchastkalaridan foydalanish talab va qoidalari, ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortishda bir qator jinoyat tarkibi sodir etilgan bo'lishi lozim.

Bular huquqbuzarlik (jinoyat), aybning mavjudligi, ijtimoiy xavflilik darajasining borligi, huquqqa xilofligi hamda jazoga sazovorlik kabilardir.

Tadbirkorlik faoliyatida sodir etilgan mazkur jinoyat (huquqbuzarlik)ning subyekt sifatida fuqarolar, chet el fuqarolari, mansabdor shaxslar va boshqa jismoniy shaxslar tan olinadi.

Obyekti sifatida esa O'zbekiston Respublikasining ekologik tizimi, yer, suv, yer osti boyliklari, havo, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyosi, shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslar hamda tadbirkorlarning qonuniy manfaatlarini tan olinadi.

Subyektiv tomoni ehtiyotsizlikdan, ya'ni jinoyatdan kelib chiqqan oqibatga nisbatan bo'lgan ruhiy munosabatidir, ya'ni jinoiy xatti-harakatlarning motiv va maqsadi bilan ham bog'liq.

Ushbu sohada sodir etilgan jinoiy xatti-harakatlar oqibatida yer va tabiiy resurslar, ekologik tizimga yetkazilgan moddiy va ma'naviy hamda iqtisodiy va ekologik zararlarning yetkazilishi mazkur jinoyatning obyektiv tomoni deb tan olinadi.

Umuman olganda, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda sodir etilgan ushbu sohadagi jinoyatlar O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida batafsilroq ko'rsatilgan.

Mazkur qonunning IV bo'limi "Ekologiya sohasidagi jinoyatlar" deb nomlanib, XIV bobi "Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar" deb nomlanadi.

Bu jinoyatlarga ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish (193-m.); atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish (194-m.); atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralari ko'rmaslik (195-m.); atrof tabiiy muhitni ifloslantirish (196-m.); yer, yer osti boyliklaridan foydalanish shartlari yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish (197-m.); ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish (198-m.); o'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurashish talablarini buzish (199-m.); Veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish (200-m.); zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo'lish qoidalarini buzish (201-m.); hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish (202-m.); suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish (203-m.); alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish (204-m.) kabilar kiradi.

Amaldagi qonunchilikka asosan, yuqorida sanab o'tilgan huquqbuzarlik (jinoyat) turlari uchun jinoiy javobgarlik jazo choralari sifatida

jarima, qamoq, ozodlikdan mahrum qilish kabi-
lar qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ba'zi hol-
larda yer va tabiiy resurslardan foydalanish
qonunga xilof bo'lganligi uchun jinoiy javob-
garlik ham qo'llanilmoqda. Xulosa qilib aytgan-
da, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, fuqa-
rolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish
huquqini ta'minlashda mustaqil davlatimizning
Konstitutsiyasi asosiy me'yoriy hujjat hisobla-

nadi. Unda o'rnatilgan atrof tabiiy muhitni
muhofaza qilishga bag'ishlangan normalar bizni
o'rab turgan ona tabiatni asrash, aholi salomat-
ligini muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilo-
na va samarali foydalanish, uni kelajak avlodga
bus-butunligicha yetkazish, pirovardida, mam-
lakatimizda ekologik xavfsizlikni ta'minlashga
xizmat qiladi. Ushbu fikrlarning yaqinda mam-
lakatimizda kuzatilgan ekologik o'zgarishlardan
naqadar to'g'ri ekanligini ko'rishimiz mumkin.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi [Speech of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev at the 72nd session of the UN General Assembly]. Xalq so'zi – People's Speech, September 20, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Rizq-ro'zimiz bunyodkori bo'lgan qishloq xo'jaligi xodimlari mehnatini ulug'lash, soha rivojini yangi bosqichga ko'tarish asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Qishloq xo'jaligi xodimlari kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi [Our main task is to glorify the work of agricultural workers, who are the creators of our livelihood, and to raise the development of the industry to a new level. Speech by President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the Day of Agricultural Workers]. Xalq so'zi – People's speech. December 10, 2017.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2018-yil 31-iyulda bo'lib o'tgan videosektor yig'ilishi. Agrar islohotlar natijasi farovonlik oshishi va narx-navo barqarorligida aks etishi kerak [Video conference chaired by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev on July 31, 2018. The outcome of agrarian reforms should be reflected in increased prosperity and price stability]. Xalq so'zi – People's Speech, August 1, 2018.
4. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 27 yil-
ligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi [Speech by President Shavkat Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the 27th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Xalq so'zi – People's speech, December 9, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis]. Available at: <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-oliy-25-01-2020/>.
6. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'tarilamiz [We will resolutely continue our path of national development and rise to a new level]. Tashkent, Uzbekiston Publ., 2017, vol. 1, pp. 569-570.
7. Xolmo'minov J.T. Tadbirkorlarning tabiiy obyektlardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik asoslari [Basis of liability of entrepreneurs for violation of the rules of use of natural objects]. Huquq – Law, 2002, no. 2, pp. 76-80.
8. Abdusalomov M.E., Ro'zinazarov Sh.N. Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqiy layoqati va uning huquqiy asoslarini takomillashtirish muammolari [Problems of improving the legal capacity of business entities and its legal framework]. Huquq – Law, 2002, no. 4, pp. 13-18.
9. Ro'zinazarov Sh.N. Tadbirkorlik faoliyatining huquqiy tartibga solinishi (qonun hujjatlari va sud amaliyoti masalalari) [Legal regulation of business activity (issues of legislation and jurisprudence)]. Tashkent, 2004, 310 p.
10. Yer huquqi. Darslik. Ma'sul muharrir yu.f.d., prof. J.T. Xolmo'minov [Land law. Textbook. Responsible editor prof. J.T. Xolmo'minov]. Tashkent, TSUL, 2019, 288 p.

11. Narziev O. The Perspectives Of The Establishment Of International Financial Centers In Uzbekistan And The Implementation Of English Law. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT), 12.4. 2021, pp. 1104-1108.
12. Turdialiye M. Erkin iqtisodiy zonalar doirasida ingliz huquqini joriy etishning xorij va milliy tajribasi [Foreign and national experience in the implementation of English law within free economic zones]. Yurist axborotnomasi – Legal information, 1.6, 2020, pp. 151-158.
13. Lisina N.L. Pravovoy rejim zemel poseleniy. Avtoref. diss. kand. jurid. nauk [Legal regime of settlement lands. Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences]. Moscow, 2003, 28 p.
14. Ekologiya huquqi. Darslik. Mas'ul muharrir: prof. J.T. Xolmo'minov [Environmental law. Textbook. Responsible editor prof. J.T. Xolmo'minov]. Tashkent, TSUL Publ., 2019, 285 p.
15. Yer huquqi. Darslik [Land law. Textbook]. Tashkent, TSUL, 2019, 160 p.
16. Usmonov M.B. Yer huquqi. Darslik [Land law. Textbook]. Tashkent, HTI, 2019, 348 p.

UDC: 347.471(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-8622-7411

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF TRANSITION TO DIGITAL TECHNOLOGIES AND FORMS OF ELECTRONIC PUBLIC CONTROL UZBEKISTAN

Usmanov Otabek Odilbek ugli,
Head of Department the Central Office
of the Antimonopoly Committee of the Republic of Uzbekistan,
an independent researcher of Tashkent State University of Law
e-mail: otabekusmanov0006@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the introduction of modern digital forms of public control, digitalization, features of public control in national practice, further improvement of electronic public control and their legal basis. Issues such as methods of further improvement and improvement of public control, public control units, international experience on public control, national experience on public control units, electronic public control units, prospects for development of public control units were analyzed in the article. The proposals and recommendations put forward and they can be used to study aspects of both the development of national legislation of public control, its digitalization and specific factors of electronics, as well as scientific and theoretical aspects of public control.

Keywords: digitalization of public control, electronic forms of public control, methods of public control, units of public control, electronic public control, national experience in the field of digitization, practice of public control, theory of public control.

RAQAMLI O'ZBEKISTON VA ELEKTRON JAMOATCHILIK NAZORATI SHAKLLARIGA BOSQICHMA-BOSQICH O'TISHNING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI

Usmonov Otabek Odilbek o'g'li,
O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish
qo'mitasi markaziy apparati boshqarma boshlig'i,
Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola jamoatchilik nazoratining zamonaviy raqamlashtirilgan shakllarini joriy etish, elektronlashtirish, milliy tajribada jamoatchilik nazoratining o'ziga xos jihatlari, elektron jamoatchilik nazorati va ularning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirishga bag'ishlangan. Maqolada jamoatchilik nazoratini yanada kuchaytirish hamda takomillashtirish usullari, jamoatchilik nazorati mexanizmlari, jamoatchilik nazoratiga oid xalqaro tajriba, jamoatchilik nazorati mexanizmlariga oid milliy tajriba, elektron jamoatchilik nazorati, jamoatchilik nazoratini rivojlantirish istiqbollari kabi masalalar tahlil etilgan. Unda ilgari surilgan taklif va tavsiyalardan jamoatchilik nazorati bo'yicha uning raqamlashtirilishi, elektronlashtirish omillarini milliy qonunchilikda ishlab chiqish jihatlari va jamoatchilik nazoratining ilmiy-nazariy masalalarini o'rganishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: jamoatchilik nazoratini raqamlashtirish, jamoatchilik nazoratining elektron shakllari, jamoatchilik nazorati usullari, jamoatchilik nazorati bo'linmalari, elektron jamoatchilik nazorati, raqamlashtirishdagi milliy tajriba, jamoatchilik nazorati amaliyoti, jamoatchilik nazorati nazariyasi.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПОЭТАПНОГО ПЕРЕХОДА НА ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ФОРМЫ ЭЛЕКТРОННОГО ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Усманов Отабек Одилбек угли,
начальник управления Центрального аппарата
Антимонопольного комитета Республики Узбекистан,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. Данная статья посвящена внедрению современных цифровых форм общественного контроля, цифровизации, особенностям общественного контроля в национальной практике, дальнейшему совершенствованию электронного общественного контроля и их правовой основы. В статье проанализированы такие вопросы, как методы дальнейшего усиления и совершенствования общественного контроля, механизмы общественного контроля, международный опыт общественного контроля, национальный опыт механизмов общественного контроля, электронный общественный контроль, перспективы развития общественного контроля. Выдвинутые в ней предложения и рекомендации могут быть использованы для изучения аспектов развития национального законодательства, связанного с общественным контролем, его цифровизации и специфических факторов электронизации и научно-теоретические аспекты общественного контроля.

Ключевые слова: цифровизация общественного контроля, электронные формы общественного контроля, методы общественного контроля, подразделения общественного контроля, электронный общественный контроль, национальный опыт в области цифровизации, "практика общественного контроля, теория общественного контроля.

Introduction

Public control – in its definition, we must firstly pay attention to the fact that a single word creates a single integral meaning. Including, *community*: this is a community of people in a particular group, which can be considered as a community representing society as a whole. However, at the same time, it does not represent the interests of a particular group, that is, the community should be a whole team. The term "public control" is legitimately used to denote a set of means and methods by which the society, through its members, guarantees that the actions of individual management entities and social groups are carried out in accordance with established norms and values [1, p. 712].

Public control and the factors of its implementation, although they remain unnoticed, manifest themselves in different ways in each era. We can see that the concept of public control initially entered the structure of the legal system from the branch of social psychology, and later developed and turned into a separate branch of science. In the formation of public control as a separate social concept, many scientists conducted research and tried

to create its theoretical foundations. Because of their research, this historical and theoretical development progressed.

One of the founders of the concept of public control, *T.V.Tard* made a great contribution to the formation and development of this concept, singling it out as a separate social concept. In his research, Tard tries to prove its difference from social concepts and that it is a separate social factor. In his opinion, the set of methods used to return the behavior of society to the framework of regulatory rules is precisely the society itself, that is, the system of public control [2, p. 10-12]. This was one of the first steps in interpreting public control as a separate social concept. Here we can see that the emphasis is placed on the exercise of public control over state bodies.

On the one hand, all other similar phenomena inherent in a state-organized society (in particular, state, civil and other forms of government management), as well as this phenomenon itself in changing (under the influence of certain circumstances) circumstances (for example, in the pre-state period of the society's existence), on the other hand, depends on its significance for ensuring the preservation and development of

the people, their properties and the fact that, as a carrier of sovereignty and, in particular, it will be appropriate if we say “yes!”

Public control of administrative bodies in a broad sense is the activity of subjects of public control in relation to their objects, carried out in certain forms to achieve the goals and solve the tasks established by the current legislation [3].

As for the second part, control: we can say that it is an established form of observation of a particular social process, it is applied in the sense that it constantly monitors the implementation of all stages of the process and controls its interpretation and application. In general, public control is also understood as People's control, which is carried out under direct control over the observation of the reality and implementation of all social processes. Defining the concept of public control, it is possible to distinguish public authorities by their general nature and methods of its implementation, separately formed social groups of society.

Public control is: as a separate form of social science, state executive and control authorities and practically all its branch forms, their officials, as a special form of public control over the executive system, as a special initiative of the citizen, and social factors in the established form will be directed to coordination.

One of the first people to introduce a system of social relations and separate control was the Englishman *F.A. Bacon* studied theoretically. He proved by proving facts that disregard for public opinion, mistakes in the management process, social maladaptation, the spread of rumors and gossip lead to conflicts in society. It was also one of the first steps in the form of public control.

Control over the activities of public authorities as a social institution is carried out using a wide range of social methods and social norms. The legal dominance of control presupposes the dominance of legal methods, that is, methods of influencing the activities of the state through legal norms, the effectiveness of which is ensured by state coercion. Legal management practices make it easier to manage with public participation.

At the same time, homogeneous rules of relations (legal norms) that are binding on all parties are determined by the mechanisms of

interaction. These methods include lawmaking, legal regulation, and the method of fair legality. The correct creative method of control is designed to identify the needs of subjects in a timely manner, and in legal regulation, one can cite as an example a certain segment of management relations, relevant prepared systems and regulatory acts of their adoption. The main legislative acts and norms that establish the legal basis for the organization and implementation of public control, the rights and obligations of their participants, and the procedure for using legal means, including through organization, should include the following.

In this regard, *Jean-Jacques Rousseau*, who has a great place in the interpretation of social spheres of life, distinguished certain forms of social life from the point of view of social connection. His teachings are still actively used today. Rousseau distinguished in his works separate views on the forms of public control. “Interaction between citizens with forms of linking forms of justice and its implementation is based on public analysis” [4] – he stressed that.

We see that *Adam Smith*, who has made significant contributions to community research and socialization, has also done extensive research. In his works, he explained that the main goal of the public is not to make a profit, but to exercise control over its own interests and the institutions in which it is carried out. His theory of “natural order”, which he applied to the public, stands out separately [5, p. 57]. The views of this scientist on methodological interpretations of the practical application of public control are considered as significant.

German scientist G. Jacob: “voluntary associations of citizens aimed on realizing opportunities for participation in public affairs embody an active civil society. This society is characterized by the fact that citizens take on social responsibility, carry out voluntary activities for the benefit of society. Citizens get the right to participate in the affairs of society and make political decisions, even if they are socially responsible for their duties” “he said [6, pp. 38-39].

In world practice, the emergence of public associations in a democratic society and its development is considered not only as one of

the laws governing society, but also as one of the fundamental principles of this concept. According to the rationale of Alexis de Tocqueville, the most democratic country in the world is one where citizens work closely together to achieve a goal and use this method of collective action more than others [7, p. 123]. It also provides a framework for explaining democracy in conjunction with how well public control is enforced in the development of States. Another of the forms of social relations studied in his time is basic social interaction, that is, relations between the state and the people. In particular, the French scientist-philosopher L.O. Blanc and following up capitalist society considers historical progress as the development of the enlightenment and the formation of social relations on this basis. Theoretical conceptual foundations of social partnership and social control on the basis of the theory of social action, ideas about mutual social solidarity, socially flexible agreement, and social equality, a public understanding was formed and developed.

According to research by *M. Weber*, the traditional movement is a model and basis of behavior that is firmly rooted in cultural traditions that cannot be analyzed and rationally criticized and controlled. In general, control is a social method through which the Social and legal maturity of society and the inviolability of citizens are carried out, a legal method that covers socially significant control goals and the main part of managerial relations.

Research results

Currently, the Republic of Uzbekistan is gradually implementing legal reforms aimed at establishing the theoretical basis for public control, strengthening the organizational and legal mechanisms of active influence. The organizational and legal formation of public control in our country has gone through many periods of development.

First of all, our Constitution enshrines the responsibility of the state to society and its maintenance. In particular, according to Article 2 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan: authorities and officials are accountable to society and citizens [8]. This concept also defines the responsibility of the state to the public. As a first step towards public control, *"The Concept*

of Further Deepening Democratic Reforms and Development of Civil Society in the Country" was published on November 12, 2010, emphasized the need to adopt a law on public oversight. We define this factor by the fact that public control is first formally expressed by the state.

In 2013, the Law of the Republic of Uzbekistan No. 17 "On Citizens' Self-Government Bodies" was adopted.

According to this law, public control is defined by the fact that citizens have the right to study the state of implementation of laws and regulations, to apply to public authorities for appropriate action. Numerous regulations have been developed to legally ensure that public oversight is active. Examples include:

In accordance with the Law of the Republic of Uzbekistan adopted on April 16, 2014, Article 32 of the Constitution was supplemented with a new norm on the exercise of public control. The fact that this system was defined by the government in the Constitution was the greatest political will in the history of the country. Amendments and additions to our Constitution have been one of the most important reforms in the field of public oversight. According to this change, the constitutional basis for public control over the implementation of legislation by public authorities and administration has been formed, and this is defined in the basic concept.

The fact that our Constitution reflects these norms proves that the institute of public control has been given a constitutional and legal status, and for its time was a big step in the legal history of our country.

In order to determine the factors of public control, it was set as a priority to create a legal norm that defines the specific bases and forms of public control, and on this basis the legislative system for the implementation of the constitutional rights of the population to public control was established. On this basis, in the history of the country there are many other normative and legal acts that provide for the formation of the institution of public control and its legal framework, as well as its systematic functioning.

The Law of the Republic of Uzbekistan No. 419 "On Combating Corruption", adopted on January 3, 2017, also provides views on specific forms

of public control over the implementation of legislation. Currently, one of the forms of practical support of this system is the public appeals portal “*My opinion*”, which, unfortunately, is not used by the population efficiently and significantly

On February 14, 2017, the President of the Republic of Uzbekistan adopted the Decree No. PF-4947 “On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan.” The decree also developed a number of forms of public control.

The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. 2851 of March 27, 2017 “On additional measures to improve the activities of the Independent Institute for Monitoring the Formation of Civil Society” also defines the concept of public monitoring in the form of public control and its aspects were identified [6].

As one of the big steps in this normative-legal document, it can be seen that the state is transferring certain functions to the public. Secondly, the society itself is making great strides in the development of public organizations and, through their potential, is striving to develop the country, to have a large system and social role in its governance. Based on the above, the social foundations of the state should have been created in the basic form. In order to ensure the main subjects of public control and their social significance, it was important to create a regulatory framework for it.

On April 12, 2018, the Law of the Republic of Uzbekistan No. 474 “On Public Oversight” was adopted. The law consists of 21 articles, and the legal status and importance of public control in our country, although not fully defined, has been met with applause by the general public and international experts. This factor has been one of the great steps in the history of our country in the legal provision of this sphere, in the realization of public control. By looking at the history of the adoption of this law, it is evident that among the issues on the agenda on the basis of the State Program for the implementation of the Action Strategy in the Year of Active Entrepreneurship, Support of Innovative Ideas and Technologies, the law relating to “Public control” was developed by the deputies of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis in a model form, and its optimized

model was approved at this stage after extensive discussions.

It was also introduced directly to the President by the Senate of the Oliy Majlis, and it was given official status after it was signed by the President, and it can be seen that finally the legal document of normative act on public control as a whole has been developed.

As one of the next steps in the active establishment of public control, the following normative documents can be cited.

The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. 3837 of July 4, 2018 “On measures to establish public councils under government agencies.” can be shown. Following the implementation of this decision, public councils have been established under many bodies. Prior to the decision, many organizations had public councils. In particular, the Public Council established under the Ministry of Information Technologies and Communications in December 2016, the Public Council for Monitoring and Evaluation of Transparency of Government and Activities under the Cabinet of Ministers in July 2017, Public Council for the New History of Uzbekistan under the Academy of Sciences in 2017.

There are many examples of this, but we do not think it is necessary to dwell on this form of public control because it does not have clear performance and performance indicators.

The above situation can be seen in the example of various factors. As an example, we can see that the Public Council is established under the same state organization and is accountable to it, and its funding depends on the state bodies, which controls it. This shows its practical importance as a form of managed public oversight and its inability to do practical work in the real interest of the public.

We can see the concept of the President of the Republic of Uzbekistan PF-5618 “On radical improvement of the system of raising legal awareness and legal culture in society,” adopted on January 9, 2019. The main goals of the concept are to ensure a mechanism of public control: a comprehensive legal ideology to be formed in the younger generation, legal consciousness and its wide range of influence, and other goals. It also includes all aspects of public oversight and the

social relations that are currently important to them.

Article 13 of the Law on Public Oversight provides for the “study of public opinion” and sets out the rules for its organization in all its social aspects.

One of the systems for implementing this part of the law was the Public Opinion Research Center in Uzbekistan. It is constantly studying public opinion on social processes. In addition, the portal *regulation.gov.uz* was created at the initiative of the Government and at the suggestion of the public to study public opinion, suggestions and complaints about the legislation, and its legal basis was established. At present, this portal also plays an important role in defining the role of the public in our national legislative system.

Currently, the practice of many democratic, legally developed countries has laid the foundations for public scrutiny, but there has been no practice of adopting such a unified law. Thus, the adoption of this law in the Republic of Uzbekistan was welcomed by the general public. The new law also defines the subjects and forms of public control, its organizational and legal basis, which are systematically defined, and its initial mechanisms. Social justice and its specific principles of operation, the mechanisms of public control are defined by political will and it was a stepping stone in the development of our country.

On April 16, 2020, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5980 “On the establishment of the Public Chamber under the President of the Republic of Uzbekistan” was adopted [9]. The adoption of this decree has a special legal significance in ensuring its clear mechanisms of public control.

However, it should be noted that for some reason the implementation of this presidential decree has not been fully ensured so far. We believe that if this unique structure is created, the Republic will have a separate mechanism with the authority to exercise public control.

If we look at the mechanism of this public control in the experience of Uzbekistan, we can now say with regret that the specific mechanisms of public control are not sufficiently provided in our state social practice. The main reasons for this are its legal provision, the underlying systems and mechanisms that determine the

basis of the executive, the insufficient basis for which is not fully established, and there are some issues that need to be addressed.

According to the Resolution of the Cabinet of Ministers No. 444 of July 16, 2020: The procedure for electronic reporting of public organizations to the public has been established.

Since September 1, 2020, public administration bodies, their territorial divisions, as well as the Council of Ministers of Karakalpakstan, authorities of regions and Tashkent city, authorities of districts (cities) have been providing electronic reports to the public about their activities semi-annually and annually.

Civil society institutions aimed at studying specific social relations should establish forms of public control over the real concerns of citizens and various social groups in a particular area by addressing or inquiring about its real significance.

Article 16 of the Law on Public Oversight defines the rights and obligations of public authorities in the field of public oversight, including the right to initiate public oversight. But in practice, we cannot say that the practical influence of government agencies serves to develop public control. In this regard, the state and society must be able to work together in a way that serves to define forms of public control.

Today, we can see a specific form of public control through social networks (the global network of the Internet), and the fact that their citizens are publicly assessing the practical policies of the state. Some of the shortcomings and problems that need to be addressed on the basis of the above forms need to be legally, socially reviewed and re-evaluated. Issues that need to be addressed during the activities of public authorities, including one of the most important aspects, should be the legal provision of forms of public control. At the same time, public authorities must pay constant attention to public control in the conduct of their activities and ensure that they are treated fairly and effectively.

We believe that active forms of public control can be achieved by strengthening the rule of law. The form of public control, according to its sphere of influence, allows the system of social management to organize the activities of state

bodies on a legal basis, to use it effectively, systematically within its powers and to actively use its influence, and to such as the complete implementation of the basics.

The focus on citizen participation in strengthening public oversight is based on the fact that citizens in this area, perhaps in the entire legal field, have a higher level of legal awareness and are able to express their fair and reasonable attitudes towards social relations.

In general, the above-mentioned normative legal acts are also one of the most important systems in the formation and maintenance of public control mechanisms. In particular, the loading of legal consciousness and legal culture is one of the most important factors in the formation of active public control over the population.

In addition to the above, it is appropriate to cite the following as the main objectives of public scrutiny:

- a comprehensive legal ideology that should be formed in our people, in the younger generation;
- the formation of legal consciousness and its wide-ranging influence, and other goals.

The concept of "Radical improvement of the system of raising legal awareness and legal culture in society" was aimed at raising the legal awareness of the population through social networks, as well as the constant attention of citizens to the legislative process.

In particular, regulation.gov.uz, advice.uz, public control portals "My opinion" were officially developed by the Ministry of Justice at the initiative of the President. It is gratifying that on these social networking sites, the general public is able to freely express their views on all legal norms and their forms through the Internet. This is evidenced by the growing active participation of the population in these social networks.

The fact that the system of state reforms is in harmony with the main goals and aspirations of the citizens of our country, is consistent with each other in terms of justice and is focused on a single goal, is the main basis for ensuring reforms in this area.

We believe that the normative framework of public control created in Uzbekistan on the basis of these factors will have a real, vital force and will bring this sector to a more effective stage

of development in Uzbekistan. Public oversight needs to be digitized to address these issues.

Convenience should be created for ordinary citizens. The activities of the state body and its officials must be strictly controlled, which ensures the rule of law [10].

In conclusion, we can say that public control, which is a new and unique form of legal control in the Republic of Uzbekistan, how deeply its practical experience penetrates into the forms of public administration and ensuring the real functioning of specific mechanisms are democratic factors in our country and how specific forms of governance are evolving and adapting to the principles of justice and humanity.

Conclusions

The emergence of public control as a concept and its transformation into a single social relationship based on different concepts has been different in different countries. We all know that the emergence of theoretical concepts and their transformation into practical social relations depends on various factors. Among these, first of all we can see that the emergence and formation of a social concept is determined by what interpretations it is based on and in what form it develops. We have seen above that before the word public control became a social factor, the words public and control became a unified concept. At this point, we believe that the extent to which this form of control is exercised by humans and becomes a well-founded practical process depends primarily on its basis and theoretical basis. The theoretical foundations of public oversight have evolved through a period of great historical formation. These factors, as well as theoretical aspects, prove the importance of public scrutiny.

As the President of the Republic Sh.M. Mirziyoev rightly criticized in his Address to the Oliy Majlis, "... to date, there are no clear legal mechanisms for effective public control over the activities of government agencies " [11]. As a proof of the above opinion, we can say that public control is slowly being introduced in our country, not in a fully functioning mechanism, that is, on the basis of propaganda.

We believe that the ground on which we live, as social relations develop and new social relations between people emerge, new specific

forms of public control, its mechanisms of operation, appear. Public scrutiny has historically been a form of development.

This concept was also originally the control forms of specific control systems of separate control regimes, but later this control passed to a specific democratic unit, mainly in the hands of the public, and it became a form of unrelated control to the state in the hands of the public. The transformation of the form of control from a state regime to a form of public control is an important factor in the transformation of democracy into a unique form of human history.

The growth and development of public control, of course, depended on the political will of the state in its specific periods. In the stages of its development and formation in the history of mankind, the development of democratic principles, their influence on the formation and development of the people's goodwill, as well as public control have been formed.

It is precisely in the field of public control that its elements can be determined, in theory, by the development of social aspects in its development. The development of public control is based on direct interrelated social relations.

REFERENCES

1. Bakhrah D.N. Administrative law of Russia. Moscow, Norm, 2009, 712 p.
2. Kupreev S.S. Public control as a method of countering against corruption in government and management bodies. Administrative and municipal law, 2010, no. 9, pp. 10-12.
3. Executive law in Republic of Uzbekistan. Monographic. Tashkent, TSUL, 2006, 268 p.
4. Rumyantseva V.G. Public control over activities of the state means: to the theory of a question. History of state and law, 2009, no. 11.
5. The author's collective "fundamentals of ensuring public control over its implementation by state authorities". Academy of the Prosecutor General's Office of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, 2020, 57 p.
6. Jacob G. Voluntary labor in civil society, pp. 38-39. Available at: http://zluka.isr.lviv.ua /Files/SCI_66/HTM/.
7. Tocqueville A.D. Fundamentals of the Social Movement. UKMARY, 2019, 123 p.
8. Constitution of the Republic of Uzbekistan. New Edition. Tashkent, Uzbekistan, 2019.
9. Yakubov Sh. Public Councils under Government Bodies: From Private to General. Journal of Civil Society, 2018, no. 2 (54), pp. 22-23.
10. Yakubov Sh.U. Digitalization of public control. Psychology and education, 2021, no. 58 (2), pp. 1346-1352. DOI: <https://doi.org/10.17762/pae.v58i2281/>.
11. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis, 2017. Xalq so'zi – People's word, December 22, 2017. Issue.

UDC: 796.5(042)(575.1)

TURIZM VA MIGRATSIYA: JORIY HOLAT VA ISTIQBOL

Isaqlulov Shuhrat Norqovulovich,

“Silk Road” UNWTO vakolatxonasining O‘zbekistondagi maslahatchisi,
iqtisod fanlari nomzodi,
e-mail: shukhrat.is@yandex
ORCID: 0000-0001-9770-6137

Achilova Liliya Ilhomovna,

Toshkent davlat yuridik universiteti
“Biznes huquqi” kafedrası dotsenti v.b.,
yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
e-mail: Liliya.achilova@mail.ru,
ORCID: 0000-0003-0111-0546

Annotatsiya. Maqolada muallif global miqyosda va yurtimizda turizm va migratsiyaning joriy holati, so‘nggi yillarda mazkur sohalarining rivojlanish tendensiyasi haqida so‘z yuritgan. Turizm sohasi bilan birgalikda migratsiya, shu jumladan, mehnat migratsiyasini huquqiy tartibga solishning ahamiyati, mazkur sohalarida yagona huquqiy baza hamda yagona huquqni qo‘llash amaliyotini shakllantirish yuzasidan taklif va tavsiyalar berilgan. Turizm va migratsiya sohalarining istiqboldagi rivoji uchun qanday ishlarni amalga oshirish lozimligi yuzasidan fikr-mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek, maqolada O‘zbekistonda va dunyoda migratsiyaning joriy holati qiyosiy tahlil qilingan. Global pandemiya va qochoqlar inqirozi tufayli yuzaga kelgan migratsiya inqirozining bugungi kunda ham davom etayotganligi, yangi-yangi urush o‘choqlari va notinchliklar natijasida mavjud ahvol og‘irlashishining iqtisodiy-huquqiy masalalari xususida fikr-mulohazalar keltirilgan. Ayni paytda turizmga migratsiyaning bir turi sifatida yondashilganligi uni umumiy migratsiya bilan bog‘liq holda tahlil qilishga imkon bergan. Migratsiyaning bugungi holati bilan birga uning istiqbollari muhokama qilingan holda, kelajakda yuz berishi mumkin bo‘lgan iqtisodiy holatlar to‘g‘risida farazlar ilgari surilgan va ularning iqtisodiy-huquqiy yechimlari bo‘yicha fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, migratsiya, pandemiya, migratsiya jarayonlari, migratsiya siyosati, konsepsiya, tashqi va ichki mehnat migratsiyasi, Xalqaro Migratsiya Tashkiloti, mehnat migrantlari, iqlim migrantlari.

ТУРИЗМ И МИГРАЦИЯ: ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Исакулов Шухрат Наркулович,

кандидат экономических наук,
советник Офиса «Шелковый путь» ЮНВТО в Узбекистане

Ачилова Лилия Илхомовна,

доктор философии по юридическим наукам (PhD),
и.о. доцента кафедры «Бизнес-право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматривается текущее состояние сфер туризма и миграции в глобальном масштабе и в нашей стране, тенденциях развития этих направлений в последние годы. В статье представлены предложения и рекомендации о важности правового регулирования миграции, в том числе трудовой миграции, формирования единой правовой базы и практики применения единого законодательства с сектором туризма. Высказываются мнения о том, что необходимо сделать для будущего развития секторов туризма и миграции. Кроме того, проведен сравнительный анализ текущего состояния миграции в Узбекистане и в мире, что повышает ее значимость. Высказаны замечания по

экономическим и правовым вопросам продолжающегося миграционного кризиса, вызванного глобальной пандемией и кризисом беженцев, а также обострением нынешней ситуации в результате новых военных действий и беспорядков. Между тем, тот факт, что туризм рассматривается как разновидность миграции, позволил проанализировать его в связи с общей миграцией. Вместе с аспектами о текущем состоянии миграции, обсуждением ее перспектив были выдвинуты гипотезы о возможных экономических обстоятельствах в будущем и высказано мнение об их экономических и правовых решениях.

Ключевые слова: туризм, миграция, пандемия, миграционные процессы, миграционная политика, концепция, внешняя и внутренняя трудовая миграция, Международная организация по миграции, трудовые мигранты, климатические мигранты.

TOURISM AND MIGRATION: CURRENT SITUATION AND PROSPECTS

Isakulov Shukhrat Norkovulovich,

Candidate of Economic Sciences

Advisor to the UNWTO Silk Road Office in Uzbekistan

Achilova Liliya Ilxomovna,

associate professor of the Department Business law

at Tashkent State University of Law,

Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract. In this article, the author spoke about the current state of Tourism and migration on a global scale and in our country, the development trend of these areas in recent years. The article presents proposals and recommendations on the importance of legal regulation of migration, including labor migration, the formation of a single legal framework and the practice of the application of single law in these areas, together with the tourism sector. Opinions on what needs to be done for the future development of Tourism and migration sectors are expressed. In addition, a comparative analysis of the current state of migration in Uzbekistan and in the world increases its importance. Comments were made on the economic and legal issues of the ongoing migration crisis caused by the global pandemic and the refugee crisis, as well as the aggravation of the current situation as a result of new military battles and unrest. Meanwhile, the fact that tourism is considered as a kind of migration allowed us to analyze it in connection with general migration. Along with the current state of migration, with the discussion of its prospects, hypotheses were put forward about possible economic circumstances in the future and opinions were expressed about their economic and legal solutions.

Keywords: tourism, migration, pandemic, migration processes, migration policy, concept, external and internal labor migration, International Organization for Migration, labor migrants, climate migrants.

Kirish

2019-yil oxirida e'lon qilingan pandemiya dunyoning migratsion qiyofasiga sezilarli salbiy ta'sir qildi. Turizm va migratsiya bundan katta zarar ko'rdi. Chunki COVID-19 xavfi tufayli dunyoning deyarli barcha davlatlari o'z chegaralarini yopdi. Pandemiya boshlanishida ekspertlar aytganidek, dunyo pandemiyadan keyin avvalgi qiyofasiga ega bo'lmisligi ma'lum bo'lib qoldi.

Shuningdek, pandemiya ko'p bora avj nuqtasiga chiqqan 2020-yil ko'plab sohalar singari turizm va migratsiya uchun ham sinovli yil bo'ldi. Turizm, o'z navbatida, pandemiyaning dunyo miqyosida tarqalishiga salmoqli hissa qo'shdi. O'zbekistonda ham COVID-19 virusi ilk bora Fransiyadan kelgan fuqaroda aniqlandi. Mazkur fuqaro Fransiyaga uning Karib dengizidagi hudu-

di bo'lgan Gvadelupa orolidan kelgan va Fransiya orqali O'zbekistonga qaytgan edi [1].

Migratsiya sohasida esa nafaqat pandemiya, balki boshqa xavf-xatarlar ham yuzaga chiqqan boshladi. Pandemiya siyosiy beqarorlik sababli shundoq ham og'ir ahvolda bo'lgan mamlakatlar inqirozini kuchaytirdi. Suriya Arab Respublikasi, Yaman, Livan, Myanma va Afg'oniston kabi mamlakatlarda yuz bergan siyosiy beqarorliklar, to'qnashuvlar, namoyishlar, tabiiy ofatlar sababli migrantlarning minglab, balki millionlab oqimi yuzaga keldi. Bugungi kunda dunyoda qariyb 272 million nafar migrant mavjud bo'lib, bu dunyo aholisining 3,5 foizini tashkil qiladi [2, 20-b.]. Aholisi eng ko'p tark etayotgan davlatlar reytingida Hindiston yetakchilik qilayotgan bo'lsa, migrantlarni qabul qilish bo'yicha Ame-

rika Qo'shma Shtatlari peshqadam bo'lmoqda [2, 20-b.].

So'nggi yillarda Bangladesh va Tailandda sodir bo'lgan suv toshqinlari, Shimoliy Amerika-da yuz bergan ulkan to'fonlar, Liviya va Yaman-dagi nizolar, Venesueladagi siyosiy va iqtisodiy inqirozlar, global pandemiya migrantlar uchun favqulodda yordam va tezkor himoya tizimiga bo'lgan talabni oshirdi. Amaldagi tizimning esa buni qondirishga imkonsiz ekanligi ayon bo'ldi.

Xuddi shunday Rossiya Federatsiyasida pandemiya sababli aholining o'z-o'zini yakka-lash rejimiga o'tishi sababli ishsiz qolgan migrantlarni yoppasiga ortga qaytarishga bo'lgan urinish konsullik xizmatlariga juda yuqori yuk-lama yukladi. Boshqa tomondan, karantin hola-tining yumshatilishi natijasida ko'plab korxona va tashkilotlarning qayta ish boshlashi mam-lakatdagi ichki inson resurslari ishchi kuchiga bo'lgan talabni qondira olmasligi ma'lum bo'ldi [3].

Adabiyotlar

Migratsiya va turizm sohasidagi o'zgarish-lar xalqaro miqyosdagi masala bo'lganligi bois o'rganish va tahlillarda nafaqat milliy va xorijiy olimlarning ilmiy-nazariy qarashlari, bu borada-gi milliy va xorijiy davlatlar qonunchiligi, balki xalqaro tashkilotlarning migratsiya va turizm-ga oid hisobotlari, ma'ruzalaridan foydalanildi. O'zbek olimlaridan L. Achilova, SH. Ro'zinazarov, M. Isakulov, A. Otajonov, R. Mo'minov, B. Isroilov kabi tadqiqotchi-olimlarning ilmiy-nazariy qa-rashlari o'rganildi. Xorij manbalaridan Rossiya, Belarus, Qozog'iston, Gruziya va Filippin davlatlari qonunchiligiga murojaat qilindi. Birlashgan Mil-latlar Tashkilotining Xalqaro migratsiyasi statis-tikasi, Xalqaro Migratsiya Tashkilotining Jahon migratsiyasi to'g'risidagi ma'ruzasi va Jahon ban-kining Ichki iqlim migratsiyasi bo'yicha tadqiqot-lari atroflicha o'rganilib, ularning O'zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasiga taalluqli jihatlari tahlil qilindi.

Material va metodlar

Tadqiqotning metodologik asosi turizm va migratsiya sohasidagi joriy holat hamda uning istiqbollarini tahlil etishda tizimli yondashuvning qo'llanilishi hisoblanadi. Tahlil natijalari asosida turizm va migratsiyaning nazariy asoslari, o'ziga xos xususiyatlari batafsil baholandi hamda tegishli xulosalar chiqarildi.

Turizm va migratsiya bir-biriga bog'liq, ammo o'ziga xos alohida sohalar bo'lganligi sababli ularni alohida-alohida kontekstda ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, ularning o'za-ro aloqadorligini inkor etib bo'lmaydi. Inqirozli holatlar yuzaga kelgan hududlarda migrantlar orasida nafaqat doimiy yashovchi fuqarolar, balki vaqtinchalik ishchilar, xizmat safaridagi xodimlar, sayyohlar va talabalar, shuningdek, qochqinlar ham bor edi [4, 307-b.].

Tadqiqot natijalari

Turizm

Aslida, turizm ham migratsiyaning bir turi. Intellectual migratsiya, ichki va tashqi mehnat migratsiyasi ham migratsiyaning turlaridan hisoblanadi. Turizm migratsiyasi vakillari bo'lgan shaxslar xalqaro huquqda "visitor" ("*tashrif buyu-ruvchi*") deya yuritiladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ochiq siyosati O'zbekistonda turizm sohasining jadal rivojlanishiga keng yo'l ochdi. Aniq misol bilan aytadigan bo'lsak, 2017-yildan to 2019-yilga qadar turizm sohasidan olingan daromad – ushbu xizmatlar eksporti hajmi hamda ularning mam-lakat YIMdagi ulushi 2,5 barobar oshdi. 2019-yil-da turizm xizmatlari eksporti umumiy hajmining YIMga nisbati 2,3 foizni tashkil qildi [5].

Ma'lumotlarga ko'ra, Gruziyada turizmning YIMdagi ulushi 11,6 foizni tashkil etadi. Shu ma'noda iqtisodiyoti rang-barang O'zbekiston-da ayni sohaning so'nggi bir necha yil davomida jadal rivojlanishi natijasida undan tushadigan daromadning umumiy hajmi bir necha milliard dollarga yetishi mumkin edi. Biroq 2020-yil boshida dunyo bo'ylab tarqala boshlagan koro-navirus pandemiyasi ushbu rejalarni chetga surib qo'ydi. Jahondagi barcha mamlakatlar turizmida boshlangan inqiroz O'zbekistonni ham chetlab o'tmadi. 2019-yilda turistik xizmatlar eksporti hajmi 1,3-1,4 milliard dollarni tashkil qilgan edi (Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi (hozirgi Turizm va sport vazirligi) ma'lumotlariga ko'ra – \$1,3 mlrd., Davlat statistika qo'mitasi ma'lumot-lariga ko'ra – \$1,4 mlrd.). 2020-yilning 1-yarim yilligida esa turistik xizmatlar eksportidan tush-gan daromad jami 203,5 million AQSH dollariga yetdi. Ushbu daromadning 99,5 foizi (\$202,4 mln) 2020-yilning 1-choragiga to'g'ri keladi. 2-chorak-da bu ko'rsatkich atigi 1,1 million dollarga teng bo'ldi.

Shunga qaramasdan, 2020-yilda mamlakatimizga 1 million 504 ming xorijiy sayyohlar tashrif buyurdi. Ko'rsatilgan sayyohlik xizmatlari qiymati 261 millionni tashkil etdi. 2021-yilda sayyohlar sonini 1,7 million, sayyohlik xizmatlari eksporti hajmini 370 mln dollarga yetkazish rejalashtirilgan. Shuningdek, ichki turizm ishtirokchilari soni 2020-yilda 1,8 millionni tashkil qilgan bo'lsa, joriy yilda mazkur ko'rsatkich 7,5 millionni tashkil etishi kutilmoqda [6].

Umuman olganda, so'nggi besh yil davomida O'zbekiston Respublikasida turizmni rivojlantirishning tashkiliy-huquqiy asoslari, ko'rsatiladigan xizmatlar turlari tubdan takomillashtirildi, turizm bilan shug'ullanuvchi alohida davlat organi – Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi (hozirda Turizm va sport vazirligi) tashkil etildi, mazkur tashkilot rahbariga O'zbekiston Respublikasi bosh vazirining o'rinbosari maqomi berildi. Shuningdek, turizm sohasida kadrlarni tayyorlash, ilmiy izlanishlarni amalga oshirish tizimi qaytadan ko'rib chiqildi. Turizm sohasidagi kadrlarni tayyorlashga ixtisoslashgan "Ipak yo'li" xalqaro turizm universiteti tashkil etildi.

Sohani tartibga solish va rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar paketi yaratildi. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar sirasiga "Turizm to'g'risida"gi Qonun, 2019–2025-yillarda O'zbekistonda turizmni rivojlantirish konsepsiyasi, turizm sohasidagi biznesga turli imtiyoz va preferensiyalar berish, ushbu sohaga investitsiyalar jalb qilish va ularni rag'batlantirish, chet ellik investorlarga turli imtiyozlar taqdim etish kabi chora-tadbirlarni nazarda tutuvchi qonunchilik hujjatlari kiradi.

Pandemiya sharoitida ham turizm sohasini qo'llab-quvvatlashga doir bir qator qonunchilik hujjatlari qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-martdagi PF-5969-son "Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-iyundagi PQ-4755-son "Turizm sohasini sanitariya-epidemiologik xavfsizlikning kuchaytirilgan rejimi talablariga qat'iy rioya qilgan holda rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasin-

ing 2020-yil 6-oktabrdagi 602-son "Koronavirus pandemiyasi tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy vaziyatda turizm sohasi subyektlarini qo'llab-quvvatlash va turizm infratuzilmasini rivojlantirish to'g'risida"gi qarori asosida Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan turizm sohasi subyektlari faoliyatini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan tegishli hajm va shartlarda kompensatsiya qilindi. Bu esa inqirozli holatlarda turizm sohasi xo'jalik subyektlari faoliyatini barqaror rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Bundan tashqari, 2017-yil boshida fuqarolari O'zbekistonga vizasiz kiruvchi mamlakatlar soni 10 tadan oshmagan bo'lsa, oradan uch yil o'tib, ushbu ro'yxat tegishli normativ-huquqiy hujjatlarga binoan deyarli 10 barobarga kengaytirildi. Xorijiy davlat fuqarolariga 5 kungacha mamlakatda mehmon bo'lishga ruxsat beruvchi vizasiz tranzit rejimi joriy etildi. Ularni hisobga va ro'yxatga olish tartibi ancha soddalashtirilib, elektron vizalarni rasmiylashtirish tartibi qabul qilindi. Vizalarning maxsus toifalari ishga tushdi.

Migratsiya

So'nggi yillarda turizm sohasida amalga oshirilgan islohotlar singari migratsiya, shu jumladan, mehnat migratsiyasi sohasida ham bir qator islohotlar amalga oshirildi. Ammo hali bu borada qilinishi lozim bo'lgan bir qator ishlar mavjud. Jumladan, migratsiya, ayniqsa, tashqi va ichki mehnat migratsiyasining huquqiy asoslarini yanada mustahkamlash maqsadga muvofiqdir. Quyida shu haqda so'z yuritamiz.

Jahon miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, Xalqaro migratsiya tashkiloti (XMT) ma'lumotiga ko'ra, xalqaro migrantlarning umumiy soni dunyo bo'ylab qariyb 272 million kishini tashkil etib, ularning uchdan ikki qismi mehnat migrantlari hisoblanadi. 2020-yilda dunyo bo'ylab migrantlarning rasmiy pul o'tkazmalari umumiy hajmi 689 mlrd AQSH dollaridan oshgan [7].

Birgina 2020-yil davomida Rossiya Federatsiyasidan o'zbekistonlik mehnat migrantlari tomonidan mamlakatimizga jo'natilgan pul mablag'lari 5,5 mlrd AQSH dollari yoki mamlakat yalpi ichki mahsulotining taxminan 10 foizini tashkil qiladi. Rossiyada faoliyat olib borayotgan jami mehnat migrantlari sonining 10 foizini o'zbekistonlik migrantlar tashkil etadi [8, 3-bet]. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur

yo'nalishdagi ishlarni takomillashtirishga qaratilgan ko'plab islohotlar amalga oshirildi.

Xususan, Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi tomonidan 2017-yilda 922 nafar fuqaro Rossiyaga tashkillashtirilgan tarzda ishga yuborilgan bo'lsa, 2018-yilda bu ko'rsatkich 50 ming nafarni tashkil etdi. Agentlikning xorijiy davlatlarda vakolatxonalari ochildi [9].

Mehnat migratsiyasining huquqiy asoslari takomillashtirildi. 2018–2021-yillar oralig'ida bu bo'yicha 10 dan ortiq normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. "Xususiy bandlik agentliklari to'g'risida" va "Aholi bandligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari shular jumlasidandir. Ayni paytda "Tashqi mehnat migratsiyasi to'g'risida"gi qonun loyihasi ishlab chiqilgan va uning muhokamasi olib borilmoqda.

Mehnat migrantlarining hayoti va ehtiyojlarini o'rganish hamda hal qilish bo'yicha yangi tizim joriy etilganligiga qaramasdan, xorijda vatandoshlarimiz orasida noqonuniy mehnat migrantlari uchrab turibdi. Masalan, Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligi 2021-yil 16-aprelda RF hududida noqonuniy yashab kelayotgan 332 620 nafar o'zbekistonlik migrantlarni 2021-yilning 15-iyuniga qadar olib chiqib ketish kerakligini e'lon qilgan edi. Keyinchalik mazkur muddat 2021-yil 30-sentabrga qadar uzaytirildi [10]. Bu migrantlar pandemiya sababli hujjatlarini o'z vaqtida qonuniy rasmiylashtira olmagan respublikamiz fuqarolari edi.

2020-yil yakunlariga ko'ra, ish topish maqsadida 1 million 630 mingdan ortiq fuqarolarimiz mamlakatni tark etgan. Ulardan bir million nafarga yaqini, aniqrog'i, 944 328 nafari Rossiya Federatsiyasiga, 626 791 nafari Qozog'istonga, qolganlari Turkiya, Janubiy Koreya va boshqa davlatlarga chiqib ketgan.

Qayd etib o'tish joizki, bugungi kunda tashqi mehnat migratsiyasini tartibga solishga davlat rahbari darajasida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, joriy yilning 15-oktabr kuni 158 ming nafar o'zbekistonliklarning Rossiyaga kirishiga qo'yilgan taqiq olib tashlandi [11].

O'zbekiston 2019-yilda Xalqaro Migratsiya Tashkilotining 173-a'zosiga aylandi. Toshkent shahrida mazkur xalqaro tashkilot ofisi o'z faoliyatini boshladi. Toshkentda Xalqaro Migratsiya Tashkiloti (XMT)ning to'laqonli vakolatxonasini ochish maqsadida XMT va O'zbekiston o'rtasida

kelishuv imzolandi. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 26-dekabrda O'RQ-510-sonli Qonuni bilan Xalqaro Migratsiya Tashkiloti Konstitutsiyasi (Bryussel, 1953-yil 19-oktabr) ratifikatsiya qilindi.

2021-yil 16-oktabr kuni bo'lib o'tgan MDH davlat rahbarlari sammitida ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev migrantlar masalasiga e'tibor qaratib, ularning xavfsizligi va sog'ligini ta'minlash bo'yicha o'z takliflarini berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kambag'al va ishsiz fuqarolarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularning mehnat faolligini oshirish va kasb-hunarga o'qitishga qaratilgan hamda aholi bandligini ta'minlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2020-yil 11-avgustdagi PQ-4804-son qarori bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda "Ishga marhamat" monomarkazlari, O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tizimidagi kasb-hunarga o'qitish markazlari, qisqa muddatli kasb-hunarga o'qitish kurslari va mahalla aholisini kasb-hunarga o'qitish maskanlari tashkil etilishi belgilandi. Mazkur kasb-hunarga o'qitish markazlarida kambag'al va ishsiz fuqarolarni bugungi kunda yurtimiz hamda jahonda talab yuqori bo'lgan kasblarga o'qitish orqali ularning farovon turmushi va bandligini ta'minlash maqsad qilingan.

Bundan tashqari, yoshlarni oliy ta'limga qadar axborot texnologiyalari, dasturchilik sohasida o'qitish orqali ularni nafaqat yurtimiz, balki jahonda talab yuqori bo'lgan ish o'rinlariga tayyorlash ko'zda tutilgan. Bu bo'yicha hududlarda IT akademiyalar tashkil etilmoqda.

Shu bilan birga, migratsiya sohasida amalga oshirilishi kerak bo'lgan bir qator ishlar mavjud.

Birinchidan, tashqi mehnat migratsiyasi bo'yicha fuqarolarni tashkillashtirilgan tarzda xorijga yuborish qamrovi yetarli darajada emas. Tashqi mehnat migratsiyasining ishonarli va to'g'ri statistikasi yo'q [12, 50-b.].

Ikkinchidan, ichki mehnat migratsiyasi to'g'risida tahliliy-statistik ishlar amalga oshirilmagan, garchi yetarlicha huquqiy asoslar bo'lsa-da, ichki mehnat bozorini rivojlantirish, ayni paytda talab yuqori kasblarga o'qitishni jadalashtirish bo'yicha olib borilayotgan ishlar ko'lami yetarli emas. Bunda joylarda faoliyat olib bo-

ruvchi mazkur sohaga mas’ul kadrlarning yetarli bilimga ega emasligi va tajribasizligi asosiy rol o’ynamoqda. Mamlakat ichkarisida bir hududdan ikkinchi hududga ish topish, ishlash uchun ko’chib o’tgan aholi soni bo’yicha tahlillar yo’q. Bunday tahlillarning ahamiyati shundaki, aholi nega bir hududdan ikkinchi hududga ishlash uchun borayotganligi, har ikkala hududning iqtisodiy-ijtimoiy holati tahlil qilinadi. Tahlillardan kelib chiqqan holda, tegishli iqtisodiy-huquqiy chora-tadbirlarni amalga oshirish mumkin.

Uchinchidan, tashqi va ichki mehnat migratsiyasini yagona tamoyillar hamda qoidalar asosida tartibga soluvchi va yagona migratsiya siyosatini belgilab beruvchi yagona migratsiya qonunchiligi ishlab chiqilmagan [13, 15-b.].

To’rtinchidan, yagona huquqni qo’llash amaliyotini shakllantirish, qonunchilikdagi tautologiya va tushunmovchiliklarning oldini olish maqsadida “tashqi mehnat migratsiyasi”, “ichki mehnat migratsiyasi”, “norasmiy bandlik”, “yoshlar bandligi”, “mavsumiy bandlik”, “yollanma mehnat” tushunchalariga xalqaro standartlarni inobatga olgan holda, milliy mehnat qonunchiligida aniq huquqiy ta’rif berish maqsadga muvofiq. Bu qonun hujjatlarining bir xilda va aniq tushunilishiga xizmat qiladi, ular haqidagi fikrlarning turli xilligiga barham beradi.

Beshinchidan, nafaqat tashqi migratsiya, balki migratsiyaning barcha turlari haqida ma’lumot beruvchi va to’g’ridan-to’g’ri amal qiluvchi “Migratsiya to’g’risida”gi qonun loyihasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. “Turizm to’g’risida”gi Qonunning qabul qilinishi turizm sohasidagi turli qonun va qonunosti hujjat normalarini birlashtirib, yagona turizm siyosati yo’nalishlarini ko’rsatib berishga xizmat qilgani kabi “Migratsiya to’g’risida”gi qonunning qabul qilinishi migratsiya sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo’nalishlari va vazifalarini belgilab beradi. Shu bilan birga, “Mehnat migrantlari to’g’risida”gi Xalqaro Mehnat Tashkiloti 97-son konvensiyasining O’zbekiston tomonidan ratifikatsiya qilinishi ham yagona migratsiya qonunchiligi shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Oltinchidan, O’zbekistonga qonunchiligi, ijtimoiy-iqtisodiy holati yaqin bo’lgan MDH davlatlari, shuningdek, migratsiya sohasida boy tajribaga ega bo’lgan Filippin kabi davlatlar tajribasini o’rganish va amaliyotda foydalanish lozim.

Jumladan, yagona migratsiya qonunchiligini yaratish, mavjudlarini takomillashtirish yo’nalishlarini belgilab olish maqsadida O’zbekiston Respublikasining 2021–2027-yillarga mo’ljallangan davlat migratsiya siyosati konsepsiyasini yaratish maqsadga muvofiqdir. *Rossiya Federatsiyasida* bunday konsepsiya 2018-yil 31-oktabrdagi RF Prezidenti farmoni bilan tasdiqlangan [14].

Qozog’iston tajribasidan kelib chiqib, mamlakat migratsiya qonunchiligini tanqidiy ko’rib chiqish maqsadga muvofiq. Qozog’istonda migratsiyani tartibga soluvchi “Aholi migratsiyasi to’g’risida” va “Qochoqlar to’g’risida” (2011-yil)gi qonunlar qabul qilingan. Shuningdek, “Migratsiya protsessini tartibga solish to’g’risida”gi qonun loyihasi ishlab chiqilgan [15].

Belarus Respublikasida “Tashqi mehnat migratsiyasi to’g’risida” (2010) va “Xorijiy fuqarolarga va fuqaroligi bo’lmagan shaxslarga qochoq, qo’shimcha va vaqtinchalik himoya taqdim etish to’g’risida” (2008)gi qonunlar qabul qilingan [16].

Migratsiya qonunchiligini takomillashtirishda yuqorida sanab o’tilgan davlatlar tajribasidan foydalanish o’rinli bo’ladi. Bundan tashqari, mehnat migrantlarini qo’llab-quvvatlash bo’yicha Filippin tajribasini o’rganish ham huquq ijodkorligi, ham huquqni qo’llash amaliyoti uchun bir xil foyda keltirishi mumkin.

Filippin ishchi kuchini eksport qilish bo’yicha dunyoda Xitoy, Hindiston va Meksikadan so’ng to’rtinchi o’rinda turadi. Hozirda har yili 3,5 mln. ga yaqin kishi vaqtinchalik mehnat faoliyati bilan shug’ullanish maqsadida mamlakatdan chiqib ketmoqda. XX asrning oxirlarida Filippin “iqtisodiy diplomatiyasi”ning asosiy vazifalaridan biri xorijga ishchi kuchi eksportini kengaytirish bo’ldi [17].

Hozirda 7,6 mln Filippin fuqarolari dunyoning 90 dan ortiq davlatlarida mehnat migranti sifatida faoliyat olib bormoqda.

1970-yildan boshlab Filippin Prezidenti Ferdinand Markos mehnat migratsiyasini boshqarishni ta’minlash va ishchi kuchini rasmiy ravishda eksport qilish siyosatini amalga oshira boshladi. Ushbu siyosat natijasida mamlakat ishsizlik, ijtimoiy bosim singari muammolarni hal etishga erishib, mamlakatga katta miqdorda valyuta kirib kelishini ta’minladi. 1974-yil “Mehnat to’g’risida”gi qonun qabul qilinib, ishchi kuchini eksport qilish qonuniylashtirildi.

1982-yilda mamlakat prezidentining 797-sonli Farmoni asosida xorijda ishlashni qo'llab-quvvatlash, rivojlantirish hamda mehnat migrantlari huquqlarini himoya qilish dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dasturga ko'ra, mehnat migrantlariga ishga yollanish, mamlakatga kirish-chiqish, hujjatlar rasmiylashtirish, maoshni o'z vaqtida olish, ishga yollash agentliklari va ish beruvchi bilan bog'liq muammolarni hal etishda hukumat darajasida yordam beriladi. Shuning uchun ham har qanday chet ellik ish beruvchi Filippin fuqarolarini ishga yollashdan oldin o'zlarining qonuniy faoliyatlari to'g'risida Filippin Respublikasi Xorijda ish bilan ta'minlash agentligi va uning bo'limlariga hujjat taqdim qilishi lozim. Shunday qilingandan so'nggina tomonlar o'rtasida mehnat shartnomasi imzolanishi mumkin.

Filippinda Xorijda ish bilan ta'minlash agentligidan tashqari yana uchta davlat tashkiloti migratsiya masalalari bilan shug'ullanadi. Bular:

Xorijda filippinliklarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash masalalari agentligi va agentlik huzuridagi Filippinlik migrantlarni himoya qilish jamg'armasi;

Texnik ta'lim va ilm-fanni rivojlantirish agentligi (filippinliklarni xorijda talab yuqori bo'lgan kasblarga o'qitish, ular bormoqchi bo'lgan davlatlar tilini o'rgatish bilan shug'ullanadi);

Migrantlarni to'plash agentligi (migrantlarni tashkillashtirilgan tarzda guruh-guruh qilib xorijga yuborish bilan shug'ullanadi) [20]. Mazkur

agentlik migrantlarni xorijga tashkillashtirilgan tarzda yuborish bo'yicha yagona tashkilot emas. Garchi migrantlarni xorijga yuborishda sezilarli o'ringa ega bo'lsa-da, mamlakatda agentlik vazifasi bilan shug'ullanuvchi yana 1351 ta xususiy bandlik agentliklari mavjud [18, 131-b.].

Xulosalar

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, so'ngi yillarda turizm sohasida tub islohotlar amalga oshirilishi natijasida mazkur sohaning tashkiliy-huquqiy asoslari mutlaqo o'zgardi. Buning ijobiy natijasi turizm salohiyatining o'sish dinamikasida ham o'z ifodasini topganligini yuqorida ta'kidlab o'tdik. Ammo migratsiya sohasini tartibga solish hamda fuqarolarimizning xorijda qonuniy va xavfsiz ishlashlari uchun sharoit yaratish bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlar talaygina. Keltirib o'tilgan muammolar va ularning yechimlariga oid takliflar esa ichki va tashqi mehnat migratsiyasini samarali tashkil etishda ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, 2021-yil 13-sentabrda e'lon qilingan Groundswell ("To'qqizinchi to'lqin")ning yangi hisobotida aytilishicha, 2050-yilga kelib Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyoda 5,1 mln nafargacha iqlim migrantlari paydo bo'lishi mumkin [19, 95-b.]. Bu umumiy prognoz qilinayotgan aholining 2,3 foizini tashkil qiladi. Ulardan taxminan 2,4 mln nafari Markaziy Osiyoda yashaydi. Bu kabi holatlarga qarshi turish uchun esa uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqish talab etiladi.

REFERENCES

1. Achilova L. Vliyaniye COVID-19 na gostinichniye usluga: natsionalniy i zarubejniy opit. Review of law sciences (2020) 96-101 [Elektronniy resurs] <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-covid-19-na-gostinichne-uslugi-natsionalnyy-i-zarubezhnyy-opyt>
2. Doklad o migratsii v mire 2020. Mejdunarodnaya organizatsiya po migratsii. www.iom.int/wmr. S. 550
3. Rossiyada mehnat migrantlariga talab ortyapti. <https://yuz.uz/news/rossiyada-mehnat-migrantlariga-talab-ortyapti>
4. Doklad o migratsii v mire 2020. Mejdunarodnaya organizatsiya po migratsii. www.iom.int/wmr. S. 550
5. O'zbekistonda turizm: pandemiyadan oldin va keyin. <https://www.uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/8193/>
6. Uzbekistan posetilo 1.5 mln turistov <https://www.gazeta.uz/ru/2021/01/09/turizm-stat/>
7. Mehnat migratsiyasi, geografiya va diversifikatsiya. <https://www.uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/graphics/4183/>

8. Abrorjon Otajonov. O'zbekiston Respublikasida mehnat migratsiyasini tashkiliy-huquqiy tartibga solishga doir muammo va yechimlar. Qonun hujjatlarini tizimlashtirish va qonunchilik texnikasi usullarini joriy etish: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T.: Yuristlar malakasini oshirish markazi, 2021. 3–7-betlar.
9. O'zbekiston migratsiya siyosati. <https://sputniknews-uz.com/20180307/Ozbekiston-migratsiya-siyosati-7667454.html>
10. Ruzinazarov, SH. N., & Achilova, L. I. (2020). Elektronniye sdelki i problemi ix primeneniya v usloviyax sifrovogo grajdanskogo oborota. In Razvitiye Obshestva i Nauki v Usloviyax Sifrovoy Ekonomiki (pp. 4-25).
11. <https://bugun.uz/2021/10/12/rossiya-150-ming-ozbekistonlikning-deportini-bekor-qildi>
12. Yevropeyskaya Ekonomicheskaya Komissiya OON, Fond OON v oblasti narodonaseleniY. Statistika mejdunarodnoy migratsii. Prakticheskoye rukovodstvo dlya stran Vostochnoy Yevropi i Sentralnoy Azii. OON – 2021.
13. Neustoychivaya zanyatost v Uzbekistane: sostoyaniye, problemi i puti ix resheniY. PROON, 2018 (www.undp.org)
14. Migratsionnoye zakonodatelstvo <https://migrantmedia.ru/migracionnoe-zakonodatelstvo-rf/>
15. Zakon RK «O migratsii naseleniya» (2011 g., s izmeneniyami 2021 g.) <https://www.legislationline.org/ru/legislation/section/legislation/country/21/topic/10>
16. Zakon RK «O bejensax» (2011 g., s izmeneniyami 2020 g.) <https://www.legislationline.org/ru/legislation/section/legislation/country/42/topic/10>
17. Ruzinazarov, SH., & Achilova, L. (2020). Tendensii i razvitiya pravovogo regulirovaniya inostrannix investitsiy v Respublike Uzbekistan. Yurist axborotnomasi, 1(4), 71-75.
18. Mo'minov R.E., Isroilov B.M. Tashqi mehnat migratsiyasini boshqarish mexanizmlari: milliy va xorijiy tajriba. O'zbekiston Respublikasida migratsiya siyosatini ta'minlash muammolari va yechimlari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari (2019-yil 17-may). – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2019. 126–133-betlar
19. Groundswell, Acting on internal climate migration. Part II, 2021, International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. P. 392. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/36248>
20. Isakulov, SH. (2021). Osobennosti sistematizatsii migratsionnix protsessov i mexanizmov upravleniY. Iqtisodiyot va ta'lim, (4), 281–288. izvlecheno ot <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/173>

UDC: 34(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-5961-9970

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QONUNCHILIGI BO'YICHA YURIDIK SHAXS MUASSISI JAVOBGARLIGINING NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLARI

Imomov Nurillo Fayzullayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
kafedra mudiri,
yuridik fanlar doktori, professor,
e-mail: nurillo_1212@mail.ru

Annotatsiya. Yuridik shaxsning javobgarligi bilan bog'liq masalalar, bunda mavjud bo'lgan muammoli va yechimini topishi lozim bo'lgan konseptual jihatlar, uzoq vaqtdan buyon davom etib kelayotgan munozarali savollar zamoniy voqeliklar, mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy-huquqiy islohotlar negizida rivojlangan bozor qonuniyatlaridan kelib chiqib tahlil etilishi dolzarbdir. Sodda qilib aytganda, yuridik shaxsning javobgarligi uning o'z majburiyatlari uchun o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk bilan javob berishini anglatadi. Bunda yuridik shaxs zimmasidagi majburiyatlarni bajarmaganligi uchun o'zining mulkida mavjud bo'lgan mol-mulk bilan javob beradi. Biroq bu sodda konstruktsiya har doim yuridik shaxsning javobgarligi uchun yetarli bo'lmaydi. Ko'p hollarda yuridik shaxsning majburiyatlari uchun javobgarlik yuzaga kelganda, uning mol-mulki yetmay qolishi mumkin va bu holatda javobgarlik kimning zimmasida bo'lishi muammosi yuzaga keladi. Yuridik shaxs konstruktsiyasining mohiyatida yuridik shaxs mol-mulking muassislari va ishtirokchilari mol-mulkidan ajratilganligi va yuridik shaxs faqat ixtiyoridagi mol-mulk bilan javob berishi e'tirof etilgan edi. Ushbu nuqtayi nazardan turib yondashilsa, yuridik shaxs javobgarligini ta'minlashda unda mavjud bo'lgan mol-mulkning yetarli bo'lmasligi kreditorlarning qolgan talabi qondirilmashligini anglatadi. Biroq bu holatda kreditor manfaatlariga putur yetgan va yuridik shaxs tuzib undan foyda olgan va uning faoliyatini bevosita amalga oshirgan shaxslar tomonidan turli suiiste'molliklar va qing'irlik (maxinatsiya)larga yo'l qo'yilishi yuzaga kelar edi. Shu sababli amaldagi qonunchilik yuridik shaxslar javobgarligini belgilashda bir-biridan mustaqil ikki subyekt – yuridik shaxs va uning muassisi (ishtirokchisi) aloqadorligi va mas'uliyatini belgilaydi. Bunday yondashuv yuridik shaxsning deyarli barcha tashkiliy-huquqiy shakli uchun xosdir.

Kalit so'zlar: yuridik shaxs, tashkilot, muassasa, muassis, mulkdor, fuqarolik-huquqiy javobgarlik, majburiyat, shartnoma, delikt, kreditor.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ УЧРЕДИТЕЛЯ ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Имомов Нурилло Файзуллаевич,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. Актуальным вопросом является анализ проводимых в стране экономических и правовых реформ на основе развитых рыночных законов, связанных с ответственностью юридического лица. Проблемные и спорные вопросы в этом аспекте возникли уже давно и являются реальностью. Так, ответственность юридического лица означает, что оно отвечает по своим обязательствам принадлежащим ему имуществом. В этом случае юридическое лицо несет ответственность за неисполнение своих обязательств имуществом, находящимся в его владении. Во многих случаях, когда

юридическое лицо отвечает по своим обязательствам, его имущество может быть недостаточным, и в этом случае возникает проблема, кто несет за него ответственность. Было отмечено, что в сущности построения юридического лица лежит разделение имущества учредителей и участников на имущество юридического лица и права собственности на имущество, находящееся в распоряжении юридического лица. С этой точки зрения недостаточность имущества, имеющегося у юридического лица для обеспечения своей ответственности, означает, что оставшиеся требования кредиторов не будут удовлетворены. Однако возможны различные злоупотребления и махинации со стороны лиц, которые нарушили интересы кредитора и создали юридическое лицо, извлекли из него выгоду и непосредственно осуществляли его деятельность. Таким образом, действующее законодательство определяет взаимоотношения и ответственность двух независимых лиц – юридического лица и его учредителя (участника) при определении ответственности юридических лиц, и такой подход характерен практически для всех организационно-правовых форм юридического лица.

Ключевые слова: юридическое лицо, организация, учреждение, учредитель, собственник, гражданско-правовая ответственность, обязательство, договор, деликт, кредитор.

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF THE FOUNDER'S LIABILITY OF A LEGAL ENTITY UNDER UZBEK LAW

Imomov Nurillo Fayzullaevich,
Doctor of Law (DSC), Professor
Tashkent State University of Law
head of department

Abstract. The issues related to the liability of a legal entity, the existing problematic and conceptual aspects to be solved, the long-standing controversial issues should be analyzed on the basis of the current realities, market laws developed on the basis of economic and legal reforms in our country. Put simply, the responsibility of a legal entity means that it is liable for its obligations with the property belonging to it. In this case, the legal entity is liable for failure to fulfill its obligations with the property in its possession. However, this simple construction is not always sufficient for the liability of a legal entity. In many cases where liability for a legal person's obligations arises, its property may be lost, in which case the problem arises as to who is liable. Indeed, as noted in the above paragraphs, it has been recognized that the essence of building a legal entity is to separate the assets of the founders and participants from the assets of the legal entity and the ownership of assets held by the legal entity. From this point of view, the insufficiency of the property held by the legal person to secure its liability means that the remaining claims of creditors will not be satisfied. However, in this case various abuses and scandals are possible on the part of the persons who violated the creditor's interests and created the legal entity, benefited from it and directly carried out its activities. Thus, current legislation determines the relationship and responsibility of two independent persons - the legal entity itself and its founder (shareholders) in determining the liability of legal persons, and this approach is typical for almost all organizational-legal forms of legal entities.

Keywords: legal entity, organization, establishment, founder, owner, civil liability, obligation, contract, delict, creditor.

Kirish

Iqtisodiy muomala qatnashchilari qoida tariqasida o'z nomidan harakat qiladi. Bunda ular mulkiy mustaqillik va erk muxtoriyati asosida harakat qiladilar. Ayni paytda huquqiy munosabatda ishtiroki etar ekan, subyekt zimmasidagi majburiyatlari bo'yicha mustaqil mulkiy javobgarlikni ham olishi lozim bo'ladi. Bu jihat shaxsning fuqarolik-huquqiy munosabatlarning to'laqonli subyekt ekanligini tavsiflovchi belgilardan biri sanaladi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligiga ko'ra, jismoniy shaxslar bilan birga yuridik shaxs-

lar ham iqtisodiy muomala ishtirokchisi sifatida huquqlarga ega bo'ladi va zimmasiga majburiyat olishi mumkin. Biroq fuqarolardan farqli ravishda yuridik shaxslar "ortida" ularni tashkil etgan muassis (ishtirokchi)lar ham mavjud bo'ladiki, bu holat yuridik shaxsning huquqiy munosabatdagi ishtiroki hamda uning fuqarolik-huquqiy javobgarligiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki yuridik shaxsni tashkil etgan muassis (ishtirokchi)lar uni boshqarish, tegishli qarorlar qabul qilishda suiiste'mollikka yo'l qo'yishlari va oxir-oqibat yuridik shaxsning zarari va o'z foydalarini ko'zlab harakat qilishlari

mumkin. Shu sababli qonunchilik huquqiy munosabatning mustaqil subyekti hisoblangan yuridik shaxsning mustaqil mulkiy javobgarligi bilan birga, istisno tariqasida muassis (ishtirokchi)larning fuqarolik-huquqiy javobgarligiga oid qoidalarini nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (FK)ning 39-moddasi birinchi qismida yuridik shaxs tushunchasiga berilgan ta'rifda "o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan" belgisi ham nazarda tutiladiki, bu holat yuridik shaxs o'zida mavjud bo'lgan yoki unga birlashtirilgan (operativ boshqarish va xo'jalik yuritish huquqida) mol-mulk doirasidagina mulkiy javobgar bo'lishini anglatadi. Boshqacha aytganda, yuridik shaxsning javobgarligi, avvalo, uni tashkil etilish maqsadidan kelib chiqadi. Zero, yuridik shaxs muassislari tomonidan alohida mol-mulk negizida tashkil etiladigan va shu mol-mulka asoslanib faoliyat yuritadigan tuzilma hisoblanadi va muassisning tavakkalchiligi ham faqat shu mol-mulk doirasi bilan cheklanadi. Ya'ni muassis shu yo'l bilan iqtisodiy muomalada qatnashadi va undan ko'zlangan maqsadga erishish uchun harakat qiladi. Masalan, mas'uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ)ni tashkil etish orqali muassislari o'z mol-mulklarining muayyan qismini ajratish orqali daromad olish uchun harakat qiladilar va MCHJning majburiyatlari uchun faqat shu mol-mulk doirasida javobgar bo'ladilar. Bundan ko'rinadiki, yuridik shaxsning har qanday turini tashkil etishdan asosiy va bosh maqsad muassis (ishtirokchi)larning javobgarligini istisno qilish, ya'ni muassis (ishtirokchilar) o'z mol-mulki bilan o'zlari tuzgan yuridik shaxs uchun javobgar bo'lib qolishlarining oldini olish hisoblanadi.

Material va metodlar

Yuridik shaxs konstruksiyasi muassis (ishtirokchi)ning shu yuridik shaxs uchun "tikkan" mol-mulki doirasida javobgar bo'lishi va uning qolgan mol-mulklari daxl etmasligi uchun tashkil etilishiga oid yondashuv bugungi kunda ayrim istisnolar bilan qonunchilikda qabul qilingan va o'z ifodasini topgan. Jumladan, FK 48-moddasida yuridik shaxsning javobgarligi borasida quyidagi variantlar belgilangan:

1. Yuridik shaxs o'z majburiyatlari uchun o'z mol-mulki bilan javob beradi. Ya'ni yuridik shaxs javob berishi lozim bo'lgan paytda uning balansida qancha mol-mulk bo'lsa, javobgarlik shu mol-mulk

doirasida amalga oshiriladi. Agar yuridik shaxsning ixtiyorida mavjud bo'lgan mol-mulk uning majburiyatlari yuzasidan javobgarligi qoplashga yetarli bo'lmasa, unda bunday qarzdorlik so'ndirilmagan va umidsiz qarzdorlik bo'lib qolishi lozim. Zero, FKning 48-moddasi birinchi qismida belgilangan qoidadan shunday ma'no anglashiladi.

2. Yuridik shaxsning alohida tashkiliy-huquqiy shakli hisoblangan "davlat korxonasi" va "mulkdor tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasa"ning javobgarlik uchun alohida tartibi belgilangan. Bu tuzilmalarning majburiyatlari yuzasidan javobgarligini ta'minlashda mol-mulki yetarli bo'lmasa, ular uchun davlat va mol-mulk ega bo'lgan mulkdorning subsidiar javobgarligi belgilangan. Umumiy qoidadan ushbu istisno bu turdagi yuridik shaxslarning "ommaviy huquq" asosida tashkil etilishi [1] va faoliyat yuritishi bilan bog'liqligidan anglashiladi. Zero, bu tashkilotlar bevosita davlat yoki mol-mulk egasi tomonidan boshqariladi va ular tomonidan chiqarilgan qarorlar va berilgan topshiriqlar to'la-to'kis bajariladi. Shu sababli ham bunday tuzilmalar garchi yuridik shaxs sifatida mavjud bo'lsalar-da, ularning fuqarolik-huquqiy javobgarligi "ommaviy huquq" ta'siri ostida faoliyat yuritishlari bois "o'zgacha tartibotga bo'ysundirilgan". Ayrim xorijlik mutaxassislarining [2] e'tirof etishicha, bunday "rejim" ko'p holatlarda davlat manfaatlari uchun salbiy ta'sir ko'rsatishi, ko'p hollarda esa davlat korxonasi rahbariyatining noto'g'ri va asossiz qarori oqibatida yuzaga kelgan zararlarni qoplash davlat byudjeti zimmasiga tushishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli yuridik shaxslar javobgarligini hech bir istisnosiz umumiy konstruksiyaga birlashtirish va barcha turdagi yuridik shaxslar uchun mulkiy javobgarlik nuqtayi nazardan istisnolar faqat muassislarning roziligi va oldindan kelishib qo'yilgan tartibda (masalan, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarda) belgilanishi lozim.

3. Yuridik shaxs va uning muassisi majburiyatlar bo'yicha javobgarlikda bir-biridan mustaqil va alohida hisoblanadi. Bunda yuridik shaxs o'z muassisining majburiyatlari bo'yicha va muassis yuridik shaxsning majburiyatlari yuzasidan javobgar hisoblanmaydi. Biroq bu holat qat'iy qoida emas va ushbu holatda muayyan istisno ham mavjud. Bu borada qonun chiqaruvchi FK va yuridik shaxsning ta'sis hujjatlariga havola qiladi. Mazkur havo-laki normada qonun chiqaruvchi qat'iy ra-

vishda faqat ikki asosni keltirgan holda, javobgarlik muassis va yuridik shaxs o'rtasida o'zaro, ya'ni umumiy formulada keltirilganiga teskari tartibda ham yuzaga kelishi mumkinligini anglatadi. Jumladan, ushbu istisnoga ko'ra, yuridik shaxs majburiyatlari uchun muassis va muassis majburiyatlari uchun yuridik shaxs javobgar bo'lishi ham mumkin. Bunday istisno FKning 80-moddasidan ham anglashiladi. Bu moddadan anglashilishicha, davlat tomonidan tuzilgan yuridik shaxs davlatning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, biroq qonunda nazarda tutilgan hollarda davlat o'zi tomonidan tuzilgan yuridik shaxs majburiyatlari uchun javob berishi mumkin. Bunday holatlardan biri sifatida FKning 80-moddasi ikkinchi qismida kafillik mavjud bo'lganda, davlat ham, yuridik shaxs ham bir-birining majburiyati bo'yicha javobgar bo'lishi belgilangan. Mazkur norma xususida munosabat bildirar ekan, professor M.X. Baratov davlat va unga tegishli yuridik shaxslarning majburiyatlari yuzasidan javobgarligi bahsliligicha qolayotganligi, bunda davlatning o'ziga qarashli yuridik shaxslar va organlarining majburiyatlari yuzasidan subsidiar va solidar javobgarligi holati mezonlarini belgilash lozimligini qayd etadi [3]. Ushbu istisno borasida akademik H. Rahmonqulov shunday fikr bildiradi: "Davlat tomonidan tuzilgan yuridik shaxslarning faoliyat yuritish uchun iqtisodiy manba bo'lgan mol-mulkning egasi davlatning o'zi hisoblanadi. Shunday ekan, yuridik shaxslar tomonidan tuzilgan har bir bitimning ortida, garchi ushbu bitim ular nomidan tuzilgan bo'lsa-da, davlat turadi" [4].

Fikrimizcha, yuridik shaxsning majburiyatlari yuzasidan mulkdor-muassis hisoblangan davlatning javobgarligi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining plyuralistik yondashuviga asoslanadi. Qolaversa, yuridik shaxslarning xususiy va ommaviy (davlat) yuridik shaxslarga bo'linish tendensiyasi milliy qonunchilikda qabul qilinmaganligi sababli ham davlat tuzgan yuridik shaxslar javobgarligiga nisbatan ana shunday yondashuvni tanlash zaruratini yuzaga keltirgan. Bundan farqli ravishda G'arbiy Yevropa davlatlari qonunchiligida xususiy va ommaviy yuridik shaxslarning ajratilishi hamda ommaviy yuridik shaxslarning vujudga kelishi, ulardagi boshqaruv va faoliyati yuzasidan qarorlar qabul qilish jarayonlari xususiy-huquqiy tartibga solish doirasidan tashqarida ekanligi, fuqarolik-huquqiy mu-

nosabatlarda ommaviy yuridik shaxslar ham xususiy yuridik shaxslar kabi ishtirok etishi [5] va ularning majburiyatlar yuzasidan javobgarligi ham umumiy tartibotga bo'ysundirilganligi bilan ajralib turadi.

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy bilishning tarixiy, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, mantiqiy, induksiya va deduksiya, statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullar qo'llanilgan.

Tadqiqot natijalari

Yuridik shaxsning majburiyatlari yuzasidan muassisning javobgarligini belgilash asosi FK 48-moddasining to'rtinchi qismida yuridik shaxsning nochorligi (bankrotligi) va shunga muassis va mulkdorning bog'liqligi keltirilgan. Ya'ni muassis yuridik shaxs uchun majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga ega bo'lsa va yuridik shaxsning bankrotligi uning g'ayriqonuniy harakatlari oqibatida yuzaga kelgan bo'lsa, mazkur yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha muassis subsidiar javobgar bo'ladi. Muassis bilan birga yuridik shaxs mol-mulki mulkdori ham aynan mana shartlar va asoslarga ko'ra, yuridik shaxsning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lishi belgilangan. Bunda muassis va yuridik shaxs mol-mulkining mulkdori majburiyatlar yuzasidan javobgarlikni qoplashda yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo'lmaganda, subsidiar javobgar bo'lishi nazarda tutilgan. Shu bilan birga, muassis va mulkdorning "majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" tegishli yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilishi lozim. O'z navbatida, FKning 48-moddasi oltinchi qismida majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga ega bo'lgan muassis yoki mulkdor qaysi holatda yuridik shaxsning bankrotligini yuzaga keltirgan, deb hisoblanishi keltirib o'tilgan. Unga binoan, birinchidan, muassis yoki mulkdor o'z harakati oqibatida yuridik shaxs bankrot bo'lishini oldindan bilishi lozim. Ikkinchidan, muassis yoki mulkdor oldindan bilgan holda yuridik shaxsni bankrotlikka olib keladigan harakatni amalga oshirish yuzasidan o'z huquqidan foydalangan bo'lishi kerak.

Ushbu shartlar va umuman, yuridik shaxs muassisining yuridik shaxs majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarligiga nisbatan akademik H.Rahmonqulov quyidagi mulohazani bildiradi: "FK 48-moddasining beshinchi-oltinchi qismlari ushbu moddaning to'rtinchi qismiga mos kelmaydi va muassisning yuridik shaxs majburiyatlari uchun subsidiar javobgarligini yo'qqa chiqaradi" [6].

Fikrimizcha, FK 48-moddasi to'rtinchi qismining ushbu modda beshinchi-oltinchi qismlari o'rtasidagi nomutanosiblik ayni paytda quyidagi mezonlar va shartlarni izohlash bilan bog'liqdir. Birinchidan, "majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" iborasi mavhum va nimani anglatishi qonunchilikda mavjud emas. Chunki yuridik shaxs tashkil topganidan keyin huquqning mustaqil subyektiga aylanadi va erk-muxtoriyati asosida harakat qiladi. Yuridik shaxs nomidan uning muassislari emas, balki organlari harakat qiladi (FKning 45-moddasi). Bunda muassis yoki mulkdorning to'g'ridan-to'g'ri majburiy ko'rsatma berish huquqi qanday asos va tartibga ko'ra amal qilishi esa noaniqdir. Qonun chiqaruvchi bu boradagi barcha mavhumlikni yuridik shaxsning ta'sis hujjatlariga havola etish orqali hal qilish harakati ham tushunarsizdir. Zero, yuridik shaxs nomidan uning organlari ish yuritar ekan, muassis yoki mulkdorning "majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" qonunchilik nuqtayi nazaridan ham to'g'ri hisoblanmaydi. Yuridik shaxslarning tashkiliy-huquqiy shakllariga bag'ishlangan maxsus qonunlarda (O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 6-dekabrda 308-II-son "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi, 2001-yil 6-dekabrda 310-II-son "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonunlari) ham "muassisning majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" mavjudligi xususida normalar nazarda tutilmagan. Muassis yoki mulkdorning bunday huquqi mavjudligiga misol tariqasida FK 48-moddasi sharhida [7] sho'ba xo'jalik jamiyati keltiriladi. Lekin sho'ba xo'jalik jamiyatlariga bag'ishlangan FKning 67-moddasida esa asosiy jamiyat (muassis yoki mulkdor emas)ning sho'ba jamiyat qarzlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'lishi belgilangan. Bu javobgarlik asosiy jamiyatning aybi bilan sho'ba jamiyat bankrot bo'lganida yuzaga kelishi nazarda tutilgan. Bundan farqli ravishda O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 6-maydagi O'RQ-370-son "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 8-moddasi beshinchi qismida asosiy jamiyat sho'ba jamiyatiga "majburiy ko'rsatmalar berish huquqi"ga bo'lgani holda, sho'ba xo'jalik jamiyati mazkur ko'rsatmalarni bajarish uchun tuzgan bitim yuzasidan asosiy jamiyat sho'ba jamiyati bilan solidar javobgar bo'lishi belgilangan. Asosiy jamiyatning majburiy ko'rsat-

malar berish huquqi sho'ba xo'jalik jamiyati bilan tuzilgan shartnomada yoki sho'ba xo'jalik jamiyatining ustavida nazarda tutilgan hollarda mavjud bo'lishi mumkin.

Shunga qaramasdan ta'kidlash lozimki, qonunchilik hujjatlari bilan birga huquqni qo'llash amaliyotida ham "muassis yoki mulkdorning majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" borasida hech qanday tushuntirish berilmagan va mazkur huquq nimani anglatishi va qanday namoyon bo'lishi xususida izoh ham mavjud emas. Bu masalada MDH davlatlari qonunchiligida ham turli xil yondashuvlar mavjud. Xususan, ayrim mamlakatlar fuqarolik qonunchiligida "muassis yoki mulkdorning majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" nazarda tutilmagan. Xususan, Rossiya Federatsiyasi Grajdanklik kodeksining "yuridikshaxsning javobgarligi" nomli 56-moddasida, Qozog'istonning Grajdanklik kodeksining shu masalaga bag'ishlangan 44-moddasida muassis yoki mulkdorning majburiy ko'rsatmalar berish huquqi mavjud emas. Ukraina Grajdanklik kodeksining 96-moddasi uchinchi qismida yuridik shaxs ishtirokchisi (muassisi) uning majburiyatlari uchun ta'sis hujjatlari va qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari javob bermasligi belgilangan. Bundan farqli ravishda, Belarus Grajdanklik kodeksi 52-moddasining ikkinchi qismiga ko'ra, iqtisodiy nochor (bankrot) deb tan olingan yuridik shaxs mol-mulkining mulkdori, uning muassis (ishtirokchi)lari yoki boshqa shaxslar, shu jumladan, yuridik shaxs rahbari shu yuridik shaxs uchun majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga yoki boshqacha tarzda uning harakatlarini belgilash imkoniga ega bo'lsa, yuridik shaxsning iqtisodiy nochorligi (bankrotligi) ushbu shaxslarning aybli (qasddan) harakati oqibatidan kelib chiqqan hollarda, yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo'lmaganda, qonunchilik hujjatlarida boshqa hol belgilanmagan bo'lsa, subsidiar javobgar bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, "muassis yoki mulkdorning majburiy ko'rsatmalar berish huquqi" iborasi Belarus qonunchiligi tajribasidan foydalangan holda, O'zbekiston FKga olingan. Biroq Belarus sivilistika nazariyasi va qonunchiligida ham ushbu huquqning mazmuni va mohiyati borasida aniq tasavvur mavjud emasday ko'rinadi. Chunki bunday majburiy ko'rsatma berish huquqi yuridik shaxs faoliyatining qaysi yo'nalishlarida va qanday qarorlar borasida mavjudligi, ushbu huquqning mazmuni hamda amalga oshirish mexanizmlari

mavjud emas. Bu, o'z navbatida, akademik H. Rahmonqulov taklif qilganidek, mazkur tushunarsiz qoidani FKning 48-moddasidan chiqarib tashlash lozimligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Shu bilan birga, FKning xo'jalik shirkatlari hamda unitar korxona, muassasalarga bag'ishlangan normalarida yuridik shaxs muassis (ishtirokchi)lari va mulkdorning yuridik shaxs majburiyati yuzasidan javobgarligiga oid qoidalar FKning 48-moddasida belgilangan normalardan farqli ravishda ifodalangan. Jumladan, FKning "to'liq shirkat" deb nomlangan 60-moddasi birinchi qismidan anglashilishicha, ishtirokchilar to'liq shirkat majburiyatlari bo'yicha o'zlariga tegishli barcha mol-mulk bilan javob beradilar. Bu qoida "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunda rivojlantirilgan holda ifodalangan bo'lib, mazkur qonunning 21-moddasi ikkinchi qismiga binoan, "shirkat ishtirokchilari shirkatning majburiyatlari yuzasidan o'z mol-mulkilari bilan solidar tarzda subsidiar javobgar bo'ladilar". Bu shuni anglatadiki, unga ko'ra, ishtirokchilar shirkatning majburiyatlari yuzasidan sheriklik asosida shirkat mol-mulki qarzlarni to'lash uchun yetarli bo'lmaganda, qo'shimcha javobgar bo'ladilar. Bunday javobgarlik (solidar tarzda subsidiar javobgarlik) mohiyatan sheriklarning umumiy ishi yurituvida mavjud bo'lgan mol-mulk qarzlarni to'lashga yetarli bo'lmaganda, qo'shimcha yuzaga keladi hamda hissalariga bo'lingan to'lovlar hisoblanaadi. Har qanday holatda ham xo'jalik shirkatining mol-mulki sheriklarga ulushli asosda tegishli bo'lgan "jamlanma"dan tashkil topadi va mustaqil ravishda boshqa sheriklar tomonidan tasarruf etilmaydi. Chunki har bir ishtirokchi o'z ulushini shirkatdan ajratib olishga, qonunchilikda belgilangan tartibda uni tasarruf etishga haqli hisoblanaadi. Qolaversa, qonun ishtirokchi mol-mulki uning qarzlarini to'lashga yetarli bo'lmaganda, kreditorlar undiruvni ushbu ishtirokchining shirkat ustav fondidagi ulushiga qaratishiga yo'l qo'yadi ("Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunning 17-moddasi). Fikrimizcha, bu holatda shirkat konstruksiya va uning mohiyati FKda yuridik shaxs tushunchasiga berilgan legal ta'rifga unchalik mos kelmaganday ko'rinadi. "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunning 3-moddasi to'rtinchi qismida belgilangan "xo'jalik shirkati o'zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkiga ega bo'la-

di" qoidasi ham shunchaki formal talabdir. Zero, mustaqil balansda hisobga olinadigan alohida mol-mulk – yuridik shaxsning asosiy belgilaridan biri "alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan" tashkilot talabiga mos kelmaydi. Shu o'rinda FKning 58-moddasi birinchi qismida xo'jalik shirkati yoki jamiyati qanday mol-mulk-larga nisbatan mulk huquqiga ega bo'lishi nazarda tutilganligiga e'tibor qaratish lozim. Ushbu normada "muassislar (ishtirokchilar) qo'shgan hissalar yoki ular sotib olgan aksiyalar hisobiga vujudga keltirilgan, shuningdek, xo'jalik shirkati yoki jamiyati o'z faoliyati jarayonida ishlab chiqargan va sotib olgan mol-mulk mulk huquqi asosida unga tegishli" ekanligi belgilangan.

Muassis yoki mulkdorning yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan javobgarligi yuridik shaxsning alohida turlarida ham havolalar orqali berilganligini ko'rish mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 11-dekabrda "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi 558-II-son qonuni-ning 3-moddasi to'rtinchi qismida "xususiy korxonaning mol-mulki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lmaganda, uning mulkdori qonunchilikka muvofiq o'ziga qarashli mol-mulk bilan subsidiar javobgar bo'lishi" belgilangan. Bunda "qonunchilikka muvofiq" deyilganda, aynan qaysi qonun nazarda tutilganligi aniq bo'lmasa-da, bu o'rindagi havola FKning 48-moddasiga qaratilganligini anglash qiyin emas. Chunki qonunchilikda yuridik shaxs majburiyatlari uchun muassis yoki mulkdorning subsidiar javobgarligiga oid umumiy qoida FKning 48-moddasida belgilangan. Muassis yoki mulkdorning yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan subsidiar javobgar bo'lishiga oid havolaki norma fermer xo'jaliklariga nisbatan ham belgilangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustdagi "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi 662-II-son Qonuni 35-moddasi ikkinchi qismiga binoan, "fermer xo'jaligining mol-mulki yetarli bo'lmaganda, uning majburiyatlari bo'yicha fermer xo'jaligining boshlig'i o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonunchilikka muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi".

Yuridik shaxs mulkdori va muassisining yuridik shaxs majburiyatlari va qarzlari yuzasidan javobgarligi hamda undiruvni mulkdor va muassisning mol-mulkiga qaratilishiga oid qoidalar O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgust-

dagi “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlari ijro etish to’g’risida”gi 258-II-son Qonunning 48³-moddasi birinchi-ikkinchi qismlarida belgilanishicha, “yuridik shaxsning qarzlari bo’yicha undiruv yuridik shaxsning mulkdori, muassisi va ishtirokchilarning pul mablag’lari va boshqa mol-mulkiga qaratiladi” hamda “undiruv xususiy korxona mulkdori, muassasa mulkdori, fermer xo’jaligining rahbari, dehqon xo’jaligining a’zolari, ishlab chiqarish kooperativining a’zolari, qo’shimcha mas’uliyatli jamiyat ishtirokchilari, to’liq shirkat ishtirokchilari, shuningdek, kommandit shirkatdagi to’liq sheriklar pul mablag’lari va boshqa mol-mulkiga qaratilishi” mumkin.

Bundan ko’rinadiki, yuridik shaxs muassis yoki mulkdorning yuridik shaxs majburiyatlari uchun javobgarligiga oid normalarda “qonunchilikka muvofiq” degan havola asosida subsidiar javobgarlik belgilanmoqda. Qonunchilikda esa bunday javobgarlikning bitta sharti, ya’ni FKning 48-moddasi to’rtinchi qismida belgilangan “majburiy ko’rsatma berish huquqiga ega bo’lgan muassis (ishtirokchi) yoki mulkdorning g’ayriqonuniy harakatlari” yuridik shaxs nochorligi (bankrotligi)ga olib kelishi va yuridik shaxsning mol-mulki qarzlarni qoplash uchun yetarli bo’lmasligi hisoblanadi.

Yuridik shaxslarning alohida tashkiliy-huquqiy shakliga oid maxsus qonunlar va FKning yuridik shaxs javobgarligiga oid 48-moddasida belgilangan umumiy qoidaning o’zaro nisbati borasida fikr bildirar ekan, Sh.Asyanov quyidagilarni bildiradi: “FKda nazarda tutilgan normalar iqtisodiy muomalaning barcha ishtirokchilari uchun majburiy bo’lib, ishtirokchilar o’zlari uchun hali qonunchilikda belgilanmagan modelni joriy etishga haqli bo’lmaydilar. Shu sababli muayyan yuridik shaxsning ta’ sis hujjatlarida tegishli model konstruksiyasidan chetga chiqishga yo’l qo’yilmaydi va bu holat majburiyatlar yuzasidan yuridik shaxsning javobgarligi va uning muassisi (ishtirokchisi)ning javobgarligiga ham taalluqlidir” [8].

Mazkur fikrga qo’shilgan holda, ta’kidlash lozimki, yuridik shaxs muassisi har qanday holatda ham uning fuqarolik-huquqiy tusidagi majburiyatlari yuzasidan javob bermasligi zarur. Zero, yuqorida ta’kidlanganidek, yuridik shaxsni tashkil etishdan asosiy maqsad ham muassis yoki mulkdor javobgarligini ihotalash, ya’ni cheklash hisoblanadi. Shu sababli muassis yoki mulkdorning o’zi tashkil etgan yuridik shaxslarning fuqa-

rol-huquqiy tusdagi majburiyati uchun javobgarlikning qonunchilikda nazarda tutilishi yuridik shaxs konstruksiyasiga mos kelmaydi. Bu o’rinda yuridik shaxs mulkdori yoki muassisi noqonuniy harakati oqibatida yetkazilgan zarari uchun javobgarligi masalasi, albatta, belgilanishi lozim. Biroq bunday javobgarlik g’ayriqonuniy harakat natijasida yetkazilgan zararni qoplash, ya’ni delikt javobgarligi sifatida ko’rilishi zarur. Boshqacha aytganda, bu holatda subsidiar javobgarlik emas, balki yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan majburiyatni yuklash belgilanishi zarur. Bu borada O’Xolmirzayev tomonidan ilgari surilgan “bankrotlikka olib borganlik uchun xo’jalik jamiyatining qarzlari bo’yicha nazorat qiluvchi shaxslarning javobgarligi maxsus korporativ delikt” [9], degan fikr o’rinli dey ko’rinadi.

Ma’lumki, odatda, huquqbuzarlik odamlar (jismoniy shaxslar) tomonidan sodir etiladi. Huquqbuzarlik o’zi esa fuqarolik-huquqiy javobgarlikning yagona va umumiy asosi hisoblanadi. Huquqbuzarlik yuridik shaxs uchun mavhumlik kasb etadi hamda tashkilotning (mavhumlikning) huquqbuzarlik sodir etishi mantiqiy jihatdan noto’g’ri holatdir. Lekin yuridik shaxslarning fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalasini belgilashda, huquqbuzarlik uning xodimlari, aynan yuridik shaxsning huquq va burchlarini amalga oshirish jarayonida sodir etilganligi hisobga olinishi kerak [10-12].

Garchi yuridik shaxslar shu yuridik shaxsning oliy organi va unga bo’ysunuvchi organ tomonidan boshqarilsa-da, javobgarlik yuridik shaxsning organida faoliyat yurituvchi jismoniy shaxslarga emas, aynan yuridik shaxsning o’ziga yuklanadi. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik shartnomaviy majburiyatlar yuzasidan vujudga kelganda ham, delikt majburiyatlari natijasida belgilanganda ham yuridik shaxslar javobgar bo’ladi [13-15].

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda, yuridik shaxsning javobgarligida aybni aniqlash, uning javobgarlikni yuzaga keltiruvchi xatti-harakatda qaysi shaklda ifodalanishi, ayb uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik kategoriyasi va aybning fuqarolik-huquqiy javobgarlik sharti ekanligi qoidasi, uchinchi shaxsning aybi uchun javobgarlik konstruksiyasi va shu kabi boshqa jihatlar hamda holatlarning yuridik shaxs javobgarligiga nisbatan qo’llanilishi yoki qo’llanilmasligi masalasi nazariy jihatdan yuridik shaxs mohiya-

tini tushunish va amaliy nuqtayi nazardan uning fuqarolik-huquqiy javobgarligi uchun muassis, ishtirokchi, xodim yoki rahbarning ham muayyan ma'nodagi javobgarligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik shaxs javobgarligida aybning va uni yuzaga keltiruvchi subyektning sodir etilgan xatti-harakatiga nisbatan ruhiy munosabati jismoniy shaxsga xos bo'lishidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlik yuridik shaxsga nisbatan yuzaga keladi va qo'shimcha ravishda uning rahbari, xodimlari, muassislari va ishtirokchilari ham javobgar bo'lishlari mumkin.

Aynan shunday qoida xorijiy mamlakatlar qonunchiligida ham kuzatiladi. Jumladan, Yevropa Ittifoqi Kengashi tomonidan 1968-yil 9-martda qabul qilingan № 68/151/EYES Kompaniya huquqi bo'yicha Birinchi Direktivaning 9-moddasiga ko'ra, kompaniya organi tomonidan sodir etilgan xatti-harakat uchun garchi mazkur xatti-harakat kompaniyaning faoliyat maqsadiga mos kelmasa-da, kompaniya javobgar bo'ladi, biroq bunda kompaniya organi qonun bilan belgilangan vakolatlar doirasidan chetga chiqmasdan ushbu xatti-harakatlarni sodir etgan bo'lishi lozim. Shuningdek, Direktivaning 9-moddasida qayd etilishi-cha, kompaniya o'zining kontragenti bitimning noustav tusga egaligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lganligini isbotlay olsa, davlat kompaniya javobgar emasligi qoidasini belgilashi mumkin [15-17].

Angliyaning 1972-yildagi "Yevropa hamjamiyatlari to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, kompaniya direktorlari qarori bo'yicha tuzilgan bitim kompaniya vakolatlari doirasida tuzilgan hisoblanadi, direktorning vakolati esa kompaniyaning memorandum yoki boshqa ichki reglamenti bilan cheklangan, deb hisoblanmaydi. Biroq shunga qaramasdan, ushbu qonun kontragentning halolligi prezumpsiyasiga asoslanadi. Uchinchi shaxsning ustav mazmunidan xabardor ekanligi isbotlanishi ushbu prezumpsiyani inkor etmaydi [18-20].

Yuridik shaxs nafaqat tashkilot yoki rahbari tomonidan tuziladigan bitimlar uchun javobgar bo'ladi, balki o'zining xodimi tomonidan yetkazilgan zarar uchun ham javobgar hisoblanadi. Ma'lumki, yuridik shaxs nomidan uning faoliyatini uning organlari, rahbarlari va xodimlari amalga oshiradilar. Odatda, yuridik shaxs xodimining xizmat vazifasi bo'yicha bajargan ishi va uning natijalari yuridik shaxsga nisbatan huquq va maj-

buriyatlarni vujudga keltiradi. Shu munosabat bilan yuridik shaxs o'z xodimi tomonidan uchinchi shaxslarga yetkazilgan zararni to'laydi. Aynan shu qoidani boshqa fuqaroning yollanma mehnatidan foydalanayotgan fuqaroga nisbatan ham tatbiq etish mumkin.

Bozor munosabatlari sharoitida bir fuqaroning ikkinchi fuqaroning yollanma mehnatidan foydalanishi odatiy hol deb qaraladi. Biroq bunda ish bergan fuqaro ish beruvchi yuridik shaxslar kabi o'z xodimi yetkazgan zararlarni qoplashi lozim. FKning 989-moddasiga muvofiq, yuridik shaxs yoxud fuqaro o'z xodimi mehnat (xizmat, lavozim) majburiyatlarini bajarib turgan vaqtida yetkazgan zararni qoplaydi. Masalan, avtoparkka tegishli avtobus haydovchisining ehtiyotsizligi tufayli fuqaro A.ga tegishli devor shikastlanadi. Fuqaro A. yetkazilgan zararni undirish to'g'risida sudga murojaat qilsa, zararni qoplash majburiyati haydovchiga emas, avtopark zimmasiga tushadi.

Xulosalar

Amaldagi qonunchilik umumiy qoida sifatida yuridik shaxsning majburiyatlari uchun uning o'zi javobgar bo'lishi va bunda muassis (ishtirokchilar) javobgar bo'lmasliklarini nazarda tutadi. Xususan, FK 48-moddasi uchinchi qismiga ko'ra, yuridik shaxs muassisi (ishtirokchisi) yoki uning mol-mulkining egasi yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, yuridik shaxs esa muassis (ishtirokchi) yoki mulkdorning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Ushbu kodeksda yoki yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Mazkur normaning so'nggi jumlasini, ya'ni "ushbu kodeksda yoki yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno" qoidasining amaliy jihatiga to'xtaladigan bo'lsak, bir qadar tor doirani qamrab olganligi, yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakllariga bag'ishlangan maxsus qonunlarda ham ushbu qoidadan mustasno holatlar belgilanganligini qayd etish va normadagi "ushbu kodeksda" so'zini "qonun hujjatlarida" so'zi bilan almashtirish maqsadga muvofiqligini ta'kidlash lozim.

"Ushbu kodeksda yoki yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno" qoidasiga mos ravishda FK 48-moddasi to'rtinchi qismida muassisning yuridik shaxs majburiyatlari bo'yicha javobgarligi ishtirokiga oid qoidalar belgilangan. Unga ko'ra, agar yuri-

dik shaxsning nochorligi (bankrotligi) shu yuridik shaxs uchun majburiy ko'rsatmalarni berish huquqiga ega bo'lgan muassis (ishtirokchi) sifatidagi shaxsning yoki yuridik shaxs mol-mulki mulkdorining g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo'lmagan taqdirda, bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Bunday qoida yuridik shaxsning alohida tashkiliy-huquqiy shakllarida yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi-ning "Aksiyadorlik jamiyati va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni 4-moddasi ikkinchi-uchinchi qismlariga ko'ra, aksiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi va uning faoliyati bilan bog'liq zararlarining o'rnini o'zlariga tegishli aksiyalar qiymati doirasida qoplash tavakkalchiligini o'z zimmasiga oladi.

Aksiyalarning haqini to'liq to'lamagan aksiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to'lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo'ladi.

Mazkur norma AJ aksiyadorlarining javobgarligi faqat o'zlariga tegishli aksiyalar qiymatini qoplash tavakkalchiligi doirasida bo'ladi. Bino-barin, aksiya qimmatli qog'oz sifatida egasiga dividend shaklidagi foydani keltirar ekan, uning muomalasi natijasida yuzaga kelgan zarar doirasida uning egasi ham muayyan tavakkalchilikni zimmasiga olishi mantiqiy hol hisoblanadi.

Yuridik shaxs muassisi va mulkdorining uning majburiyatlari yuzasidan solidar yoki subsidiar javobgarligi bevosita ushbu shaxslarning noqonuniy xatti-harakatlari oqibati sifatida ko'riladi. Bu holatda muassis yoki mulkdor yuridik shaxs ishtirok etayotgan majburiyatlarining bevosita yoki bilvosita ishtirokchisi sanalmaydi, balki o'zining noqonuniy aralashuvi yoki g'ayriqonuniy xatti-harakatlari bilan yuridik shaxsning mulkiy yo'qotishlariga sababchi bo'ladi. Bu yo'qotishlar esa ayni paytda kreditorlar oldidagi qarzdorlikka va alal-oqibat yuridik shaxsning bankrotligiga olib kelishi mumkin. Mazkur vaziyatda muassis yoki mulkdor yetkazilgan zarar uchun javobgar hisoblanadi, boshqacha aytganda, ushbu shaxslar javobgarligining vujudga kelish sharti "yuridik shaxsning bankrotligi" bo'lganligi sababli ularning javobgarligi ham delikt javobgarlik sifatida talqin etilishi o'rinlidir.

Yuridik shaxsning javobgarligi cheklangan javobgarlik hisoblanishi mumkin emas va majburiyatlar uchun javobgarlikda yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo'lmagan holda, muassis (ishtirokchilar)ning subsidiar javobgarligi yuzaga keladi. Faqat yuridik shaxslarning ayrim tashkiliy-huquqiy shakliga nisbatan cheklangan javobgarlik qo'llanilishi mumkin. Masalan, MCHJ yuridik shaxsning shunday tashkiliy-huquqiy shakli, uni tuzishdan asosiy maqsad ham muassislarning javobgarligini cheklash hisoblanadi.

REFERENCES

1. Shramm H.-J. Sootnoshenie publichno-pravovyh i chastnopravovyh metodov regulirovaniya [The ratio of public law and private law methods of regulation]. Vestnik Instituta zakonodatel'stva RK Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan, 2018, no. 5 (54), p. 53. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-publichno-pravovyh-i-chastno-pravovyh-metodov-regulirovaniya-1>.
2. Chanturiya L. O neobhodimosti reformy grazhdanskih kodeksov v gosudarstvax SNG [On the need to reform civil codes in the CIS states]. Vestnik Permskogo universiteta Bulletin of Perm University, 2010, issue 4 (10), p. 161. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-neobhodimosti-reformy-grazhdanskih-kodeksov-v-gosudarstvax-sng>.
2. Knieper R. Rechtsreformen entlang der Seidenstraße. BWV, Berlin, 2006, p. 101.
3. Borotov M.X. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining nazariy va amaliy muammolari. Yurid. fan. dokt. dis. [Theoretical and practical problems of state participation in civil law relations]. Tashkent, 2008, 230 p.

4. Rahmonqulov H.R. Fuqarolik huquqining subyektlari [Subjects of civil law]. Tashkent, TSIL, 2008, 168 p.
5. Chanturiya L. Juridicheskie lica publicnogo prava i ih mesto v grazhdanskom prave. Doklad, sdannyj v Tashkentskom gosudarstvennom juridicheskom institute 29 iyunja 2007 goda [Legal entities of public law and their place in civil law. Report made at the Tashkent State Law Institute on June 29, 2007]. Available at: <https://textarchive.ruc-2163172.html/>.
6. Rahmonqulov H.R. Juridicheskoe lico v sisteme grazhdanskogo kodeksa Respubliki Uzbekistan. Voprosy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva o juridicheskix licax. Materialy mezhdunarodnyh nauchno-prakticheskix konferencij [A legal entity in the system of the civil code of the Republic of Uzbekistan. Issues of improving the legislation on legal entities. Materials of international scientific and practical conferences]. Tashkent, Chashma Print, 2010, p. 11.
7. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharhlar. I jild [Comments on the Civil Code of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, vol. I.
8. As'janov Sh.M. Juridicheskie lica v Respublike Uzbekistan. Voprosy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva o juridicheskix licax. Materialy mezhdunarodnyh nauchno-prakticheskix konferencij [Legal entities in the Republic of Uzbekistan. Issues of improving the legislation on legal entities. Materials of international scientific and practical conferences]. Tashkent, Chashma Print, 2010, p. 32.
9. Xolmirzayev O'P. Milliy va chet el korporativ huquqida nazorat qiluvchi shaxslarning xo'jalik jamiyatlari majburiyatlari bo'yicha javobgarligi: yurid. fan. fals. dokt (PhD) [Liability of regulators of national and foreign corporate law for the obligations of business entities]. Tashkent, 2021, p. 15.
10. Antonova N.A., Guzhavina Ju.V. Subsidiarnaya otvetstvennost' uchreditelej po dolgam juridicheskix lic [Subsidiary liability of founders for debts of legal entities]. Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Innovacionnaja nauka» – International scientific journal "Innovative Science", no. 03-22017. ISSN 2410-6070/.
11. Meteleva Ju.A. Otvetstvennost' lic, upravljajushhih juridicheskim licom [Liability of persons managing a legal entity]. Lex Russica, 2019, no. 10 (155), pp. 30-38.
12. Gutnikov O.V. Korporativnaya otvetstvennost' v grazhdanskom prave Rossii [Corporate responsibility in Russian civil law]. Zhurnal rossijskogo prava – Journal of Russian Law, 2018, no. 3, pp. 24-28.
13. Kanashevskij V.A. Konceptiya beneficianoj sobstvennosti v rossijskoj sudebnoj praktike (chastnopravovye aspekty) [The concept of beneficial ownership in Russian jurisprudence (private law aspects)]. Zhurnal rossijskogo prava – Journal of Russian law, 2016, no. 9, pp. 25-28.
14. Prus E.P. Problemy pravovogo regulirovaniya subsidiarnyx objazatel'stv uchreditelej (uchastnikov) juridicheskogo lica: avtoref. dis. kand. jurid. nauk [Problems of legal regulation of subsidiary obligations of founders (participants) of a legal entity]. Moscow, 2006, 31 p.
15. Rudakova V.D. Grazhdansko-pravovoj status publicnyh juridicheskix lic: avtoref. dis. kand. jurid. nauk [Civil legal status of public legal entities]. Moscow, 2014, p. 28.
16. Gutnikov O.V. Grazhdansko-pravovaja otvetstvennost' v otnoshenijah, svjazannyh s upravleniem juridicheskimi licami: avtoref. dis. kand. dokt. nauk [Civil liability in relations related to the management of legal entities]. Moscow, 2018, 56 p.
17. Ermilov V.B. Grazhdansko-pravovaja otvetstvennost' lic pri bankrotstve organizacij: avtoref. dis. [Civil liability of persons in case of bankruptcy of organizations]. Moscow, 2019, 27 p.
18. Zalavskaja O.M. Aktual'nye problemy sozdaniya kommercheskix korporacij. Uchebnoe posobie [Actual problems of creating commercial corporations. Tutorial]. Orenburg, Orenburgskij institut (filial) Universiteta ime ni O.E. Kutafina – Orenburg Institute (branch) of the O.E. Kutafina, 2019, 150 p.
19. Ochilova F.A. Grazhdansko-pravovaja otvetstvennost' v akcionernyx obshhestvah po zakonodatel'stvu Respubliki Tadjikistan: dis. kand. jurid. nauk [Civil liability in joint stock companies under the legislation of the Republic of Tajikistan]. Dushanbe, 2021, 174 p.
20. Shitkina I.S. Otvetstvennost' kontrolirujushhih dolzhnika lic pri nesostojatel'nosti (bankrotstve) [Liability of persons controlling the debtor in case of insolvency (bankruptcy)]. Hozjajstvo i pravo – Economy and law, 2017, no. 8, pp. 24-27.
21. Sabirova L.L. Ponjatie i pravovoj status organa juridicheskogo lica s pozicii osnovnyh teorij [The concept and legal status of the body of a legal entity from the perspective of the main theories]. Vestnik jekonomiki, prava i sociologii – Bulletin of Economics, Law and Sociology, 2015, no. 1, pp. 25-29.

UDC: 347(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-8318-7592

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ВИРТУАЛЬНОГО МИРА И ЕГО ОБЪЕКТОВ

Эгамбердиев Эдуард Хажибаевич,
доктор философии (PhD) по юридическим наукам,
старший преподаватель кафедры «Гражданское право»
Ташкентского государственного юридического университета,
e-mail: e.eduard@tsul.uz

Аннотация. В статье анализируются проблемы определения правового статуса виртуального мира и объектов в нем, рассматриваются теории виртуальной собственности и даются соотношения между правом собственности и интеллектуальной собственностью по регулированию отношений, возникающих в виртуальном мире. Автор на основе проведенного анализа выдвигает предложение о необходимости регулирования отношений в сфере создания компьютерных кодов для получения доступа в виртуальный мир с помощью норм интеллектуальной собственности, так как задействован творческий труд человека, и использования нормы права собственности в отношениях владения объектами виртуального мира: доменные имена, URL-адреса (uniform resource locators), веб-сайты, учетные записи электронной почты, криптоактивы, предметы (артефакты и улучшения) в многопользовательских Интернет-играх. Автором разрабатывается предложение о необходимости дополнения Гражданского кодекса Республики Узбекистан категорией виртуальной собственности, удостоверяющей право собственника в отношении объектов виртуального мира. Автор изучает теоретические позиции ученых-правоведов относительно статуса виртуальной собственности и приходит к выводу, что отношения в виртуальном пространстве должны регулироваться нормами интеллектуальной собственности и правом собственности, при этом оба института не должны конкурировать и взаимоисключать друг друга, а, наоборот, регулировать в виртуальном пространстве отношения, исходя из их сущности.

Ключевые слова: виртуальная собственность, реальный мир, виртуальный мир, вещное право, частное право, интеллектуальная собственность, объекты виртуальной собственности, криптоактивы, компьютерный код.

VIRTUAL DUNYO VA UNING OBYEKTLARINING FUQAROLIK-HUQUQIY HOLATINI ANIQLASHNING AYRIM MUAMMOLARI

Egamberdiyev Eduard Xajibayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Fuqarolik huquqi” kafedrasida katta o‘qituvchisi,
yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada virtual dunyo va undagi obyektlarning huquqiy holatini aniqlash muammolari tahlil qilingan. Shuningdek, virtual mulk nazariyasi o‘rganilib, virtual dunyoda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solish uchun mulk va intellektual mulk huquqlari o‘rtasidagi munosabatlar ochib berilgan. Muallif o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar asosida intellektual mulk me‘yorlaridan foydalanib, virtual dunyoga kirish uchun kompyuter kodlarini yaratish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish zarurligi to‘g‘risidagi taklifni ilgari suradi, chunki bu jarayonda inson ijod qiladi va virtual dunyo obyektlariga egalik munosabatlarida mulk huquqi normalaridan foydalanish – domen nomlari, URL manzillari (yagona resurs lokatorlari), veb-saytlar, elektron pochta hisoblari, kripto aktivlar, onlayn multiplayer o‘yinlarida obyektlar (artifaktlar va qo‘shimchalar) ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Muallif O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Fuqarolik kodeksini virtual olam obyektlariga nisbatan mulk huquqini tasdiqlovchi virtual mulk toifasi bilan to‘ldirish zarurligi to‘g‘risida taklif ishlab chiqmoqda. Muallif huquqshunos

olimlarning virtual mulk maqomi haqidagi nazariy fikrlarini o'rganib, virtual makondagi munosabatlar intellektual mulk va mulkiy huquqlar bilan tartibga solinishi lozimligi, ikkala institut ham raqobatlashmasligi hamda bir-birini istisno qilmasligi kerakligi, aksincha, virtual makondagi munosabatlar mohiyatidan kelib chiqib tartibga solish lozim, degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: virtual mulk, real dunyo, virtual dunyo, mulk huquqi, xususiy huquq, intellektual mulk, virtual mulk obyektlari, kripto aktivlar, kompyuter kodi.

SOME PROBLEMS OF DETERMINING THE CIVIL STATUS OF THE VIRTUAL WORLD AND ITS OBJECTS

Egamberdiev Eduard Khajibaevich,

Doctor of Philosophy (PhD) in Law,
Senior Lecturer at the Department of Civil Law
Tashkent State University of Law

Abstract. The article analyzes the problems of determining the legal status of the virtual world and objects in it, examines the theory of virtual property and gives the relationship between property and intellectual property rights to regulate relations arising in the virtual world. The author, on the basis of the analysis carried out, puts forward a proposal on the need to regulate relations in the field of creating computer codes to gain access to the virtual world using intellectual property norms, since the creative work of a person is involved, and to use the norms of property rights in relations of ownership of objects of the virtual world - domain names, URLs (uniform resource locators), websites, email accounts, crypto assets, items (artifacts and enhancements) in online multiplayer games. The author is developing a proposal on the need to supplement the current Civil Code of the Republic of Uzbekistan with a category of virtual property, which certifies the owner's right in relation to the objects of the virtual world. The author studies the theoretical statements of legal scholars regarding the status of virtual property, and comes to the conclusion that relations in the virtual space should be regulated by the norms of intellectual property and property law, while both institutions should not compete and mutually exclude each other, but, on the contrary, regulate in virtual space relationships based on their essence.

Keywords: virtual property, real world, virtual world, property law, private law, intellectual property, virtual property objects, crypto assets, computer code.

Введение

С возникновением и бурным развитием информационных технологий современный мир разделился на два: реальный и виртуальный миры. По большей части существующие ныне правовые порядки регулируют именно отношения, возникающие в реальном мире, и отчасти могут быть применены к отношениям в виртуальном пространстве.

Не секрет, что нынешнее частное право берет свои начала от римского частного права, где и возникли основные частноправовые институты, куда относятся такие главные и основополагающие институты, как лица, вещное право, обязательственное право (институциональная система). Все остальные институты частного права (к примеру, право собственности, наследственное право) вытекают из указанных выше трех институтов.

Со времен возникновения римского частного права институты частного права претерпели

серьезные изменения, однако основы частного права (указанные три института) остались неизменными и лишь дополнялись новыми формами: развитие юридических лиц в средние века в связи с расширением торговли, появление новых видов договоров, развитие банков и появление новых видов услуг, оказываемые ими, дистанционные отношения и другие. Развитие же технологий и появление виртуального пространства, противоположного реальному миру, требует сегодня решить важные вопросы, связанные с регулированием частноправовых отношений в данном пространстве. Возникает вопрос: можем ли мы использовать общие инструменты частного права в отношении виртуального мира? Если обратить внимание на историю развития и становления частного права, то можно сказать, что вновь создаваемые отношения в данной сфере всегда находили свое место в системе частноправовых норм (снова те самые три института).

На наш взгляд частноправовые отношения, возникающие в виртуальном мире, стоит регулировать именно общими правилами частного права и лишь дополнить соответствующие институты необходимым набором новых инструментов.

Имущественные интересы в виртуальных мирах перетекают в реальный мир, а активы, накопленные в этом мире, имеют ценность в реальном. Судебные дела о владении различными виртуальными активами уже не являются редкостью для развитых стран, и каждый день тысячи единиц виртуальной собственности передаются в реальный мир за реальные деньги.

Основной целью данного исследования является изучение вопросов определения правового статуса виртуального пространства, новых подходов к классификации объектов в частном праве, гражданско-правового статуса объектов в виртуальном мире и возможность применения в их отношении общих институтов частного права.

В Республике Узбекистан общетеоретическими проблемами интеллектуальной собственности занимались такие ученые-правоведы, как О. Окюлов [1; 2], Н.Ф. Имомов [3; 4], общие вопросы отношений, вытекающих из обязательств, в том числе защиты прав потребителей, исследовались Д.М. Караходжаевой [5; 6], Л.М. Бурхановой [7], Б.Р. Топилдиевым [8; 9], Ж.И. Бабаевым [10]. Специальными тематическими вопросами в сфере информационных технологий, цифровых прав, компьютерных программ занимался К.М. Мехмонов [11-13].

В странах СНГ вопросы виртуальной собственности исследовались Н.Н. Телешиной [14], которая подробно описывает виртуальное пространство с позиции права, В.В. Касьяновым [15], рассматривающего проблемы интернета с позиции социологии.

Специальные вопросы киберпространства, виртуальной собственности, места интеллектуальной собственности в виртуальном мире исследовались такими учеными, как Darrel Menthe [16], Bradford Smith, Susan O. Mann [17], Richard Posner [18], Joshua Fairfield [19], Caroline Bradley, Michael Froomkin [20], Patricia Bellia [21], Richard Epstein [22], R. Anthony Reese [23].

Материалы и методы

В ходе исследования использованы научно-теоретические взгляды ученых-правоведов Республики Узбекистан, ближнего и дальнего зарубежья по вопросам определения правового статуса виртуального пространства, частноправового статуса объектов в киберпространстве, их классификации на основе, имеющейся системы видов вещей.

При проведении исследования были использованы системно-структурный, сравнительно-правовой, формально-логический (анализ, синтез, дедукция и индукция) методы.

Результаты исследования

Для определения правового статуса виртуального пространства и отношений, возникающих в нем, целесообразно сначала понять, что из себя представляет данное пространство.

Виртуальное пространство не существует само по себе, так как без соответствующих технических средств (компьютерная, электронная сеть) нет и киберпространства. Здесь информация выражается особым языком программирования и представляется в виде наборов нулей и единиц (бит), то есть мы говорим о цифровых технологиях (кодах), с помощью которых мы и попадаем в виртуальный мир.

Некоторые правовые порядки современности даже дают легальное толкование понятию виртуального мира. Примером сказанному может быть определение Верховного суда США виртуального пространства как уникального носителя, известного его пользователям как киберпространство, который не находится на определенной территории, но доступен каждому в любой точке мира через Интернет [16].

Н.Н. Телешина сравнивает виртуальное пространство с информационным пространством и приходит к выводу, что второе понятие значительно шире, так как, наряду с отношениями, возникающими по поводу использования компьютерных и других электронных сетей, оно включает также и другие отношения, например по поводу формирования и функционирования архивов, библиотек, баз и банков данных [14].

В русском языке слово «виртуальное» имеет четыре значения: в житейском смысле –

противоположное реальному, иллюзия, что-то невозможное или воображаемое; в философском смысле – возможное, но не фактическое бытие; с точки зрения информатики – сохраненное в цифровой форме как программное обеспечение, база данных, гипертекст и т. д.; то, что генерируется компьютером [15].

То есть виртуальное пространство не может существовать само по себе. Для начала необходимо создать материальный объект (компьютер) и при его использовании уже входить в виртуальное пространство, обычно с использованием сети Интернет. Так, виртуальное пространство генерируется с помощью объекта материального мира, являющегося и объектом частного права (институт вещного права).

Если исходить из концепции распространения институтов частного права на технологии, с помощью которых создается виртуальное пространство, то мы должны решить проблему использования конкретного института частного права в отношениях, возникающих в рамках виртуального пространства.

Большая часть компьютерного кода находится всего в одном шаге от чистой идеи. Это неконкурентоспособный ресурс, то есть использование кода одним человеком не лишает другого человека возможности использовать его. Такой код защищен законом об интеллектуальной собственности [17]. Интеллектуальная собственность защищает творческий интерес к неконкурентным ресурсам. Если бы интеллектуальной собственности не существовало, создатели не смогли бы возместить затраты на создание объектов [18].

Но есть и другой вид кода, который редко обсуждается в технической или юридической литературе. Данный код больше похож на землю или движимое имущество, чем на идеи. Он пронизывает Интернет и включает в себя многие из наиболее важных онлайн-ресурсов. Часто такой код составляет структурные компоненты самого Интернета. Доменные имена, URL-адреса (uniform resource locators), веб-сайты, учетные записи электронной почты, криптоактивы, предметы (артефакты и улучшения) в многопользовательских Интернет-играх – все это примеры второго типа кода. Они соперничают. Если один человек владеет ими

и контролирует их, другие не имеют доступа к нему. В отличие от программного обеспечения на нашем компьютере они не исчезают при выключении компьютера, и такой код называется «виртуальной собственностью».

Однако есть проблема. В целом многие правопорядки продолжают управлять виртуальной собственностью с помощью закона об интеллектуальной собственности. Даже там, где было определенное признание того, что виртуальная собственность каким-то образом «отличается», не было предложено четкой формулировки этого различия. В результате держатели прав интеллектуальной собственности систематически устраняют возникающие права на виртуальную собственность, используя договоры, называемые лицензионными соглашениями с конечным пользователем [19, с. 1050]. Несмотря на наличие подобных соглашений, нет четкой защиты прав собственности в виртуальном мире. То есть обладатель кода может ограничивать использование объекта в виртуальном мире со стороны пользователя.

Общее право собственности работает для обеспечения правильного использования ресурсов. Если не будет разработана общая теория виртуальной собственности, то отношения в указанной сфере не будут урегулированы на должном уровне, поэтому так важно, чтобы у нас была теория виртуальной собственности. Например, ключевым шагом в развитии Интернета стало принятие режима собственности в форме Международной корпорации по присвоению имен и номеров (International Corporation for Assigned Names and Numbers – ICANN), организации, которая действует как система регистрации интернет-адресов.

Теория виртуальной собственности имеет решающее значение для обеспечения эффективного использования интернет-ресурсов, снижения затрат на поиск и переговоры, которые в противном случае препятствовали бы перетоку ценных ресурсов к высокоэффективному использованию.

Теория виртуальной собственности также важна для будущего Интернета. Если мы защитим виртуальную собственность, Интернет может стать трехмерной глобальной виртуальной средой. Возможности медицинского,

коммерческого, социального, военного, художественного и культурного развития, предлагаемые такой виртуальной средой, только начали изучаться. Таким образом, мы должны заботиться о защите виртуальной собственности не только потому, что рынки уже очень ее ценят, но потому, что мы все будем ценить его больше из-за потенциала, который он предлагает для развития общества. Наконец, теория виртуальной собственности важна для поддержания равновесия закона по мере его адаптации к новым контекстам [20].

Виртуальная собственность – это конкурентный, постоянный и взаимосвязанный код, который имитирует характеристики реального мира. Виртуальная собственность разделяет три юридически значимых характеристики с имуществом реального мира: соперничество, настойчивость и взаимосвязанность. Основываясь на этих общих характеристиках, виртуальная собственность должна рассматриваться как реальная собственность в соответствии с законом. Большая часть кода предназначена для использования исключительно в качестве неконкурентоспособного ресурса. Использование кода одним человеком не мешает другому использовать его. Отсутствие конкуренции позволяет создавать и распространять множество совершенных копий практически с нулевыми затратами. Отсутствие конкуренции кода – это новинка Интернета, которая больше всего захватила воображение юридических и общественных кругов в форме судебных исков против загрузчиков музыки и фильмов, производителей программного обеспечения для обмена файлами [24].

Объекты и места в физическом мире постоянны. Например, статую можно вылепить только один раз. После этого она остается на городской площади сотни лет. Точно так же код часто делается постоянным, то есть он не исчезает после каждого использования и не запускается на одном компьютере. Например, к учетной записи электронной почты можно получить доступ с ноутбука, персонального компьютера или мобильного телефона. Когда владелец учетной записи электронной почты выключает свой ноутбук, информация в этой учетной записи не перестает существовать. Она сохраняется на сервере ее интернет-провайдера.

Объекты в реальном мире также естественно взаимосвязаны. Два человека в одной комнате воспринимают одни и те же предметы. Объекты в реальном мире могут влиять друг на друга по законам физики. Точно так же код можно сделать взаимосвязанным, так, что один человек может его контролировать, а другие могут его использовать. Значение URL-адреса или адреса электронной почты не только в том, что владелец может их контролировать; ценность в том, что другие люди могут подключиться к нему и использовать его. Они могут не иметь возможности управлять им без разрешения владельца, но, как и в случае с недвижимостью в реальном мире, с приглашением владельца они могут взаимодействовать с ней.

Анализ результатов исследования

К настоящему времени мы убедились, что многие важные онлайн-ресурсы не имеют ничего общего с интеллектуальной собственностью. С другой стороны, эти ресурсы были разработаны, чтобы иметь юридически значимые характеристики недвижимого и движимого имущества. Это делает общее право собственности очевидным возможным источником права для этих ресурсов. Критический вопрос заключается в том, может ли закон собственности внести что-нибудь полезное в регулирование нематериальных активов, таких как виртуальная собственность.

Теория собственности изучает, как следует использовать ограниченные ресурсы. Однако не очевидно, что ресурсы Интернета ограничены. Киберпространство бесконечно или практически бесконечно. Люди могут создать для себя больше места. Поскольку интернет-ресурсы не кажутся скудными, теоретики собственности (в отличие от исследователей интеллектуальной собственности) на сегодняшний день мало что говорят о коде [21]. Но даже там, где много места, люди все равно могут блокировать друг друга, чтобы они не работали продуктивно. Взаимное исключение из использования ресурсов создает такую же острую проблему, как и обычная история нехватки ресурсов.

В контексте виртуальной собственности соответствующей полезной единицей является сам код. Поскольку виртуальная собствен-

ность действует как единое целое только на уровне кода, соответствующий пакет прав собственности также появляется на уровне кода. Это право имеет значение. И его можно продать. Например, если вы продаете адрес в Интернете, вы не продаете физические компьютеры, на которых он находится. Если вы передаете адрес электронной почты, вы не передаете свой персональный компьютер. Правильный код – вот что важно, независимо от того, на какой системе или движимости он работает. Итак, когда мы рассматриваем вопрос о том, где разделить права собственности в Интернете, мы сохраним полезные пакеты прав, предоставляя права на виртуальную собственность на уровне кода. Поэтому предлагается признание прав собственности на уровне кода для виртуальной собственности. И соответственно возникает вопрос: если код является имуществом, то есть выступает как объект гражданского права, то к какому виду имущества он относится – движимому или недвижимому? Некоторые ученые склоняются к теории движимого имущества прав собственности в Интернете [21; 22].

Если мы говорим о том, что лицу принадлежит аккаунт в программе Zoom, и оно оплачивает ежемесячно определенную сумму денег за ее использование, то лицо наделяется правом, по которому именно оно может пользоваться данным аккаунтом и приглашать к себе в «комнату» на совещание определенное количество пользователей для ведения онлайн-беседы. При этом аккаунтом в виртуальном мире владеет именно это лицо, независимо от интеллектуальной собственности, заложенной в базовый код.

При возникновении спора по использованию виртуальной собственности суды Республики Узбекистан отказали бы в рассмотрении иска о виртуальной собственности только потому, что не существует закона, регулирующего его. Дела о применении права собственности к Интернету становятся все более частым явлением в современном мире [25]. Чтобы разрешить эти дела, суды должны иметь четкое обоснование того, что закон о собственности будет делать в виртуальных пространствах. Более того, как мы обнаружили, проблемы виртуальной собственности довольно хорошо

решаются правилами, с которыми суды уже знакомы.

Есть еще более веский аргумент в пользу решения вопросов распределения использования в Интернете со ссылкой на общее право собственности. Договор и собственность эволюционировали, чтобы уравновесить друг друга. Закон договора позволяет сторонам осознавать ценность персонализированной полезности в форме сделок. Закон собственности ограничивает эту способность постольку, поскольку он блокирует высокоценную собственность для малоценного использования.

Если говорить о правовой природе виртуального пространства, то нужно констатировать, что отношения в виртуальном пространстве должны регулироваться частным правом, но вопрос – каким именно институтом – остается открытым. В этом смысле уместно рассмотреть вариант регулирования посредством института интеллектуальной собственности или вещного права. То есть виртуальное пространство, возникающее на основании специального компьютерного кода, должно относиться к чьей-либо собственности – институту вещного права. А общедоступные и многопользовательские коды без конкуренции должны регулироваться институтом интеллектуальной собственности. При этом все то, что создается на основании указанных кодов (определенные виртуальные объекты), должно подпадать под регулирование вещного права (права собственности на виртуальные вещи).

Кроме того, необходимо отметить роль интеллектуальной собственности в виртуальной собственности. Одна чрезвычайно важная оговорка: признание прав виртуальной собственности не означает уничтожение интеллектуальной собственности. Владелец виртуальной собственности не имеет права ее копировать. Мы инстинктивно и логически понимаем, что владение вещью всегда отделено от владения интеллектуальной собственностью, встроенной в вещь. Право собственности на книгу не является интеллектуальной собственностью написанного автором романа. Покупатель книги владеет физической книгой, не более того. Право собственности на компакт-диск не является интеллектуальной собственностью на музыку. Покупатель музыки владеет этой копией музы-

ки, не более того. Точно так же право собственности на виртуальную собственность не угрожает интересам интеллектуальной собственности, принадлежащим создателю собственности. Владелец виртуальной собственности обладает теми же правами, что и владелец книги.

Так, интеллектуальная собственность не должна конфликтовать с виртуальной собственностью. Фактически эти два института, если они хорошо сбалансированы, будут дополнять друг друга. В развитых правовых системах уже имеются успешные режимы, уравновешивающие указанные интересы. Доктрина первой продажи, например, сводит к минимуму транзакционные издержки за счет включения стоимости будущих продаж в стоимость товара при его первой продаже [23]. Значит, создатель интеллектуальной собственности не отслеживает длинную цепочку потенциальных последующих продаж. Точно так же виртуальная собственность повысит ценность интеллектуальной собственности. Возьмем к примеру веб-сайты: четкие права на веб-сайты способствовали серьезным коммерческим инвестициям в контент для веб-сайтов. Это явно приносит пользу создателям контента. Собственность в виртуальном мире имеет реальную ценность в том смысле, что создатель программного обеспечения, создающего виртуальный мир, лежащий в основе виртуальной собственности, получит прибыль. Таким образом, ценность интеллектуальной собственности не является поводом для отказа от прав виртуальной собственности.

Выводы

На основании проведенного исследования были сформулированы нижеследующие выводы и предложения:

1. Виртуальное пространство не существует само по себе, оно создано человеком с помощью предметов материального мира, и соответственно в отношении идей мы используем нормы интеллектуальной собственности (компьютерный код), а для регулирования отношений между лицами в созданных виртуальных мирах (идея) и возникающих отношениях по поводу виртуальных объектов выдвигается предложение о регулировании их нормами вещного права (права собственности).

2. Наиболее распространенными объектами в виртуальном пространстве являются

доменные имена, URL-адреса (uniform resource locators), веб-сайты, учетные записи электронной почты, крипто активы, предметы (артефакты и улучшения) в многопользовательских Интернет-играх, которые выступают как набор кодов (бит – нули и единицы), и именно данные коды составляют основу виртуальных объектов. Выдвигается идея создания такого института частного права в законодательстве Республики Узбекистан, как виртуальная собственность, и внесение соответствующих изменений и дополнений в Гражданский кодекс Республики Узбекистан.

3. Многие развитые правовые системы все еще регулируют отношения из виртуальной собственности нормами законов об интеллектуальной собственности, что является ошибочным и приводит к большому количеству споров между пользователями и разработчиками. Поэтому необходимо дифференцировать отношения в киберпространстве, хотя оба института из общей теории частного права являются институтами вещного права.

4. Виртуальное пространство фактически не имеет границ и исключает какую-либо конкуренцию в отношении его использования, в противовес, к примеру, с земельными участками (реальный мир), которые ограничены, что и создает основы для установления в отношении ограниченных ресурсов права собственности. Однако в киберпространстве имеется возможность блокирования пользователей (ограничение доступа к использованию виртуального объекта), что уже создает атмосферу конкуренции по поводу владения нематериальным благом и требует установления права собственности над виртуальным объектом.

5. Внедрение в частное право института виртуальной собственности никоим образом не ущемляет право интеллектуальной собственности, так как виртуальный собственник владеет каким-то конкретным виртуальным объектом, созданным на основании творческой деятельности лица, в отношении чего и распространяется интеллектуальная собственность. То есть право виртуального собственника на виртуальный объект ничем не отличается от права собственности на книгу, а интеллектуальная собственность распространяется на лицо, создавшее виртуальный объект или книгу.

REFERENCES

1. Okyulov O. Grazhdanskij kodeks Respubliki Uzbekistan v novej redakcii: kakim dolzhen byt' iv razdel [Civil code of the Republic of Uzbekistan in a new reduction: what should be iv section]. *Pravovaya zashchita intellektual'noj sobstvennosti: problemy teorii i praktiki* – Legal protection of intellectual property: problems of theory and practice, 2019, pp. 111-115.
2. Okyulov O. Voprosy formirovaniya nacional'noj pravovoj sistemy bor'by protiv kul'turnogo piratstva [Issues of formation of a national legal system against cultural piracy]. *Review of law sciences*, 2020, no. 1. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-formirovaniya-natsionalnoy-pravovoy-sistemy-borby-protiv-kulturnogo-piratstva/>.
3. Imomov N.F. Problemy opredeleniya pravovogo statusa novyh sortov rastenij i porod zhivotnyh kak ob'ektov intellektual'noj sobstvennosti [Problems of determining the legal status of new varieties of plants and animal breeds as objects of intellectual property]. 2019.
4. Imomov No. Estoppel' i ego vyrazhenie v grazhdanskom prave [Estoppel and its expression in civil law]. *Review of law sciences*, 2020, Special issue. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/estoppel-i-ego-vyrazhenie-v-grazhdanskom-prave>.
5. Sadullaev K., Karahodzhaeva D. Kripto aktivy kak ob'ekt grazhdanskix prav i ih oborotosposobnost' [Crypto assets as an object of civil rights and their circulating capacity]. *Obshchestvo i innovacii* – Society and innovation, 2021, vol. 2, no. 4/S, pp. 66-77.
6. Karahodzhaeva D. Innovacionnye resheniya v sfere instituta prava sobstvennosti i inyh veshchnyh prav zalog osushchestvleniya liberalizacii ekonomiki [Innovative solutions in the sphere of the institute of ownership and other real rights pledge for the implementation of economic liberalization]. *Review of law sciences*, 2018, no. 3. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-resheniya-v-sfere-instituta-prava-sobstvennosti-i-inyh-veschnyh-prav-zalog-osushchestvleniya-liberalizatsii-ekonomiki/>.
7. Karahodzhaeva D.M. Voprosy reglamentacii instituta veshchnyh prav v sfere provodimyh v Uzbekistane innovacionnyh preobrazovanij. D.M. Karahodzhaeva, L.M. Burhanova [Issues of regulation of the institute of real rights in the sphere of innovative transformations being carried out in Uzbekistan. Accounting and analytical tools for the study of the economy of the region. Collection of materials of the IIR International Scientific and Practical Conference, Makhachkala, December 25-27, 2019, Makhachkala: Dagestan State University; Limited Liability Company "Alef"]. 2020, pp. 243-248.
8. Topildiev B., Khursanov R. Legal fact based on occurrence civil rights and obligations *Ilkogretim Online*, 2021, vol. 20, no. 3.
9. Topildiev B., Khursanov R., Usmonova M. Trust management agreement Property and prospects for its development in the Republic of Uzbekistan *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 2020, vol. 7, no. 3, pp. 3199-3205.
10. Babaev D.I. Grazhdansko-pravovye sposoby zashchity prav potrebitelya po obyazatel'stvam vsledstvie prichineniya vreda. Aktual'nye voprosy razvitiya pravovoj informatizacii v usloviyah formirovaniya informacionnogo obshchestva [Civil legal methods of protecting consumer rights under obligations due to causing harm. Current issues of legal information development in the conditions of the information society formation]. 2021, pp. 11-16.
11. Mekhmonov K.M. Osobennosti pravovogo rezhima cifrovyyh prav [Features of the legal regime of digital rights]. *Zhurnal pravovyh issledovanij* – Journal of legal research, 2021, vol. 6, no. 1.
12. Mekhmonov K.M. Voprosy pravovogo regulirovaniya otnoshenij, svyazannyh s informacionno-kommunikatsionnymi tekhnologiyami [Issues of legal regulation of relations related to information and communication technologies]. *Review of law sciences*, 2020, no. 4.
13. Mekhmonov K. The legislative framework and the principles of civil-law regulation of relations connected with the computer programs and databases in the Republic of Uzbekistan *Theoretical & Applied Science*, 2017, no. 3, pp. 23-28.
14. Teleshina N.N. Virtual'noe prostranstvo kak novaya yuridicheskaya konstrukciya: k postanovke problemy [Virtual Space as a New Legal Construction: Towards a Problem Statement]. *Yuridicheskaya tekhnika* – Legal technique, 2013, no. 7-2. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnoe-prostranstvo-kak-novaya-yuridicheskaya-konstruktsiya-k-postanovke-problemy/>.
15. Kas'yanov V.V. Sociologiya Interneta. Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata [Sociology of the Internet: A Textbook for Academic Bachelor's Degree]. V.V. Kas'yanov, V.N. Nechipurenko. Moscow, Yurajt Publ., 2019, p. 424. Available at: <https://urait.ru/bcode/438739/>.

16. Menthe D. Jurisdiction In Cyberspace: A Theory of International Spaces 4 Mich. Tel. Tech. LRev. 3, April 23, 2008. Available at: <http://www.law.umich.edu/mttlr/vol-four/menthe.html/>.
17. Smith B., Mann S.O. Innovation and Intellectual Property Protection in the Software Industry: An Emerging Role for Patents, 71 U. CHI. L., rev. 241, 2004, pp. 242-44.
18. Posner R. Antitrust in the New Economy 3. U. Chi., John M. Olin Law & Economics Working Paper, 2000, no. 106. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=249316/.
19. Fairfield J. Virtual Property. Boston University Law Review, Indiana Legal Studies Research Paper no. 35, 2005, vol. 85, p. 1047. Available at <https://ssrn.com/abstract=807966/>.
20. Bradley C., Froomkin M. Virtual Worlds, Real Rules, 49 N.Y.L. SCH. L., rev. 103, 2005, p. 103.
21. Bellia P. Defending Cyberproperty. 79 N.Y.U. L. REV., 2004, pp. 2164, 2170.
22. Epstein R. Cybertrespass, 70 U. CHI. L. REV. 2003, pp. 73, 76.
23. Reese R.A. The First Sale Doctrine in the Era of Digital Networks, 44 B.C. L. REV, 2003, p. 577.
24. MGM Studios Inc. v. Grokster, Ltd., 125 S. Ct. 2005, p. 2764.
25. eBay v. Bidder's Edge, 100 F. Supp. 2d 1058 (N.D. Cal. 2000).

UDC: 347.725(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-7533-6949

KORPORATSIYANI BOSHQARISHDA FIDUSIAR MAJBURIYATLAR VA ULARNI O'ZBEKISTONDA QO'LLASH IMKONIYATLARI

Ibrohimov Azimjon Abdumo'min o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Fuqarolik huquqi" kafedrası o'qituvchisi,
e-mail: yurist_0990@mail.ru

Annotatsiya. Hozirda mamlakatimiz fuqarolik huquqini takomillashtirishga oid keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Buni korporativ huquqiy munosabatlarga oid qoidalarda ham ko'rish mumkin. Jumladan, yuridik shaxs faoliyatiga daxldor o'zgarishlardan biri yuridik shaxs boshqaruvchilarining fidusiar majburiyatlariga oid. Korporativ huquqda yuridik shaxsning boshqaruv organlarining fidusiar majburiyatlari markaziy masalalardan hisoblanadi. Yuridik shaxsni to'g'ri va samarali boshqarish ko'p jihatdan boshqaruv organlarining fidusiar majburiyatlari qay darajada tartibga solingani va ularga rioya etilishi bilan belgilanadi. Shuningdek, fidusiar majburiyatlarga rioya etmaslik boshqaruv organlari uchun yuridik shaxs oldida yuzaga keladigan javobgarlik asosi sanaladi. Ingliz-amerika korporativ huquqida korporatsiya direktorining fidusiar majburiyatlari umumiy tarzda: lozim darajadagi g'amxo'rlik (duty of due care), sodiqlik (duty of loyalty) hamda halollik (duty of good faith) majburiyatlaridan iborat ekanligi ko'rsatiladi. Rossiya Federatsiyasi korporativ huquqida esa yuridik shaxs boshqaruv organlarining yuridik shaxs manfaatlarini ko'zlab, halol va oqilona ish yuritishi lozimligi belgilangan hamda ushbu fidusiar majburiyatlar buzilishi ularning yuridik shaxs oldidagi javobgarligi asosi sifatida mustahkamlangan va sud amaliyoti hujjatlarida ularning mazmuni aniqlashtirilgan. Mazkur ishda AQSH, Rossiya Federatsiyasi qonunchiligi hamda sud amaliyoti asosida yuridik shaxs boshqaruv organlarining fidusiar majburiyatlari tahlil etiladi hamda ularni O'zbekiston Respublikasi korporativ huquqida qo'llash va ushbu institutni takomillashtirish istiqbollari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: fidusiar majburiyatlar, lozim darajada g'amxo'rlik majburiyati (duty of due care), sodiqlik majburiyati (duty of loyalty), halollik majburiyati (duty of good faith), yuridik shaxs manfaatlarini, halollik va oqilonalik.

ФИДУЦИАРНЫЕ ОБЯЗАННОСТИ В УПРАВЛЕНИИ КОРПОРАЦИЕЙ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Иброхимов Азимжон Абдудумин угли,
преподаватель кафедры «Гражданское право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В настоящее время в нашей стране проводятся комплексные реформы по совершенствованию гражданского права. Это также можно увидеть в правилах корпоративного права. В частности, одна из реформ касается фидуциарных обязанностей менеджеров юридического лица. В корпоративном праве одним из центральных вопросов являются фидуциарные обязанности органов управления юридического лица. Надлежащее и эффективное управление юридическим лицом во многом определяется степенью регулирования и соблюдения фидуциарных обязательств органов управления юридического лица. Несоблюдение фидуциарных обязательств также является основанием для ответственности органов управления перед юридическим лицом. Англо-американское корпоративное право гласит, что фидуциарные обязанности директора корпорации состоят из обязанности: проявлять должную заботливость (duty of due care), лояльность (duty of loyalty) и добросовестность (duty of good faith). К примеру, корпоративное право Российской Федерации предусматривает, что органы управления юридического лица должны действовать добросовестно и разумно в интересах юридического лица, а нарушение этих фидуциарных обязательств является основанием их ответственности перед юридическим

лицом. В данной работе анализируются фидуциарные обязанности органов управления юридических лиц на основе законодательства и судебной практики США и Российской Федерации и обсуждаются перспективы применения и совершенствования этих обязанностей в корпоративном праве Республики Узбекистан.

Ключевые слова: фидуциарные обязанности, обязанность лояльности (*duty of loyalty*), обязанность должной заботливости (*duty of due care*), обязанность добросовестности (*duty of good faith*), интересы юридического лица, разумность и добросовестность.

FIDUCIARY DUTIES IN THE MANAGEMENT OF THE CORPORATION AND THEIR APPLICATION IN UZBEKISTAN

Ibrokhimov Azimjon Abdumomin ogli,
The lecturer of Civil Law Department
of Tashkent State University of Law

Abstract. At present, comprehensive reforms are being implemented to improve civil law in our country. This can also be seen in the rules of corporate law. In particular, one of the reforms is related to the fiduciary duties of the managers of the legal entity. In corporate law, the fiduciary duties of the governing body of a legal entity are one of central issues. Proper and effective management of a legal entity is largely determined by the extent to which the fiduciary duties of the governing bodies are regulated and adhered to. Failure to comply with fiduciary duties is also the basis for liability of the governing body to the legal entity. Anglo-American corporate law states that the fiduciary duties of the managers of a corporation consist of duty of due care, duty of loyalty, and duty of good faith. The corporate law of the Russian Federation provides that the governing bodies of a legal entity must act in good faith and reasonably in the interests of the legal entity, and violation of these fiduciary duties is the basis of their responsibility to the legal entity. This paper analyzes the fiduciary duties of the management bodies of legal entities based on the legislation and judicial practice of the United States and the Russian Federation and discusses the prospects for applying and improving these duties in the corporate law of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: fiduciary duties, duty of loyalty, duty of due care, duty of good faith, interests of a legal entity, rationality and good faith.

Kirish

Hozirda mamlakatimizda fuqarolik huquqini takomillashtirishga oid keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, yangilanayotgan ijtimoiy munosabatlarga mos qoidalar belgilashni maqsad qilib qo'ygan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi loyihasida [1] muhim o'zgarishlar nazarda tutilmoqda. Buni korporativ huquqiy munosabatlarga oid qoidalarda ham ko'rish mumkin. Jumladan, Kodeks loyihasiga muvofiq, korporativ huquqiy munosabatlar o'ziga xos xususiyatlarga ega alohida fuqarolik huquqiy munosabat ekanligi e'tirof etilgan, yuridik shaxs mazmuni va turlariga oid yangiliklar nazarda tutilgan. Yuridik shaxs faoliyatiga daxldor o'zgarishlardan yana biri yuridik shaxs boshqaruvchilarining fidusiar majburiyatlariga oid bo'lib, quyida uning mohiyati va amaliyotda qo'llash istiqbollari to'xtalib o'tamiz.

Material va metodlar

"Fidusiya" (*lot. ishonch*) tushunchasi qadimgi Rim huquqida vujudga kelib, dastlab qaytarib

olish huquqi bilan mulkni boshqa shaxsga topshirishni nazarda tutgan [2].

Umumiy ma'noda fidusiar munosabatlar deganda, ikki yoki undan ortiq shaxslar o'rtasida pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulkni boshqarish bilan bog'liq holda vujudga keladigan, ishonchga asoslangan axloqiy va huquqiy munosabatlar tushuniladi. Fidusiar munosabat mohiyatiga ko'ra bir shaxs (*fidusiar*) boshqa shaxs (*ishonch bildiruvchi*) nomidan uning manfaatlari yo'lida harakat qiladi hamda fidusiarida tegishli mol-mulkka oid qarorlarni qabul qilishda diskretion vakolat mavjud bo'ladi [3, 2-b.].

Barcha turdagi fidusiar majburiyatlar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi qayd etiladi: ishonch bildiruvchiga nisbatan sodiqlik; halol harakat qilish; ishonch bildiruvchi roziligisiz fidusiariga ishonib topshirilgan ishdan shaxsiy foyda olmaslik va o'z vakolatlaridan uchinchi shaxslar manfaati uchun foydalanmaslik; manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'ymaslik [4, 130-b.].

Tadqiqot natijalari

Qadimgi Rim huquqida ishonchga asoslangan munosabatlar topshiriq shartnomasi (*mandatum*), sherikchilik shartnomasi (*societas*), ssuda (*commadatum*), omonat saqlash (*depositum*) kabi bitimlarda aks etgan [5, 26-b.]. Fidusiar majburiyatlar trastlarda ishonchli boshqaruvchilarga nisbatan, vakillik munosabatlarida agentlarga nisbatan, korporativ munosabatlarda esa korporatsiyani boshqaruvchi shaxslarga nisbatan ham o'rnatiladi [6, 2-b.]. Quyida oxirgi qayd etilgan shaxslarning fidusiar majburiyatlariga atroflicha to'xtalib o'tamiz.

Ingliz-amerika korporativ huquqida korporatsiya direktorining fidusiar majburiyatlari umumiy tarzda lozim darajadagi g'amxo'rlik (*duty of due care*), sodiqlik (*duty of loyalty*) hamda halollik (*duty of good faith*) majburiyatlaridan iborat ekanligi ko'rsatiladi.

AQSH Korporativ boshqaruv prinsiplarida direktorning, asosan, ikki fidusiar majburiyati qayd etiladi. Ya'ni direktor o'z vazifalarini o'xshash holatlarda oqilona shaxs nuqtayi nazaridan kelib chiqib, kompaniya manfaatlari uchun eng maqbul tarzda g'amxo'rlik ko'rsatib bajarishi lozim (*duty of due care*). Kompaniyaga sodiqlik majburiyati esa direktorga kompaniya bilan bitim tuzishda o'z manfaatlari yoki uchinchi shaxslar manfaatlardan kompaniya manfaatlari ustun ko'rish hamda tuzilishidan manfaatdorlik bo'lgan bitim haqida kompaniyani xabardor etish va bunga rozilik olish talablarini qo'yadi.

Amerika yurisprudensiyasi korporatsiyalari (American Jurisprudence (Second) Corporations) direktorning fidusiar majburiyatlari sifatida g'amxo'rlik (*duty of care*), sodiqlik (*duty of loyalty*) va halollik (*duty of good faith*) majburiyatlarini ko'rsatadi.

Lozim darajadagi g'amxo'rlik ko'rsatish majburiyati direktordan kompaniyaga nisbatan lozim darajada harakatlar amalga oshirish, g'amxo'rlik va oqilona aqliy qobiliyat ko'rsatish (*reasonable intelligence*) kabilarni talab qiladi. Shuningdek, ushbu majburiyatga ko'ra, direktor kompaniya faoliyati bo'yicha yuzaga keladigan masalalar haqida tegishli ma'lumotlardan ham xabardor bo'lib borishi kerak. Jumladan, direktor kompaniya manfaatlari yo'lida lozim darajada g'amxo'rlik ko'rsatganligiga asos qilib, barcha muhim statistik ma'lumotlarni, mutaxassis maslahatlariga murojaat etganligini keltirishi mumkin [7].

Adabiyotlarda kompaniya direktorining g'amxo'rlik majburiyatini ta'minlovchi xatti-harakatlari ko'rsatib o'tiladi. Jumladan, direktor kompaniya manfaatlari yo'lida lozim darajada g'amxo'rlik ko'rsatishi uchun kompaniya faoliyati yuzasidan qabul qilinadigan qarorlardan xabardor bo'lishi; kompaniyani boshqarishda aktiv ishtirok etishi, kompaniya ishlari qay tarzda ketayotganligini kuzatib borishi; maxsus bilim yoki katta kuch talab etiladigan masalalar yuzaga kelgan hollarda qo'mitalar tashkil etishi, bunda qo'mitalar boshqaruv masalalarini hal etishda direktorga ko'maklashuvchi subyekt bo'ladi, ushbu masalalar yuzasidan javobgarlik esa direktor zimmasida qolaveradi; direktorlar yig'ilishi bayonnomalarining aniq va lozim darajada yuritilishini ta'minlashi; kompaniyaning buxgalteriya, moliyaviy hisobotlari kabi ichki hujjatlardan xabardor bo'lishi; tashqi yoki ichki audit xizmati faoliyati vositasida kompaniyaning buxgalteriya va moliyaviy hisobotlari to'g'riligi hamda aniqligini ta'minlashi; kompaniya mol-mulkining muhofaza etilishi, saqlanishi, boshqarilishi, shuningdek investitsiya qilinishini ta'minlashi; kompaniya xodimlari va mansabdor shaxslari faoliyati ustidan nazoratni tashkil etishi, noto'g'ri faoliyat yoki talon-toraj haqidagi xabarlar va ogohlantirishlarni tekshirishi, huquqbuzarlik aniqlangan tegishli holatlarda vakolatli subyektlarni xabardor etishi lozim [8, 17-b.].

G'amxo'rlik ko'rsatish majburiyati yuzasidan nizo chiqqan hollarda direktorni javobgarlikdan ozod qiluvchi biznes tavakkalchiligi qoidasi (*business judgment rule*) hisobga olinadi. Unga ko'ra, kompaniya manfaatlari yo'lida, oldindan ko'rib bo'lmaydigan odatdagi tijorat tavakkalchiligi sharoitida qabul qilgan qarorlar ko'zlangan natijalarni bermagan bo'lsa-da, direktor zimmasiga zararni qoplash majburiyatini yuklash istisno etiladi [7].

Direktorning kompaniya manfaatlari yo'lida o'zining shaxsiy manfaatlardan kompaniya manfaatlari ustun qo'yib faoliyat olib borishi esa sodiqlik majburiyatini tashkil etadi (*duty of loyalty*). Mazkur majburiyat buziladigan eng ko'p holat direktor tomonidan kompaniya nomidan shaxsiy manfaatdorlik bo'lgan bitim tuzilishida namoyon bo'ladi.

Ushbu fidusiar majburiyatga oid sud pretsedentlaridan biri Delaver Shtati Oliy sudi tomonidan ko'rib chiqilgan *Guth v. Loft inc.* ishida [9] shakllangan. Unga ko'ra, *Charlz Guth* karamel va

salqin ichimliklar ishlab chiqaruvchi *Loft Inc.* kompaniyasi prezidenti bo'lgani holda *Pepsi-cola* kompaniyasini tuzib, *Loft Inc.* kompaniyasining zavodi, materiallari, moliyaviy mablag'lari, xodimlari kabi aktivlarini o'z kompaniyasini rivojlantirish uchun yo'naltiradi, shuningdek, mazkur kompaniya ishlab chiqargan siroplarni *Loft Inc.* kompaniyasiga sotadi.

Loft Inc. kompaniyasi ushbu holat bo'yicha *Charlz Guthga* nisbatan sudga murojaat qiladi. Mazkur ish doirasida Delaver Shtati Oliy sudi tomonidan kompaniyaga sodiqlik majburiyatiga oid bir nechta xulosalar shakllantirilgan. Xususan, sodiqlik majburiyati bo'yicha kompaniya direktori o'z vakolatlaridan faqat kompaniya manfaatlarini yo'lida foydalanishi lozimligi, shaxsiy manfaatdorlik bo'lmasligi nazarda tutiladi. Sodiqlik majburiyati aktiv va passiv shaklda bo'lishi mumkin: direktorning kompaniya manfaatlarini yo'lida harakat qilishi uning aktiv majburiyatlarini nazarda tutsa, kompaniya bilan manfaatlar to'qnashuviga yo'l qo'ymaslik (ya'ni kompaniya nomidan tuziladigan bitimlar, amalga oshiriladigan operatsiyalardan shaxsiy manfaat ko'zlamaslik), kompaniyaning moddiy mol-mulki, shuningdek, nomoddiy aktivlari (tijorat siri, tovar belgisi, gudvill)dan kompaniya faoliyati maqsadlaridan boshqa maqsadlarda foydalanmaslik, kompaniya bilan raqobat qilmaslik direktorning passiv majburiyatlarini tashkil etadi.

Amerika korporativ huquqida halollik majburiyatining (*duty of good faith*) mustaqil fidusiar majburiyat ekanligi yuzasidan munozarali fikrlar yuzaga kelgan. Jumladan, Delaver Shtati Oliy sudi *Stone v. Ritter* ishida ham halollik majburiyatiga to'xtalib, uni sodiqlik majburiyati elementi sifatida talqin etadi. Unga ko'ra, halollik majburiyati sodiqlik va g'amxo'rlik standartlari kabi alohida majburiyatni ifodalamaydi. Halollik bu sodiqlik majburiyati amalga oshirishini ta'minlashga xizmat qiladi. Direktor o'z majburiyatlarini qasddan bajarmasa, ongli ravishda majburiyatlariga loqaydlik, e'tiborsizlik bilan munosabatda bo'lsa, halollik majburiyati buzilgan deb hisoblash mumkin bo'ladi [8, 29-b.].

Nemis korporativ huquqida direktorning fidusiar majburiyatlari sifatida AQSH misolida sanab o'tilganlardan tashqari kuzatuv kengashi roziligi-siz boshqa yuridik shaxslar boshqaruv organlarida ishtirok etmaslik, kompaniya bilan raqobat

munosabatlari yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik, ya'ni kompaniya faoliyati predmeti hisoblangan biznes sektorda mustaqil faoliyat olib bormaslik yoki boshqa shaxslar manfaatlarini uchun vakillik qilmaslik, shuningdek, kompaniya faoliyatiga doir sir tutilishi lozim bo'lgan axborot maxfiyligiga rioya etish kabilar bevosita mustahkamlangan [10, 339-b.]. Ingliz korporativ huquqida esa direktorning ish yuritishda uchinchi shaxslar ta'siridan xoli bo'lgan aktiv pozitsiyani egallab, mustaqil boshqaruvchi bo'lish majburiyati ham nazarda tutiladi [11, 101-b.].

Rivojlangan mamlakatlar korporativ huquqida shakllangan qarashlarga asosan yondashadigan bo'lsak, milliy qonunchilikda ham ma'lum darajada yuridik shaxs boshqaruvchilarining fidusiar majburiyatlariga oid qoidalar o'z aksini topgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi hamda "Aksiyadorlik jamiyatlar va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunlariga asosan, jamiyatni boshqarishda manfaatlar to'qnashuvi yuzaga kelishining oldini olish maqsadida jamiyat boshqaruvchilari va ularning affillangan shaxslari doirasi belgilanadi va ular bilan bitim tuzishning alohida tartibi nazarda tutiladi. Xuddi shunday tartib jamiyat tomonidan yirik bitimlarni tuzish holarida ham amal qiladi. Jamiyat faoliyati, undagi moliya-xo'jalik faoliyati jamiyat hisobotlarida aks ettiriladi. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni 11-moddasiga asosan, jamiyatlarda buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etish va ularning belgilangan tartibda yuritilishini ta'minlash jamiyat rahbari zimmasidagi majburiyat hisoblanadi.

Bundan tashqari, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 81-moddasida faqat aksiyadorlik jamiyati shaklidagi yuridik shaxslar uchun javobgarlik xavfi bilan boshqaruv organlari majburiyatlari nazarda tutiladi. Unga ko'ra, boshqaruv organlari bila turib chalg'ituvchi yoki yolg'on axborot taqdim etganlik; ushbu qonunda belgilangan axborot taqdim etish tartibini buzganlik; jamiyatga zarar yetkazilishiga olib kelgan yirik bitimlar va/yoki amalga oshirilishidan manfaatdorlik bo'lgan bitimlarni tuzishni taklif etganlik, shu jumladan, jamiyat bilan bunday bitimlar tuzilishi natijasida o'zlari yoki o'z affillangan shaxslari tomonidan

foйда (daromad) olish maqsadida bitimlar tuzishni taklif etganlik uchun jamiyat oldida javobgar boʻladi.

Oʻzbekiston Respublikasining “Mas’uliyati cheklangan va qoʻshimcha mas’uliyatli jamiyatlar toʻgʻrisida”gi hamda “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish toʻgʻrisida”gi qonunlarining tegishli 42- va 81-moddalariga muvofiq, jamiyat boshqaruv organlari oʻz huquqlarini amalga oshirishda va oʻz majburiyatlarini bajarishda jamiyat manfaatlarini koʻzlab, halol va oqilona harakat qilishlari lozimligi mustahkamlangan.

Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 45-moddasiga koʻra esa qonunga yoki yuridik shaxsning taʼsis hujjatlariga muvofiq yuridik shaxs nomidan ish olib boradigan shaxs oʻzi vakili boʻlgan yuridik shaxs manfaatlarini yoʻlida halol va oqilona ish olib borishi kerak.

Ushbu normalarda yuridik shaxsni boshqaruvchi va uning nomidan ish yurituvchi shaxslarning fidusiar majburiyatlari sifatida “yuridik shaxs manfaatlarini koʻzlab ish olib borish”, “halollik” va “oqilonalik” talablari nazarda tutiladi. Qonunchilikda yuridik shaxs manfaatlarini, halollik va oqilonalik atamallari ishlatilgani holda, ularning mazmuni ochib berilmagan. Mazkur kategoriyalar baholanuvchi tushunchalar hisoblanib, fuqarolik obroti ishtirokchilari oʻrtasidagi munosabatlarning faktik holatlariga qarab, ularning legal mazmuni sud tomonidan aniqlanishi kerak. Adabiyotlarda mazkur tushunchalar mazmuniga toʻxtalib oʻtiladi. Xususan, yuridik shaxs manfaatlarini deganda, I.A. Turbina yuridik shaxsning tizimli ravishda foyda olishi hamda ishtirokchilar/aksiyadorlar manfaatlarini qondirilishini tushunadi, shuningdek, bunda kontragentlar bilan munosabatlarni mustahkamlash, xodimlar manfaatlarini, kompaniya faoliyatining jamiyat va atrof-muhitga taʼsiri, kompaniyaning ishchanlik obroʻsining taʼminlanishi kabi jihatlar hisobga olinishi kerakligini taʼkidlaydi [11, 16-b.].

YE.A. Suxanovning fikriga koʻra, oqilonalik deganda, holatni anglab yetganlik, xulq-atvorining mantiqiyli va maqsadga muvofiq ekanligi nazarda tutiladi.

Halollik esa shaxsning subyektiv holati hisoblanib, shaxs oʻzining unga berilgan huquqqa nomuvofiq harakat qilayotganligini bilmasligi va bilishi mumkin ham boʻlmasligida namoyon boʻla-

di. Shaxs unga berilgan huquqdan uning maqsadlariga muvofiq tarzda foydalanayotganligini nazarda tutib harakat qiladi. Halollik kategoriyasi oʻzining asoslarini Rim huquqida amal qilgan “*bona fides*” – “ezgu xulq” prinsipidan oladi [12, 360-b]. Bundan tashqari, fidusiar munosabatlar mamlakatimiz olimlaridan O. Okyulov [13], N. Imomov [14], B. Topildiyev [15], Oʻ. Xolmirzayev [16], D. Imomniyozov [17] hamda B. Qoryogʻdiyev [18] kabilar tomonidan tadqiq etilgan.

Shu tarzda milliy qonunchilikda yuridik shaxsni boshqarishga oid fidusiar majburiyatlar mohiyatini tashkil etuvchi qoidalar turli qonun hujjatlarida nazarda tutilgan. Biroq rivojlangan huquq tizimlarida mustahkamlangan bir qator fidusiar majburiyatlar, jumladan, tashqi aralashuvsiz mustaqil faoliyat olib borish, qaror qabul qilishda unga asos boʻladigan zarur va yetarli darajada maʼlumot yigʻish hamda ularni inobatga olgan holda qaror qabul qilish, yuridik shaxs faoliyatida sir tutilishi kerak boʻlgan axborot (masalan, tijorat siri) maxfiyligini taʼminlash, yuridik shaxsning biznes imkoniyatlaridan oʻz manfaati yoʻlida foydalanmaslik (masalan, kompaniyaning moddiy va nomoddiy aktivlarini oʻzining shaxsiy ehtiyojlariga, shaxsiy biznesiga yoʻnaltirmaslik), tegishli faoliyat sohasida yuridik shaxs bilan nazorat qiluvchi organlar roziligisiz raqobat qilmaslik kabilar bevosita belgilanmagan. Qolaversa, “yuridik shaxs manfaatlarini yoʻlida harakat qilish”, “halollik” va “oqilonalik” standartlari mazmuni umumiy tarzda belgilangan, ularning mazmunini aniqlashtirishga xizmat qiladigan yoʻnalish beruvchi holatlar koʻrsatib oʻtilmagan, boshqaruv organlarining alohida majburiyatlari bilan standartlar mazmunining tizimlashtirilgan holda mantiqiy bogʻliqligi aks ettirilmagan.

Bu borada Rossiya Federatsiyasi korporativ huquqiga murojaat qiladigan boʻlsak, Fuqarolik kodeksining [19] 53- va 53.1-moddalari, “Mas’uliyati cheklangan jamiyatlar toʻgʻrisida”gi qonunning [20] 44-moddasi hamda “Aksiyadorlik jamiyatlari toʻgʻrisida”gi qonunning [21] 71-moddasi qoidalarida yuridik shaxs boshqaruv organlarining yuridik shaxs manfaatlarini koʻzlab, halol va oqilona ish yuritishi lozimligi belgilangan hamda ushbu fidusiar majburiyatlar buzilishi ularning yuridik shaxs oldidagi javobgarligi asosi sifatida mustahkamlangan. Rossiya Federatsiyasi Oliy Arbitraj Sudi Plenumining “Yuridik shaxs organlari

tarkibiga kiruvchi shaxslar tomonidan yetkazilgan zararlarni qoplashning ayrim masalalari to'g'risida"gi qarorida [22] esa halollik va oqilonalik standartlarini amaliyotga tatbiq etish jarayonida ularning mazmuniga oid yo'nalish beruvchi holatlar sanab o'tilgan. Jumladan, ushbu qarorning 2-bandiga ko'ra, *quyidagi holatlar halollik standartining buzilishi hisoblanadi:*

direktor (uning affillangan shaxslari) va yuridik shaxs manfaatlari to'qnashuvi mavjud bo'lgani holda faoliyat yuritish, jumladan, amalga oshirilishidan amalda (fakticheski) manfaatdorligi bo'lgan bitimlarni tuzish, bundan manfaatdorlik haqida yuridik shaxs nazorat qiluvchi organlariga o'z vaqtida ma'lum qilish va belgilangan tartibda rozilik olish hollari mustasno;

tuzilgan bitimlar haqidagi ma'lumotlarni yuridik shaxs ishtirokchilari/aksiyadorlaridan yashirish (jumladan, yuridik shaxs faoliyatiga doir tegishli hisobotlarga kiritmaslik) yoki bunday ma'lumotlarni buzib ko'rsatish;

yuridik shaxs ustavi va qonun hujjatlariga asosan, rozilik olish talab etiladigan bitimlarni shunday rozilik olmasdan tuzish;

vakolati tugatilganidan so'ng kelgusida yuridik shaxs uchun noqulay oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan holatlarga taalluqli hujjatlarni o'zida ushlab turish va taqdim etishdan bo'yin tovlash;

tegishli harakatni (harakatsizlikni) amalga oshirish chog'ida uning yuridik shaxs manfaatlarga zid ekanligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa, masalan, yuridik shaxs uchun foydasiz ekanligi yoki kontragent ("Фирма-однодневка") bajara olmasligi oldindan aniq bo'lgan bitimlarni tuzgan bo'lsa.

Quyidagi holatlar esa direktor harakatlari (harakatsizligi) oqilonalik standartiga amal qilmaslik sifatida sanab o'tiladi:

qaror qabul qilishda o'xshash holatlarda ish yuritish amaliyoti talab qiladigan zarur va yetarli axborotni olishga qaratilgan choralar ko'rmaslik;

ish uchun ahamiyatli bo'lgan o'ziga ma'lum axborotni hisobga olmasdan qaror qabul qilganlik;

o'xshash bitimlarni tuzishda, odatda, talab qilinadigan yoki yuridik shaxsning ichki hujjatlari bilan belgilangan protseduraga rioya etmasdan qaror qabul qilish (masalan, yuridik bo'lim yoki buxgalter bilan maslahatlashmaslik).

Bular tugal ro'yxat emas, ish holatlariga ko'ra boshqa xatti-harakatlar ham ushbu standartlarga zid holat sifatida baholanishi mumkin.

Maqolaning kirish qismida qayd etilganidek, fuqarolik huquqi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar barobarida korporativ munosabatlarga fidusiar majburiyatlarni olib kirishga qaratilgan harakatlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoyishiga ko'ra, milliy qonunchilikka yuridik shaxs direktorining fidusiar majburiyatlari institutini kiritish vazifasi belgilandi.

Mazkur vazifa ijrosi o'laroq, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining yangi loyihasida yuridik shaxslar organlari va mansabdor shaxslarining fidusiar javobgarligini nazarda tutuvchi alohida norma aks ettirildi. Ushbu norma mazmuniga ko'ra, qonunga yoki yuridik shaxsning ta'sis hujjatlariga muvofiq, yuridik shaxs nomidan ish olib boradigan shaxs o'zi vakili bo'lgan yuridik shaxs manfaatlari yo'lida halol va oqilona ish olib borishi kerak. Mazkur majburiyat nafaqat yuridik, balki faktik jihatdan ham yuridik shaxsni boshqaruvchi shaxslar zimmasiga yuklatiladi. Yuridik shaxs nomidan ish olib boruvchi shaxslar yuridik shaxsning kollegial organlari hamda faktik boshqaruvchilar aybi bilan yetkazilgan zarar uchun yuridik shaxs oldida javobgar bo'ladi. Ushbu shaxslarning yuridik shaxsga birgalikda yetkazilgan zarari uchun javobgarligi solidar xususiyatga ega. Kollegial tartibda qaror qabul qilingan hollarda yuridik shaxsga zarar yetkazilishiga olib kelgan qarorga qarshi ovoz bergan yoki halol harakat qilib ovoz berishda qatnashmagan shaxslar javobgarligi istisno etiladi.

Bizningcha, ushbu normada belgilangan qoidalar ahamiyati, avvalo, yuridik shaxs oldida fidusiar majburiyatga ega subyektlar doirasi kengayganida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ushbu subyektlar javobgarligi asoslari va tartibiga oid masalalar ham tartibga solingan. Biroq fidusiar majburiyatlarning bevosita mazmunini aniqlashtirishda o'zgarish bo'lmagan. Yuridik shaxs boshqaruv organlarining fidusiar majburiyatlari umumiy tarzda "yuridik shaxs manfaatlari yo'lida harakat qilish", "halollik" va "oqilonalik" standartlari bilan ifodalangan.

Xulosalar

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, fidusiar majburiyatlar ishonchga asoslangan munosabatlarni tashkil etadi. Ingliz-amerika korporativ huquqida ushbu majburiyatlar sodiqlik, halollik va lozim darajadagi g'amxo'rlik standartlari bilan belgilangan, sud pretsedentlari hamda namunaviy huquq manbalarida ularni qo'llash bo'yicha yo'nalish beruvchi holatlar sanab o'tilgan. Rus korporativ huquqida ushbu majburiyatlar kompaniya manfaatlarini ko'zlab, halol va oqilona harakat qilish lozimligi bilan umumiy tarzda mustahkamlangan, shuningdek, ularning mazmunini aniqlashga xizmat qiluvchi holatlar Oliy Arbitraj Sudi Plenumi qarori bilan tartibga solingan. Fidusiar majburiyatlar belgilanishi korporativ huquqda kompaniya va uning boshqaruvchilari manfaatlarini muvozanatini ta'minlashga, investorlar (ishtirokchilar/aksiyadorlar) tomonidan kom-

paniya faoliyatiga kiritiladigan kapital himoyasi, uning to'g'ri boshqarilishiga xizmat qiladi, shuningdek, kompaniya direktorlari vakolatlarining ushbu vakolatlar maqsadlariga muvofiq tarzda amalga oshirilishini ta'minlaydi. Fikrimizcha, milliy qonunchilikda mustahkamlanayotgan yuridik shaxs boshqaruv organlari fidusiar majburiyatlarini takomillashtirish, bu borada rivojlangan mamlakatlar korporativ huquqiga yaqinlashish, shuningdek, ularni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini oshirish maqsadida yuqorida sanab o'tilgan mamlakatlarda shakllangan tajribani hisobga olgan holda, qonun hujjatlari yoki O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumi tushuntirishlari bilan yuridik shaxs boshqaruv organlarining fidusiar majburiyatlarini tizimlashtirish, umumiy tushunchalar mazmunini talqin etishda yo'nalish beruvchi holatlarni aks ettirish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini tasdiqlash haqida"gi qonuni loyihasi [Draft Law of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan"]. Available at: <https://regulation.gov.uz/uz/d/29059/>.
2. Aglamazova V.V. Konceptiya fiduciarnykh pravootnoshenij i vozmozhnost' ee primeneniya v korporativnom prave Rossii [The concept of fiduciary legal relations and the possibility of its application in corporate law in Russia]. Available at: <https://lawfirm.ru/pr/index.php?id=4426/>.
3. Griffin J.W.F. Fiduciary duties of officers, directors and business owners, 2011, p. 2. Available at: https://www.davismalm.com/wp-content/uploads/2019/08/Griffin_CH8_Fiduciary_Duties.pdf/.
4. Benevolenskaja Z.Je. Fiducirnye objazatel'stva direktora kompanii po anglijskomu pravu [Fiduciary obligations of a company director under English law]. Zhurnal rossijskogo prava – Journal of Russian Law, 2006, no. 4, p. 130. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/fidutsiarnye-obyazatelstva-direktora-kompanii-po-angliyskomu-pravu/>.
5. Druzhinin G.V. Pravovaja priroda fiduciarnykh otnoshenij exlegis [Legal nature of fiduciary relations exlegis]. Pravovye issledovaniya – Legal research, 2016, no. 1, p. 26. Available at: http://exlegis.ru/ru/issue/docs/Exlegis_2016_1.pdf/.
6. Jendrzejek D.P. What Exactly Are the Duties of a Fiduciary? 2011, pp. 1-2. Available at: https://www.law-moss.com/media/publication/724_DPJDutiesofFiduciary.pdf/.
7. Budylin S.L. Razum i dobraya sovest': objazannosti direktora v SShA, Velikobritanii, Rossii [Reason and a good conscience: duties of a director in the USA, Great Britain, Russia]. Vestnik VAS RF – Bulletin of the Supreme Arbitration Court of the Russian Federation, 2013, no. 2. Available at: <https://center-bereg.ru/b2169.html/>.
8. Forrester C.M., Ferber C.S. Fiduciary Duties and Other Responsibilities of Corporate Directors and Officers. RR Donnelley, 2012, p. 29.
9. Guth v. Loft Inc, 5 A.2d 503, 23 Del. Ch. 255, Del. 1939. Available at: <https://goo.gl/h4WBs6/>.
10. Cahn A., Donald D.C. Comparative Company Law: Text and Cases on the Laws Governing Corporations in Germany, the UK and the USA. 1st ed., 2010, 339 p.
11. Turbina I.A. Grazhdansko-pravovaja otvetstvennost' ispolnitel'nyh organov hozjajstvennyh obshchestv v RF, ES i SShA: dic. kand. jur. nauk [Civil liability of executive bodies of business entities in the Russian Federation, the EU and the United States]. Volgograd, 2016, p. 101.

12. Grazhdanskoe pravo. V 4 t. T. 1. Obshhaja chast'. Ucheb. dlja studentov vuzov, obuchajushhihsja po napravleniju 521400 «Jurisprudencija» i po special'nosti 021100 «Jurisprudencija». Red. E.A. Suhanov. 3 izd., pererab i dop. [Civil law. In 4 vol. Vol. 1. General part. Textbook. for university students studying in the direction 521400 "Jurisprudence" and in the specialty 021100 "Jurisprudence". Ed. E.A. Sukhanov. 3rd ed., revised and enlarged]. Moscow, Volters Kluver, 2006, 720 p.

13. Okyulov O. Sud va huquqni qo'llash amaliyotida adolat, insofilik, oqilonalik tamoyillaridan foydalanishning metodologik masalalari [Methodological issues of applying the principles of justice, fairness and reasonableness in judicial and law enforcement practice]. Yurist axborotnomasi – Legal information, 2020, vol. 1, no. 4, pp. 55-64.

14. Imomov N. Critical analysis of division of legal entities into types. Review of law sciences, 2017, vol. 1, no. 1, p. 10.

15. Topildiev B.R. Osnovnye uslovija dogovora doveritel'nogo upravlenija imushhestvom [The main conditions of the contract of trust management of property]. Jurist, 2017, no. 9, pp. 15-19.

16. Holmirzaev U. Problemy otvetstvennosti lic, kontrolirujushhih korporacii pered kreditorami v uzbekskom prave [Problems of liability of persons controlling corporations to creditors in Uzbek law]. Review of law sciences, 2020, no. 3. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-otvetstvennosti-lits-kontroliruyushchih-korporatsii-pered-kreditorami-v-uzbekskom-prave/> (accessed 20.12.2021).

17. Imomniyozov D. Korporatsiya ijro organlarining fidutsiar majburiyatlari qiyosiy huquqiy tahlili orienss [Comparative legal analysis of fiduciary obligations of corporate executive bodies orienss]. 2021, no. 11. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/korporatsiya-ijro-organlarining-fidutsiar-majburiyatlari-qiyosiy-huquqiy-tahlili/> (accessed 17.12.2021).

18. Koryogdiyev B.U. Bitimni haqiqiy emas deb topish va uning oqibatlarini qo'llash fuqarolik huquqlarini himoya qilish vositasi sifatida. orienss. 2021, no. 11. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/bitimni-haqiqiy-emas-deb-topish-va-uning-oqibatlarini-qo-llash-fuqarolik-huquqlarini-himoya-qilish-vositasi-sifati-da/> (accessed 13.12.2021).

19. Grazhdanskij kodeks Rossijskoj Federacii [Civil Code of the Russian Federation]. Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/.

20. Federal'nyj zakon Rossijskoj Federacii "Ob obshhestvax s ogranichennoj otvetstvennost'ju" [Federal Law of the Russian Federation "On Limited Liability Companies"]. Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_17819/.

21. Federal'nyj zakon Rossijskoj Federacii "Ob akcionernyx obshhestvax" [Federal Law of the Russian Federation "On Limited Liability Companies"]. Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8743/.

22. Postanovlenie Plenuma VAS RF ot 30.07.2013 № 62 "O nekotoryh voprosah vozmeshhenija ubytkov licami, vkhodjashimi v sostav organov juridicheskogo lica" [Resolution of the Plenum of the Supreme Arbitration Court of the Russian Federation of July 30, 2013 No. 62 "On some issues of compensation for losses by persons who are part of the bodies of a legal entity"]. Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_150888/.

UDC: 347.918(042)(575.1)

WHOSE CHOICE OF LAW IN ARBITRATION: APPROACHES OF CIS ON APPLICABLE LAW

Jurayeva Asal Bakhtievna,

Lecturer at Tashkent State University of Law,

e-mail: a.juraeva@tsul.uz,

ORCID: 0000-0003-1853-4011

Chaoen Wang,

Associate Professor Xi'an Jiaotong University, China,

e-mail: chaoen.wang@mail.xjtu.edu.cn

ORCID: 0000-0001-5101-2114

Abstract. This article seeks to address choice of law approaches (*voie directe* and *voie indirecte*) which arises in international commercial arbitration in member states of Commonwealth of Independent States (hereinafter CIS). This paper uses a multistep desktop research methodology to scrutinize the matters of choice of law issues. In CIS countries both — *voie directe* and *voie indirecte* — methods used to define the applicable substantive law of a commercial dispute. The former method includes to give the authority to a tribunal to ascertain the governing law of the substantial part of a dispute while the latter method uses the conflicts of law rules application. This research paper explores the practical use of the two mentioned approaches in CIS countries and examines the establishment of the international commercial arbitration court in Uzbekistan as it is newly initiated institution.

Keywords: arbitration; choice of law, Commonwealth of Independent States, conflict of laws.

ARBITRAJDA HUQUQNI TANLASH: MDH DAVLATLARI QONUNCHILIGIDA HUQUQNI TANLASH YONDASHUVLARI

Jurayeva Asal Baxtiyevna,

Toshkent davlat yuridik universiteti o'qituvchisi

Wang Chaoen,

Sian transport universiteti professori,

Xitoy

Annotatsiya. Ushbu maqola Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga (keyingi o'rinlarda MDH deb yuritiladi) a'zo davlatlar xalqaro tijorat arbitrajlarida yuzaga keladigan huquqni tanlash yondashuvlari (*voie directe* va *voie indirecte*) masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada huquqni tanlash masalasini ko'rib chiqish uchun ko'p bosqichli tadqiqot metodologiyasidan foydalanilgan. MDH mamlakatlarida tijorat nizolarini hal etishda moddiy huquqni aniqlash uchun *voie directe* va *voie indirecte* usullari qo'llaniladi. Birinchi usul sudga nizoni tartibga soluvchi qonunni aniqlash vakolatini bersa, ikkinchi yondashuvda kollizion huquq qoidalarini qo'llanilgan. Mazkur tadqiqot ishida qayd etilgan ikki yondashuv usuli MDH davlatlari tajribasi misolida tadqiq etilgan. Shuningdek, O'zbekistonda xalqaro tijorat arbitraj sudi yangi tashkil etilgan institut sifatida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: arbitraj, huquqni tanlash, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, kollizion huquq.

ВЫБОР ПРАВА В АРБИТРАЖЕ: ПОДХОДЫ СТРАН СНГ ПО ПРИМЕНИМОМУ ПРАВУ

Жураева Асал Бахтиевна,

преподаватель Ташкентского

государственного юридического университета

ЧАОЕН ВАНГ,

профессор Сианьского транспортного университета,
Китай

Аннотация. Данная статья посвящена выбору правовых подходов (*voie directe* и *voie indirecte*), возникающих в международном коммерческом арбитраже государств-участников Содружества Независимых Государств (СНГ). В статье используется методология многоэтапного исследования для решения проблемы выбора закона. В странах СНГ методы *voie directe* и *voie indirecte* используются для определения материального права при разрешении коммерческих споров. Первый метод дает суду право определять право, регулирующее спор, в то время как второй подход применяет нормы коллизионного права. Два упомянутых в исследовании подхода рассматриваются на примере опыта стран СНГ. Международный коммерческий арбитражный суд также рассматриваются в Узбекистане как недавно созданный институт.

Ключевые слова: арбитраж, выбор закона, Содружество Независимых Государств, коллизия законов.

Introduction

Party autonomy constitutes one of the main fundamental principles of international arbitration law which means parties of a dispute are free to agree the substantive law that determines parties' rights and duties. However, parties of an agreement do not always clearly provide the substantive law which governs their agreement. In this regard it is arbitrators' power to decide the applicable law of a dispute under the national procedural legislation or institutional rules.

International arbitration can give a rise to numerous issues relating to the choice of law matters which is very complicated. Resolution of those issues are lies within at least two classification of laws: 1) applicable law to the substance of a dispute; 2) "*lex arbitri*" or applicable procedural law of a dispute. Moreover, there is also third possible category of applicable law which governs international commercial arbitration agreement itself [1].

Choice of law issues of the substance of a dispute determines parties' legal rights and obligations, types of remedies, limitation defenses, burden of proof and so on while the *lex arbitri* regulates procedural part of arbitral proceedings. Parties to an agreement can choose the same substantial and procedural laws or they may choose different laws respectively. Due to these challenges choice of law is very essential in the scene of international arbitration.

In this research issues related to the first-mentioned classification, the substantive law applicable to a dispute, further will be discussed. The main focus is given to the differences between

voie directe and *voie indirecte* approaches within national laws and institutional arbitral rules of the member countries of CIS. According to the procedural rules of a dispute, in the absence of parties' explicit choice of law, either method of selecting substantive law be determined. While *voie directe* equips arbitrators with the full authority to straightly determine the substantive law applicable to a dispute, the *voie indirecte* provides a room for the "rules of law" which is not limited by laws of a certain country.

The principal target of this research is to analyze provisions of *voie directe* and *voie indirecte* approaches within the context of national legislation and institutional laws of Uzbekistan and other CIS countries.

The *voie directe* method ensures arbitrators with the potential to directly apply appropriate law on merits of a case. By applying this method, the arbitral tribunal has right to consider all circumstances of a case. In practice both *voie directe* and *voie indirecte* can lead to the same results. The analysis of this research will bind the application of both approaches in CIS countries.

Accordingly, the research goals include to discuss and analyze: (a) the development of the International Arbitration center in Uzbekistan; (b) overview of choice of law approaches; (c) conditions of national laws and institutional arbitration rules within CIS countries; (d) assessment of choice of law methods.

These regions becoming more arbitration-friendly compared to the past. Therefore, in order to reduce possibility of risks it is highly

recommended to lawyers and investors to be aware of the arbitration climate in CIS region.

Background information

Development of the International Arbitration in CIS states

Commonwealth of Independent States (CIS) is a territorial organization formed on December 8, 1991 by Ukraine, Russia and Belarus after the termination of the Soviet Union. The members of CIS reached 11 after signing Almaty protocol on 21 December 1991 Azerbaijan, Armenia, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan and Moldavia joined. Currently nine former Soviet Union republics are member states of CIS, Ukraine and Turkmenistan are associate members, Georgia ceased membership after Georgia-Russia was in 2008. Latvia, Lithuania and Estonia – Baltic states – are members of European Union by rejecting to unite to CIS [2].

CIS countries cooperate in spheres of trade, security, legal partnership and in other important areas. Besides, CIS has its own Economic court which deal with disputes within the context of organization. In post-Soviet space other intergovernmental organizations also formed by CIS members. For instance, Eurasian Economic Union (EAEU) achieved a remarkable integration, Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Armenia and Belarus are member states of EAEU. Eight states out of nine members of CIS are members of CIS Free Trade Area (October 18, 2011) [3].

All CIS countries are the member states of 1958 New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards except associated member Turkmenistan [4]. All CIS countries have adopted national and international arbitration laws [5].

These countries share the common background by having civil law jurisdiction as all of them were the part of Soviet Union. Specialized commercial arbitration courts have been developed over time and made remarkable progress [6].

Materials and methodology

Multistep desktop research methodology is used to analyze the issues related to *voie directe* and *voie indirecte* approach within the national laws and institutional rules of CIS countries. First, above mentioned two methods investigated within the institutional law of the Uzbekistan. Second, the same provisions scrutinized under

the national arbitral laws and institutional rules of the other CIS countries. Third, the author critically investigated the applicable choice of substantive law provisions. With the purpose of presenting arguments related to the issue, case law is used in this research and overview of vital national laws and arbitration rules of CIS countries is formulated in Appendices 1 and 2.

A. The development of the International Arbitration center in Uzbekistan

In this day and age, in the context of rapidly developing globalization of the economy, development of interstate relations and unification of legislation at the regional and international levels, commercial arbitration, as an alternative non-state judicial form of resolution of commercial disputes is becoming increasingly important, being one of the main elements of market relations, as in nationally and internationally.

Uzbekistan became a member of the 1958 New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards on February 7, 1996 accession came into force on May 7, 1996.

Uzbekistan accessed the International Convention for the Settlement of Investment Disputes (ICSID) on 17 March 1994 which came into effect on August 25, 1995.

For years Uzbekistan did not have its own international commercial arbitration court, therefore on April 5, 2006 Agreement on cooperation in the domain of international commercial arbitration signed between the Chamber of commerce and industry of the Republic of Uzbekistan and Chamber of commerce and industry of the Russian Federation [7].

The experience of ample states indicated the real necessity of establishment and operation of international commercial courts with the path of expansion of the global market. After getting independence, economic ties evolved from one intrastate to international level and there was historical need for Uzbekistan to develop an independent system for the settlement of disputes emerging in the course of trade.

In Uzbekistan the law "On Arbitration" adapted in August 2006. [8] However, it was different from the international arbitration, this arbitration courts have the right to solve economic disputes only in a local level. It should be noted that in many

CIS countries legislation there are two system of solving economic disputes through arbitration, first is arbitration within one country and the second is that we are discussing now – International Commercial Arbitration. For instance, in Russia the law “On Arbitration Courts” [9] determine preconditions of the local economic litigation while the law “On International Commercial Arbitration” [10] defines conditions for resolving disputes of an international nature. The same pattern inherited in Kazakhstan [11] and Ukraine [12].

To implement tasks set in Strategy Action of development in five priority directions of Uzbekistan in 2017-2021, [13] formation of modern and international standards of investment dispute resolution by international arbitration and improvement of investment climate on November 5, 2018, Shavkat Mirziyoyev, the President of the Republic of Uzbekistan signed a Decree “On establishment of the Tashkent International Arbitration Center under the Chamber of Commerce and Industry of the Republic of Uzbekistan” [14] with the status of non-governmental, non-profit organization (hereinafter TIAC).

The main purpose of TIAC is to settle disputes between commercial entities in different countries through international arbitration. It is noted that TIAC can involve both Uzbek nationals and qualified foreign arbitrators to arbitration process.

It was historically important to introduce a mechanism for resolving international disputes through international, non-governmental system of arbitration to ensure the protection of legitimate rights and interests of business entities in Uzbekistan, improve business environment and increase the investment attractiveness of the state.

B. Overview of choice of law approaches

(I) *Voie indirecte* approach

In the absence of parties' direct explicit choice of applicable law, the arbitral tribunal should decide how to determine the applicable law to a dispute. First the arbitral tribunal examine whether tribunal has the authority to define applicable law or it should comply with conflict of law rules [15]. Various arbitration institutions and national statutes provide particular approaches to determine substantive law applicable but in every circumstance trade usage ought to be considered by the tribunal [16].

In *voie indirecte* method is that where the institutional law or *lex arbitri* provides the arbitral tribunal with the capacity to determine applicable conflict of law rules, according to what appropriate substantive law will be defined. Closest connection test or conflict of law rules of certain jurisdiction will be considered.

(II) *Voie directe* approach

Voie directe approach gives the tribunal full authority to directly apply particular law to the substance of a dispute. Nonetheless, all circumstances of a dispute, including parties' intentions and other relevant factors will be considered before selecting certain law.

The *voie directe* approach obtained broader pillar after adoption of this method by International Chamber of Commerce in 1998 [17]. Notwithstanding that immense amount of national law and international arbitral institutions (e.g. London Court of International Arbitration Rules, American Arbitration Association International Arbitration Rules) have adopted *voie directe* method, the arbitrators infrequently apply this approach.

The difference between law and rules of law is the term law mainly constitutes certain national law while rules of law is a broader concept including internationally recognized general principles, *lex mercatoria*, multinational law concepts and notions of laws [18].

Limited and unlimited direct choice of law authorize the arbitral tribunal accurately select “law” or “rules of law”. The UNICITRAL Model law empowers two alternatives to determine the applicable substantive law. The first option considers closest connection test while the latter is applicable law which the arbitral tribunal determines appropriate [19].

The provision of *voie directe* method is not worthwhile when parties of the dispute *de facto* have selected an appropriate law and difficulty is to ascertain the scope of the law. It is essential to scrutinize entire policy of international private law while deciding the scope of the party autonomy. It might be disagreeable using *voie directe* method in a wider sense by allowing arbitrators easily choose the framework of international private law, as it results in high level of unpredictability and ambivalence.

(III) Discrepancy

The *voie indirecte* approach confines the arbitral tribunal's authority to decide proper conflict of law rules which in return applies to decide applicable substantive law on merits of a dispute. This provision was noted in the 1975 International Chamber of Commerce (ICC) Rules Article 13.3 which states arbitrators have discretionary power to address conflict of law rules which is suitable to a case [20].

In practice *voie indirecte* and *voie directe* approaches can contribute to the same outcomes. In *voie directe* factors considered to define a particular substantive law are not specified and in most cases the tribunal opt for conflict of laws which is fundamentally similar to the conflict of law rules itself. In the process of determining appropriate substantive law, arbitrators should consider the public policy and mandatory laws in order to ensure further validity and enforceability of an award [21].

The significant difference between direct and indirect approaches is in the absence of parties' unequivocal choice of law whether the tribunal should apply conflict of law rules or itself freely define conformable substantive law [22].

The tribunal is required to give reasoned statement that makes choice of conflict rules clear by providing parties with high level of certainty. Upholders of *direct* approach avoid addressing conflict of law rules stating factors considered to apply conflict of law rules usually identical to elements of directly choosing applicable law. Besides *voie directe* approach all-embracing of party autonomy, therefore better corresponds with current practice of international arbitration.

The arbitral tribunal's independence of choice of appropriate law in the absence of parties' agreement should not be limited. From a principal frame of mind, *voie indirecte* method "rules-based" by facilitating conviction and impartiality, in contrast *voie directe* approach "interest-based" and "contextual-based" by promoting veracity and objectivity, moreover this approach is better accord of parties' rational assumptions [23].

C. The conditions of national laws and institutional arbitration rules

(I) Institutional arbitration rules

Some institutional arbitration rules of CIS countries have adopted *voie directe* approach. For instance, TIAC Rules states that in the absence of parties' choice of substantive law applicable to a dispute, arbitrators can determine the law(s) or rules of law which they regard the most appropriate [24].

Astana International Financial Centre International Arbitration Centre Arbitration and Mediation Rules applies *voie directe* approach, pursuant to the Article 18 if the parties have not agreed on applicable law of a dispute, the arbitral tribunal can define the most appropriate law impartially after considering all aspects of a case [25].

Russian Arbitration Association Rules also provides the *voie directe* method, in case when parties fail to designate appropriate substantive law, the tribunal would determine the law it defines applicable [26].

Moreover, Arbitration rules of the International Court of Arbitration of the Kyrgyz Republic referred to the direct approach which states failing any nomination of the applicable law, arbitrators can independently select appropriate substantive rules of law of a dispute [27].

A remarkable contrary to the *voie directe* is the Rules of Arbitration of the Chisinau International Court of Commercial Arbitration of the American Chamber of Commerce in Moldova, pursuant to Article 58 if there is no parties' express agreement on law applicable to the merits of a dispute, the tribunal has right to decide the law according to the relevant conflict of law terms. [28] Besides, the same provisions defined in Rules of the International commercial arbitration court at the Ukrainian Chamber of commerce and industry [29].

(II) National arbitration laws

Arbitral tribunals authority to select suitable law is determined by procedural rules and national laws on arbitration, and parties' agreement [30]. It should be noted that national law might be supremely appropriate as it has close connection to a dispute. Besides national law familiarly adjusts with optimum requisites of the international commercial law.

National arbitration statutes have different techniques to select appropriate law. Some of national arbitration statutes yield the tribunal to determine conflicts of law rules, while others stipulate particular choice of law of the national territory according to the seat of arbitration. Most of the national arbitration laws grant *voie indirecte* approach.

Law of the Azerbaijan Republic on International Arbitration provides if parties to a dispute fail to indicate appropriate law, “the arbitration court shall apply the law in accordance with collision norms that it deems applicable.” [31] A similar pattern can be observed in the Law of the Republic of Belarus on International Arbitration Court [32].

Article 43 (2) Tajikistan International Commercial Arbitration Law when there is no parties’ agreement on appropriate substantive law, arbitrators decide the applicable law according to the conflict-of-laws rules pertinent to a case [33].

In addition, Russian Federation Law on International Commercial Arbitration Article 28.2 [34] and Ukraine Law on International Commercial Arbitration Article 28.2 [35] provide indirect method of choosing substantive law by referring to appropriate conflict of laws rules. However, unlike other CIS states Armenia Law on Arbitration Courts and Arbitration Procedure stipulates significantly different module of choice of system which states if there is no mutual agreement of parties on law applicable, in this regard the tribunal has the right to address general legal principles [36].

(III) Conflict of law rules of the seat

Compared to the past conflict of law rules of the seat of arbitration is less favored method of defining substantive law, nowadays. The main purpose of the seat of arbitration is neutrality, therefore conflict of law of the forum is opposite to parties’ intentions. It is very important to eliminate coincidental connection of the law of the seat [37]. Needless to say that the connection between the applicable law and forum of arbitration is contrary to the party autonomy [38].

Armenian Commercial Arbitration Rules provide that in the absence of parties’ direct choice of law applicable to a dispute, tribunal have to apply Armenian substantive law [39].

Choose of law of the forum also applies in International Arbitration Court Rules of the Republic of Belarus when the parties could not reach an agreement on governing law, the substantive law of the given State will be applicable. [40] Furthermore, the Law of the Republic of Kazakhstan “On Arbitration” states that if there is no express choice of law, the applicable substantive law will be determined according to the legislation of Kazakhstan [41]. The same pattern can be seen in Turkmenistan legislation [42].

(IV) Closest-connection test in choice of law

The closest connection test is one of the less common expressions of the choice of law rules which give wider power to arbitrators to select applicable law. Numerous national and international conflict of law rules encompass the notion of closest-connection test, hence sometimes law accompanied by closest connection assessed as a general principle of the international private law [43]. The main privilege of directly applying law with closest connection is that it can yield firm confidence of eventually applicable law or rules of law.

Even the Rome Convention is not relevant to arbitration, it establishes a general principle of law and states that in the absence of parties’ express choice of law, arbitrators ought to consider law with the close connection to a dispute [44]. The closest connection test has been adopted by many national arbitration laws and institutional rules.

In the practice of international arbitration, the closest connection test is often exercised by arbitrators to determine applicable law or rules of law when there is no parties’ explicit choice of law. In most cases application of the law with closest connection might be outcome of the utilization of general principles of the international private law or cumulative approach of the attached mechanism of the international private law [45].

Among CIS countries the practice of choosing the substantive law with the closest connection can be seen only in the Astana International Financial Centre International Arbitration Centre Arbitration and Mediation Rules [46].

D. Assessment of choice of law methods

Table
Contemporary approaches in CIS region [47]

	Legislative rule	Institutional rule	Total
Indirect choice (<i>voie indirecte</i>) of conflict of rules	6/8 (75%)	3/9 (33.3%)	9/17 (52.9%)
Indirect choice (<i>voie indirecte</i>) of seat of arbitration	2/8 (25%)	2/9 (22.2%)	4/17 (23.5%)
Direct choice (<i>voie directe</i>) of law	0/8	1/9 (11.1%)	1/17 (5.8%)
Direct choice (<i>voie directe</i>) of law with close connection	0/8	1/9 (11.1%)	1/17 (5.8%)
Direct choice (<i>voie directe</i>) of rules of law	0/8	2/9 (22.2%)	2/17 (11.7%)

Pursuant to the above presented data, *voie indirecte* is common preference among CIS countries, constituting in total 52.9%, and the national legislative laws provide indirect approach of conflict of law rules. While *voie directe* method with three alternative forms is less favorable, especially regarding to the national law. Nevertheless, two widespread methods of choice of law are *voie indirecte* of conflict rules (52.9%; 75% national rules) and *voie directe* of rules of law (11.7%; 22.2% institutional rules). The indirect approach with conflict of law rules comprise traditional and confined method of choice of law. National laws generally provide more restricted approach and grounded on Article 28.2 UNICITRAL Model law.

The direct approach represents more flexible and actual technique of selecting applicable law and this method presumptively and principally impelled by institutional arbitration rules. Besides this method gives an equal opportunity to both arbitrators and parties to decide applicable substantive law. The above given statistical information proves the diversity of choice of law approaches in the current practice without indicating what is the reason for such variety choices of law. However, the flexibility of the arbitral tribunal's choice of law should not be undermined.

The *voie indirecte* approach sometimes might generate unanticipated outcomes, while *voie*

directe method is more corresponds with parties' intentions. Moreover, the arbitral tribunal should take into consideration choice of law which upholds the validity of the contract. In this regard the *voie directe* approach grants an authority to the tribunal presume that genuine objective of parties was having a valid agreement to arbitrate [48].

The clear difference between two approaches are not distinctly determined. The reasons behind considering *voie directe* approach and factors of the closest connection test for *voie indirecte* method sometimes can be the same. Using either approach or apply one particular national law the arbitral tribunal should consider the general international principles of the contract law to adjunct them [49].

Conclusion

Determination of an appropriate substantive law is a multifarious problem which requires practical, legal and independent utilization of the dispute resolution procedure. The initial issue for arbitrators is either exert conflict analyzes or detour it. If arbitrators opt for considering conflict analysis – *voie indirecte* approach – the tribunal should decide which of the conflict of rules to address: international, jurisdiction, forum or law with closest connection. For the *voie directe* method the arbitrators are required to consider appropriate (a) arbitral forum, (b) law with close connection, (c) more suitable jurisdiction. Despite selection of either approach, the third step for arbitrators is to determine whether to apply law or rules of law (general principles of law).

Pursuant to authors' observations among 17 national statutes and institutional arbitration rules of CIS member states, the majority of national laws render the common proclivity towards *voie indirecte* approach. The *voie directe* approach is regarded as less favorable among above mentioned states. However, most of the institutional rules provide direct method of choice of law with three alternative forms (law, rules of law and law with close connection).

Nonetheless arbitrators' decision of choice of law should be cogent and manipulated. Hence, it is subject to confined scope of judicial review. The general principles of the international private law well-suits the parties' intentions forthright rather than conflict of law rules of one particular state.

There are pros of applying *voie indirecte* method, where the tribunal considers conflict of law rules, national legislation, international conventions, arbitral case law and so on. The arbitral tribunal can also concern *voie directe* approach to define applicable substantive law

to a dispute, demonstrating that it might be the same as applying conflict of law rules. There is no unequivocal classification between *voie indirecte* and *voie directe* approaches rather they both normally applied determining the substantive law and entertain the same factors.

REFERENCES

1. Michael J. Mustill & Stewart C Boyd, 1989, 'Commercial Arbitration' (Lexis Nexis Butterworths, 2nd Ed.) at p.62
2. Turner B. Commonwealth of Independent States (CIS). Turner B. (eds) The Statesman's Yearbook. The Statesman's Yearbook. Palgrave Macmillan, London, 2005. Available at: https://doi.org/10.1057/9780230271340_30/.
3. Kryvoi Ya., Hober K. Characteristics and Trends of Law and Practice of International Arbitration in the CIS Region, 2017, pp. 8-9.
4. Status. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. New York, UNCITRAL, 1958. Available at: http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/arbitration/NYConvention_status.html (accessed 23.02.2017).
5. Law of Republic of Armenia on Commercial Arbitration of 22 January 2007 No. ZR-55; the Law of the Republic of Belarus 'On international commercial arbitration' of 9 July 1999; the Law on Arbitration of Kazakhstan of 8 April 2016, No. 488-V ZRK; the International Commercial Arbitration Law of Ukraine of 24 February 1994 No. 4002-XII; Law of the Azerbaijan Republic On International Arbitration (amended on 06.06.2007); Law of the Republic of Tajikistan about the International Commercial Arbitration (2015); Arbitration law of Uzbekistan of 16 October 2006 No. 3PY-64; Civil Code of the Republic of Moldova of 6 June 2002 and Art. 7(4) of the Law on International Commercial Arbitration of the Republic of Moldova of 22 February 2008, No. 24-XVI.
6. Glusker E. Arbitration Hurdles Foreign Investors in Russia. Analysis of Present Issues and Implications. 10 Pepp. Disp. Resol. L. J., 2010, pp. 595, 620.
7. Butler W.E. International Commercial Arbitration in Central Asia. 6Y.B. Arb. & Mediation, 2014, p. 255.
8. The Law 'On Arbitration Courts'. October 16, 2006. National Database of Legislation, 30.01.2018, no. 03/18/463/0634; 21.03.2019, 03/19/531/2799/.
9. Federal Law "On Arbitration Courts in the Russian Federation" dated 24.07.2002, no. 102-FZ (last edition).
10. Law of the Russian Federation (as amended on 25.12.2018) "On International Commercial Arbitration" (together with "Regulations on the International Commercial Arbitration Court at the Chamber of Commerce and Industry of the Russian Federation", "Regulations on the Maritime Arbitration Commission at Chamber of Commerce and Industry of the Russian Federation"). Of 07.07.1993, no. 5338-1.
11. Law of the Republic of Kazakhstan dated December. On Arbitration Courts. Law of the Republic of Kazakhstan dated 28.12.2004, no. 23-3 "On International Commercial Arbitration" as amended on 05.02.2010.
12. Law of Ukraine «On international commercial arbitration» dated February 24, 1994, no. 4002-XII (with amendments and additions as of 03.10.2017).
13. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017 "Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan."
14. President of the Republic of Uzbekistan 05.11.2018 Resolution No. PP-4001 "On the establishment of the Tashkent International Arbitration Center (TIAC) under the Chamber of Commerce and Industry of the Republic of Uzbekistan." Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, November 12, 2018, no. 45, Article 872. National Database of Legislation. Available at: www.lex.uz/.
15. Redfern A. et al. Redfern and Hunter On International Arbitration (citing Compagnie Tunisienne de Navigation SA v Compagnie d'Armement Maritime SA 1971 AC 572, 2009, p. 603).
16. UNCITRAL. Model Law On International Commercial Arbitration article 1985, no. 28 (4). Amended 2006.
17. Moss C. International Commercial Arbitration: Party Autonomy and Mandatory Rules. Tano Ashehoug, ISBN 82-518-3949-1, Giuditta, 1999, p. 261.

18. Blessing M. Choice of Substantive Law in International Arbitration. *J. I NT' L ARB*, 1997, no. 39, p 55.

19. Working Grp. II (Arbitration), Settlement of Commercial Disputes: Revision of the UNCITRAL Arbitration Rules: Note by the Secretariat, 46th Sess., Feb. 5–9, 2007, U.N. Doc. A/CN.9/WG. II/WP.145/Add.1. Dec. 6, 2006, re option 1 “law” vs option 2 “rules of law”, and variant 1 “determined by the conflict of laws rules which it considers applicable” vs variant 2 “with which the case has the closest connection”.

20. Article 28 of the United Nations Commission on International Trade Law (“UNCITRAL”) Model law on International Commercial arbitration (GA Res 40/72, UN GOAR, 40th Sess, Supp No 17, Annex 1, UN Doc A/40/17 (1985)) (“Model law”); s 46 of the English Arbitration Act 1996 (c 23); Article 28 of the First Sch to the New Zealand Arbitration Act 1996; and s 28 of the Danish Arbitration Act 2005.

21. Article 35, 1998 the International Chamber of Commerce (“ICC”) Rules.

22. Rep. of the U. N. Comm’n on Int’l Trade Law on the 18th Sess., June 3–21, 1985, ¶ 236, U.N. Doc. A/40/17. Aug. 21, 1985.

23. Waincymer J. Procedure and Evidence in International Arbitration. Citing Julian D. M. Lew Et Al., *Comparative International Commercial Arbitration*, 2003, pp. 994-995.

24. Article 23 (1) Tashkent International Arbitration Centre Rules (April 2019): “The Tribunal shall decide the dispute in accordance with the law(s) or rules of law chosen by the Parties as applicable to the substance of their dispute. If and to the extent that the Tribunal determines that the Parties have made no such choice, the Tribunal shall apply the law(s) or rules of law which it considers to be most appropriate.”

25. Article 18 (1) Astana International Financial Centre International Arbitration Centre Arbitration and Mediation Rules 2018: “The Tribunal shall decide the merits of the dispute on the basis of the law in the arbitration agreement. In the absence of such agreement, the Tribunal shall apply the law that it considers most appropriate with regard to the circumstances of the case and the overriding objective.”

26. Article 35 (1) Russian Arbitration Association Rules (revised 2010): “The arbitral tribunal shall apply the rules of law designated by the parties as applicable to the substance of the dispute. Failing such designation by the parties, the arbitral tribunal shall apply the law which it determines to be appropriate.”

27. Arbitration rules of the International Court of Arbitration in affiliation with the Chamber of Commerce and Industry of the Kyrgyz Republic Article 2.6 “In the absence of the agreement on applicable law the Court of Arbitration shall independently define the rules of law, which should be applied to consideration of the dispute.”

28. The Rules of Arbitration of the Chisinau International Court of Commercial Arbitration of the American Chamber of Commerce in Moldova Article 58: “If the parties have not agreed on the law applicable to the merits of the dispute, the arbitral tribunal shall apply the law determined by the conflict of law provisions that it deems applicable to the relevant case.”

29. Article 41 (2) Rules of the International commercial arbitration court at the Ukrainian Chamber of commerce and industry: “Failing such reference by the parties, the Arbitral Tribunal shall apply a law determined by the conflict rules that it deems appropriate.”

30. Born G.B. *International Commercial Arbitration*. Wolters Kluwer Law & Business; 2nd ed., 2014, p. 150.

31. Article 28 (2) Law of the Azerbaijan Republic On International Arbitration (amended on 06.06.2007): “If parties have no indication, the arbitration court shall apply the law in accordance with collision norms that it deems applicable.”

32. Law of the Republic of Belarus On International Arbitration Court (Tribunal) (9 July 1999) Article 36: “Unless the parties have agreed otherwise, the make-up of the International Arbitration Court applies the law determined in accordance with the collision norms which it considers applicable.”

33. Article 43 (2) Law of the Republic of Tajikistan about the International Commercial Arbitration (2015): “In the absence of any indication of the parties the arbitration applies the right defined according to conflict-of-laws rules which it considers applicable.”

34. Russian Federation Law on International Commercial Arbitration Article 28.2: “Failing any designation by the parties, the arbitral tribunal shall apply the law determined by the conflict of laws rules which it considers applicable.”

35. Ukraine Law on International Commercial Arbitration 1994 Article 28.2: “Failing any designation by the parties, the arbitral tribunal shall apply the law determined by the conflict of laws rules which it considers applicable.”

36. Armenia Law on Arbitration Courts and Arbitration Procedure Article 32.3 (1998): “In the absence of such norms the arbitration court resolves the dispute based on general legal principles.”

37. Award in ICC case No 1422 101 JDI (Clunet) 884, 1974.

38. Dicey, Morris & Collins on the Conflict of Law. Lord Collins of Mapesbury et al eds. Sweet & Maxwell, 15th Ed., 2012, p. 850.
39. Republic of Armenia Commercial Arbitration Rules Article 22: "...and unless the parties have agreed upon the applicable law, the norms of the Republic of Armenia substantive law shall apply." (23.03.2019).
40. The Republic of Belarus International Arbitration Court Rules Article 38: "Any designation to the law or legal system of a given State shall be construed as a direct reference to the substantive law of that State and not to its conflict of laws rules."
41. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Arbitration" 2016 Article 26.2: "Failing agreement by the parties on the applicable law, the arbitration determines the applicable law in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan."
42. Article 10 (2) Arbitration Procedure Code of Turkmenistan (2000): "Legislation in other states apply if it is stipulated by international agreements of Turkmenistan, as well as the agreements of the parties. In the absence of foreign law governing the controversial relationship, the relevant rules of law of Turkmenistan."
43. Ferrari F., Silberman L. Getting to the Law Applicable to the Merits in International Arbitration and the Consequences of Getting It Wrong, *Revista Brasileira De Arbitragem* 73, 2010, no. 7 (26), pp. 117-18.
44. Kühn W. 'Expressed an Implied Choice of Substantive Law in the Practice of international Arbitration International Council for Commercial Arbitration Congress series' no. 7, Vienna, 3-6 November 1994, Kluwer Law International, ISBN 9041102248, 1999, p. 386.
45. Hunter M., Redfern A. *Law and Practice of International Commercial Arbitration*, Third Edition, Sweet and Maxwell, London, ISBN 0-421- 561 300. Hunter and Redfern, 1999, p. 95.
46. Astana International Financial Centre International Arbitration Centre Arbitration and Mediation Rules 2018 Article 18: "In the absence of such agreement, the Tribunal shall apply the law that it considers most appropriate with regard to the circumstances of the case and the overriding objective."
47. Table 1 is generated by authors according to the legislation of CIS countries.
48. ICC Case No 4145 in Collection of ICC Arbitral Awards 1986-1990. S. Jarvin, Y. Derains, J-J. Arnaldez. Kluwer Law International, 1994, pp. 53-57.
49. Final award ICC Case No 6527 XVIII YB Comm Arb 44, 1993. Final Award in ICC Case No 10377 XXXI YB Com Arb 72, 2006.
50. Jurayeva A.B. Prior rights in trademark in Uzbekistan, China and Germany comparative study. *Jurisprudence*, 2020, no. 1 (1).

UDC: 347.9(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-0774-6661

ONLAYN SUD MAJLISLARI FUQAROLIK SUD MAJLISLARINI VIRTUALLASHTIRISHNING YANGI BOSQICI

Pirmatov Otabek Shavkatovich,
TDYU “Fuqarolik protsessual va
iqtisodiy protsessual huquqi” kafedrası dotsenti v.b.,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),
e-mail: pirmatov.otabek.89@inbox.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatimizda sud majlislarini videokonferensaloqa rejimi bilan birgalikda onlayn tartibda amalga oshirish tartibini joriy etish masalalari yoritilgan. Onlayn sud majlislari Covid-19 pandemiyasi sharoitida fuqarolarimizdan uydin turgan holda, o'z huquq va manfaatlarini himoya qilishi, taraflar sud majlisida o'z uyidan, ish joyidan turib ishtirok etishi mumkinligi ta'kidlangan. Xorijlik olimlarning sud majlislarini onlayn tartibda olib borish to'g'risidagi fikrlari bayon etilgan. Shuningdek, mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi uchun noodatiy bo'lgan sinxron, nosinxron sud majlislarini o'tkazish tartibi tahlil qilingan. Shu bilan birgalikda, onlayn sud majlislarining videokonferensaloqadan ustun jihatlari yoritib berilgan. AQSH, Fransiya, Angliya, Qozog'iston Respublikasi, Fransiya kabi mamlakatlar sudlarining maxsus platformalarida onlayn sud majlislari olib borish jarayoni yoritilgan. Onlayn sud muhokamalari odil sudlovga erishishni osonlashtiradi, nizolarni tezroq hal qilish imkonini beradi, sud jarayonini onlayn rejimga o'tkazish orqali sud xarajatlarini tejashga yordam beradi. Bundan tashqari, sudyalalar uchun sud qarorlari loyihasini ishlab chiqishda ko'maklashishi, natijada sudyaning ish yuklamasi kamayishi, onlayn sud xizmatlari sifatini baholash yoki tahlil qilish imkonini berishi to'g'risida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: onlayn sud majlisi, E-litigation, videokonferensaloqa, sud platformasi, E-court, elektron sud.

СУДЕБНОЕ ЗАСЕДАНИЕ В РЕЖИМЕ ОНЛАЙН - НОВЫЙ ЭТАП ВИРТУАЛИЗАЦИИ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Пирматов Отабек Шавкатович,
доктор философии по юридическим наукам (PhD),
и.о. доцента кафедры «Гражданское процессуальное и
экономическое процессуальное право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос внедрения в нашей стране проведения судебных заседаний в режиме онлайн, в том числе в режиме видеоконференцсвязи. Было подчеркнуто, что судебные заседания в режиме онлайн позволяют нашим гражданам защищать свои права и законные интересы из дома в условиях пандемии Covid-19. Утверждается, что на судебных заседаниях в режиме онлайн стороны могут присутствовать на судебном заседании из своего дома или с места работы. Изложены мнения ученых зарубежных стран о проведении судебных заседаний в режиме онлайн. Также в данной статье проанализирован необычный для Республики Узбекистан порядок проведения синхронных и не синхронных судебных заседаний. В то же время освещаются аспекты судебных заседаний в режиме онлайн, которые имеют приоритет над видеоконференцсвязью. Освещается процесс проведения судебных заседаний в режиме онлайн на специальных платформах судов таких стран, как США, Франция, Англия, Республика Казахстан, Франция. Судебное разбирательство в режиме онлайн облегчает доступ к правосудию, позволяет ускорить разрешение споров и способствует экономии судебных издержек за счет оптимизации судебных разбирательств в режиме онлайн. Оно также помогает в разработке проектов судебных решений

для судей, что приводит к снижению их нагрузки, позволяет онлайн-судам оценивать или анализировать качество судебных услуг.

Ключевые слова: судебное заседание в режиме онлайн, электронный суд, видеоконференцсвязь, платформа.

ONLINE LITIGATION – A NEW STAGE IN THE VIRTUALIZATION OF CIVIL PROCEEDINGS

Pirmatov Otabek Shavkatovich,

Acting Assistant Professor
of the Department of Civil Procedural and
Economic Procedural Law,
Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy in Law (PhD)

Abstract. This article discusses the issue of introducing in our country the conduct of online court hearings along with the video conferencing mode. It was emphasized that online court hearings allow our citizens to defend their rights and legitimate interests from home during the Covid-19 pandemic. It is argued that at the online court sessions, the parties can attend the court session from their home, from work. The opinions of scientists from foreign countries on the conduct of online court hearings are presented. This article also analyzes the procedure for conducting synchronous and asynchronous court hearings, which is unusual for the Republic of Uzbekistan. At the same time, aspects of online court hearings are highlighted, which take precedence over video conferencing. The process of online court hearings on special platforms of courts of such countries as the USA, France, England, the Republic of Kazakhstan, France is covered. Online litigation facilitates access to justice, expedites dispute resolution and helps save litigation costs by streamlining online litigation. It also assists in the development of draft judgments for judges, which results in reduced workload for judges, allowing online courts to assess or analyze the quality of judicial services.

Keywords: online litigation, electronic court, video conferencing, platform.

Kirish

Onlayn sud majlislari Covid-19 pandemiya-si sharoitida ommalashib bormoqda. Onlayn sud majlisi, ya'ni "E-litigation" iborasi 1970-yillarda AQSH sudlarida kompyuter texnologiyalarini keng qo'llash orqali vujudga kelgan. Nikolay Andrianov ta'kidlaganidek, onlayn sud majlisi boshqa sud yordamini talab qilmaydi (ko'pincha sudlar texnik imkoniyatlar yo'qligi sababli videokonferensaloqa o'tkazishni rad etadi). Ikkinchidan, yig'ilishning ushbu formati taraf uchun ancha qulayroqdir, chunki u sudga kelib o'tirmaydi. Uchinchidan, onlayn sud majlisi davomida sud bilan aloqa si-fati videokonferensaloqa vaqtidan ancha yuqori bo'lishi mumkin, bunda sud zalidagi mikrofonlar jarayon ishtirokchilaridan ancha uzoqroqda joy-lashgan bo'ladi [1].

Ridvan Arifinning ta'kidlashicha, Indonezi-yada sud platformalarining yaratilishi to'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida sud qarorlarining ijro-si, huquqiy yordam, sud xizmatini yaxshilash im- konini bergan [2].

Kirill Korshunov quyidagilarni ta'kidlab o'tadi: "Onlayn sud majlislari videokonferensiyalardan

farq qiladi, chunki onlayn sudda boshqa sudlar bi- lan bog'lanish shart emas. Shuning uchun arizalar tezroq ko'rib chiqiladi.

Amalda arbitraj sudlari tez-tez videokon- ferensaloqani tashkil qilishda yordam so'rab, umumiy yurisdiksiya sudlariga murojaat qiladi. Agar videokonferensaloqa yordamida yig'ilishda ishtirok etish to'g'risidagi iltimosnoma qondiril- sa, sud jarayoni ishtirokchisi videokonferensaloqa tashkil etilgan sudga kelishi kerak bo'ladi. Ushbu sudning sudyasi protsess ishtirokchisining shaxsi- ni aniqlaydi va uning vakolatlarini tekshiradi.

Onlayn yig'ilishda ishtirok etish boshqa sud- ning yordamini talab qilmaydi. Sud jarayoni ishtirokchisi onlayn sud majlisida uydin yoki ofis- dan qatnashishi mumkin" [3].

Rus huquqshunoslari Ridvan Arifin, Niko- lay Andrianovlarning fikriga qo'shilgan holda, aytishimiz mumkin, MDH mamlakatlarining sud tizimida allaqachon videokonferensaloqa rejimi joriy etilgan. Biroq videokonferensaloqa rejimi boshqa sudlarning yordamini talab qiladi.

Jazoirlik professor Xachina Cherrouning ta'kidlashicha, elektron sud jarayoni taraflar-

ga an'anaviy qog'oz ko'rinishidagi xizmatlar va ma'lumotlarni taqdim etish, Internet orqali sud xizmatlari ko'rsatishni anglatadi.

Material va metodlar

Angliyada Money Slaim Online (pullik da'volar) tizimi orqali elektron ariza berish mumkin. Secure Credential platformasida hisob qaydnomasini ro'yxatdan o'tkazish, 100 000 funt sterlinggacha bo'lgan summalar va ikkitadan ko'p bo'lmagan javobgar bo'lganda, ushbu platformadan foydalanish mumkin. Ushbu platformadan foydalanilganda, davlat bojidan imtiyoz beriladi.

Sud majlislarida ishtirokchilar ishdagi asosiy hujjatlar, murojaat qilmoqchi bo'lgan qonun hujjatlari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan xotira kartasini taqdim etishlari shart.

Sud majlislari videotasvirga yozib olinadi va real vaqt rejimida internet orqali efirga uzatiladi.

Fransiyada elektron sud hujjatlari va elektron sudga chaqiruv xatlari taraflarning roziligi bilan amalga oshiriladi. Buning uchun e-Barreau mobil versiyasidan foydalanish mumkin.

Biroq interfeysda sudlar hal qiluv qarorining to'liq matnini, ayniqsa, protsess ishtirokchilarining ism-familiyalarini e'lon qilishga haqli emas. Taqiqni buzganlik uchun jinoiy javobgarlik mavjud. Shu bilan birga, Fransiya kassatsiya instansiya sudining barcha qarorlarini e'lon qilishi lozim.

Germaniyada sudlarga murojaat qilish imkonini beradigan EGVP pochta nomli bepul dastur mavjud. EGVP hujjatlarni topshirish, qabul qilish va qayta ishlash, avtomatik elektron pochta xabar-nomalari olish va h.k. imkonini beradi. Bundan tashqari, pullik shaxsiy hisob yordamida qarshi taraf bilan muzokara olib borish va u tomonidan taqdim etilgan hujjatlarga e'tiroz bildirish mumkin. Sud qarorlari elektron shaklda qabul qilinadi va rasmiy veb-saytlarda e'lon qilinadi [4].

Italiyada Processo Civile Telematico elektron fuqarolik protsessual tizimi orqali da'vo arizalari topshirish va sud qarorlari nusxalari bilan tanishish mumkin. ERI bilan imzolangan elektron hujjatlar Pek nomli elektron pochta tizimi orqali yuboriladi.

PolisWeb tizimi fuqarolik, iqtisodiy arbitraj ishlariga oid ma'lumotlar olish imkonini beradi. Onlayn sud majlislari Processo Civile Telematico platformadagi raqamli papkada bo'lib o'tadi. Unda pochta orqali yuborilgan elektron hujjatlar ham,

sud tomonidan qabul qilingan hujjatlar ham saqlanadi.

Processo Civile Telematico platformasiga foydalanuvchi maxsus elektron pochta manzili orqali kirish huquqiga ega. Bu platforma elektron so'rovlar yuborish va da'vo arizalari hamda ularning ilovalari, sud qarorlari bo'yicha virtual maslahatlar olish imkonini beradi.

Singapurda e-Litigation elektron sud tizimidan faqat advokatlik firmalari va davlat idoralari foydalanishi mumkin. Tizimga kirish uchun Sing-Pass elektron identifikatori kerak bo'ladi. Tizim orqali elektron hujjatlarni sudlarga topshirish, ish materiallarini saqlash, olish va yangilash, eService yordamida sud hujjatlarini yuridik firmalarga yuborish; ish holatlariga oid bildirishnomalar va ogohlantirishlarni olish; hisobotlar yaratish, tezkor kirish yordamida tugallangan sud ishlarini qidirish mumkin [5].

Onlayn sud jarayoni taraflarning o'zaro roziligi asosida amalga oshiriladi va sud esa ularni onlayn sud jarayonining aniq tartibi, asosiy shakllari, ularning huquq va majburiyatlari, huquqiy oqibatlari, operatsion amaliyoti to'g'risida xabardor qiladi.

Onlayn sud jarayoni platformasida taraflar dalil almashish, sinxron yoki nosinxron sud majlislarida ishtirok etishlari mumkin. Agar taraflar dalillarni onlayn almashishga rozi bo'lsalar-da, lekin sud majlisi bo'yicha kelisha olmasalar, dalillarni sud platformasida almashishlari mumkin bo'ladi.

Tadqiqot natijalari

Onlayn sud jarayonlari va odatdagi sud jarayonlari bir xil yuridik kuchga ega bo'lishi lozim.

Onlayn sud ishlarini yuritishda quyidagi prinsiplarga amal qilish zarur:

1) ixtiyoriylik tamoyili. Taraflarning sud jarayonini qanday tartibda (onlayn yoki oflayn) tanlash huquqi hurmat qilinadi va ushbu huquq kafolatlanadi. Taraflarning rozilgisiz sud jarayoni onlayn tartibda o'tkazilmaydi;

2) huquqlarni himoya qilish tamoyili. Taraflarning onlayn sud majlisi to'g'risida ogohlantirish, xabarnoma yuborish, o'zga shaxslarning sud majlislariga aralashishiga yo'l qo'ymaslik va taraflarning sud huquqlarini buzmaslik;

3) qulaylik tamoyili. Axborot texnologiyalarini qo'llashni kuchaytirish orqali taraflar uchun sud xarajatlarini kamaytirish va nizolarni hal qilish samaradorligini oshirish. Onlayn sud majlislari

voyaga yetmaganlar, qariyalar va nogironlar kabi ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamga sud xizmatlaridan foydalanish uchun qulayliklar yaratishi;

4) xavfsizlik va ishonchlilik tamoyili. Onlayn sud majlislarida tijorat sirlari, oila bilan bog'liq sirlar, shaxsiy ma'lumotlar himoya qilinadi. Onlayn sud ishida ma'lumotlar xavfsizligi kafolatlanadi.

Onlayn sud ishlarini yuritishda xalq sudi taraflar roziligini oladi va onlayn sud jarayonining o'ziga xos havolalari, asosiy shakllari, huquq va majburiyatlari, huquqiy oqibatlari va ishlash usullari to'g'risida xabar beradi.

Agar taraflar onlayn sud jarayonini qo'llashga rozi bo'lsa, lekin onlayn sud jarayonlarida ishtirok etmasa yoki protsessual muddat ichida oflayn ish yuritishga o'tkazish to'g'risida ariza bermagan bo'lsa, sud arizani ko'rmasdan qoldirishi mumkin.

Onlayn sud jarayonlarida ishtirok etayotgan shaxslar sud platformasida haqiqiy ism-familiyasi bilan ro'yxatdan o'tishlari lozim. Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar platformada taraflar va protsess boshqa ishtirokchilarining haqiqiy telefon raqami, yashash guvohnomasi (pasport, ID karta) raqami, yashash manzili, yuridik shaxslarning joylashgan manzili, bank hisob raqamlarini taqqoslash orqali ularning haqiqiylikini tekshiradi. Shaxsni onlayn identifikatsiyalash tekshiruv tugagandan so'ng ularga sud majlisiga kirish uchun login va parol beriladi.

Onlayn sud muhokamasida ishtirok etayotgan protsess ishtirokchilari sud jarayoni platformasining maxsus login va parolini to'g'ri saqlashlari shart. Maxsus login va parol sud jarayoniga kirish, shaxsni tasdiqlash imkonini beradi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud onlayn tartibida dalil almashish, sud majlislarida ishtirok etishda shaxsni yana bir bor tasdiqlash lozim bo'ladi. Agar, haqiqatan ham, zarur bo'lsa, oflaynda sud uning shaxsini tasdiqlaydi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar onlayn tartibda amalga oshirilganda, tijorat sirlari, shaxsiy, oilaviy masalalar bo'yicha ma'lumotlar qonun bilan himoya qilinadi.

Agar da'vogar da'vo arizasini onlayn tarzda topshirsa, sud da'vo arizasi va unga ilova qilingan hujjatlar bo'yicha quyidagi harakatlarni amalga oshiradi:

1) sud xarajatlari to'langan bo'lsa, dalillar va boshqa hujjatlar taqdim etilgan bo'lsa, fuqarolik ishining ro'yxatga olinganligi va fuqarolik ishining

ish yurituviga qabul qilinganligi to'g'risidagi bildirishnomani yuboradi;

2) agar taqdim etilgan materiallar talabga javob bermasa, ish hujjatlariga qo'shimchalar va tuzatishlar kiritish to'g'risida o'z vaqtida xabardor qilinadi, qo'shimchalar hamda tuzatishlarning mazmuni, muddatlari to'g'risida aytiladi. Ishni qabul qilish vaqti qo'shimcha materiallarni olgan kundan boshlab qayta hisoblanadi;

3) materiallarga qo'yilgan talablarga javob bermasa, da'vogar qo'yilgan talablarni bajarmasa hamda mazkur ish fuqarolik sudiga taalluqli bo'lmasa, onlayn arizani qabul qilishni rad qiladi.

Agar taraflar ariza, shikoyat va boshqa materiallarni onlayn tarzda yuborgan bo'lsa, fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflardan ularning qog'oz nusxalarini taqdim etishni talab qilmaydi.

Agar fuqarolik ishi bo'yicha onlayn ish boshlansa, fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflar yoki sudning boshqa ishtirokchilaridan sud jarayonida onlayn ishtirok etishga rozilik so'raydi. Agar xabardor qilingan shaxs onlayn usuldan foydalanishga rozilik bildirsa, u xabarnomani olgandan keyin uch kun ichida sud platformasi orqali o'z shaxsini ro'yxatdan o'tkazadi. Agar xabardor qilingan shaxs onlayn usuldan foydalanishga aniq rozilik bermasa va fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan belgilangan muddat ichida sud jarayoniga ro'yxatdan o'tib, tizimga kira olmasa, xabardor qilingan shaxs tegishli sud jarayonlari oflayn rejimda o'tkaziladi.

Taraflar platforma orqali sud hujjatlari va materiallarini to'ldirishlari mumkin. Masalan, da'vo arizasi, qarshi da'vo arizasi, ishonchnoma va boshqa yozma dalillar.

Taraflar oflayn fuqarolik sud ishi hujjatlari yoki dalil materiallarini elektron tarzda qayta ishlashlari va ularni skanerlash, qayta suratga olish yoki transkripsiya qilish orqali sud jarayonining platformasiga yuklashlari mumkin. Agar da'vo materiallari elektron ma'lumotlar bo'lsa va sud jarayoni platformasi elektron ma'lumotlarni saqlaydigan platformaga ulangan bo'lsa, taraflar elektron ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri sud jarayoniga yuborishlari mumkin.

Agar taraflarga elektron materiallarni topshirish, haqiqatan ham, qiyin bo'lsa, fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflarga oflayn rejimdagi materiallarni elektron tarzda qayta ishlash va ularni sud jarayoniga olib kirishga yordam berishi mumkin.

Taraflar taqdim etgan elektron materiallar fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan ko'rib chiqilib, tasdiqlanganidan keyin to'g'ridan-to'g'ri sud jarayonida qo'llanilishi mumkin. Sud muhokamasida quyidagi holatlarda sud taraflardan hujjatlarning asl nusxalarini taqdim etishni talab qiladi:

- 1) qarshi taraf elektron materialning asl nusxasiga zid ekanligini isbotlovchi dalillar taqdim qilsa;
- 2) elektron materiallar mazmuni aniq bo'lmasa yoki tartibsiz shaklda taqdim etilgan bo'lsa;
- 3) fuqarolik ishlari bo'yicha sud hujjatlarning asl nusxalarini topshirishni zarur deb bilsa.

Quyidagi hollarda fuqarolik ishlari bo'yicha sud hujjatlarning asl nusxasini talab qilmaydi:

- 1) qarshi taraf elektron materialning asl nusxaga mos kelishiga hech qanday e'tiroz bildirmagan bo'lsa;
- 2) elektron hujjatlar notarius tomonidan tasdiqlangan bo'lsa;
- 3) elektron materiallar oldingi sud jarayonlarida taqdim etilgan va fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan qabul qilingan bo'lsa;
- 4) elektron materiallar asl nusxalari onlayn yoki oflayn usullar bilan taqqoslangan bo'lsa;
- 5) elektron materiallar asl nusxalariga mos kelishini isbotlovchi boshqa dalillar mavjud bo'lsa.

Shuningdek, fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflar ishning holatlariga asosanib, onlayn tartibda dalillar almashish, sud majlisini sinxron yoki nosinxron usulda o'tkazishni tanlashi mumkin.

Taraflar bir vaqtning o'zida onlayn tarzda dalillarni almashishni tanlasalar, ular fuqarolik ishlari bo'yicha sudi tomonidan belgilangan vaqtda sud jarayoniga kirishadi va sud jarayoniga olib kelingan dalillar va boshqa materiallar yoki ularning nusxalarini almashadilar. Bir-biriga o'zaro so'rovlar yuborishadi.

Taraflar nosinxron tarzda dalillarni almashishni tanlasalar, ular fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan belgilangan oqilona muddat ichida sud jarayonining platformasiga alohida kirishi, sud jarayoniga olib kirilgan dalil materiallarini tekshirishi va o'zaro so'rov xulosalarini berishi kerak bo'ladi.

Agar taraflar dalillarni onlayn almashishga rozi bo'lsa, lekin aniq usul bo'yicha kela olmasalar, bir vaqtning o'zida onlayn dalillar almashinuvi qo'llaniladi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud dalillarning haqiqiyliги, qonuniyligi va ahamiyatligini tas-

diqlaydi. Fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan tasdiqlanmagan dalillar sud tomonidan baholanmaydi.

Taraflar tomonidan taqdim qilingan dalillar blokcheyn texnologiyasi orqali saqlansa, mazkur dalillar qonunchilik tartibiga zid bo'lmasa, sud tomonidan maqbul dalil sifatida baholanadi.

Agar taraflardan biri blokcheyn texnologiyasiga asoslangan elektron dalillarning haqiqiy emasligini da'vo qilsa va sabablarni isbotlash yoki tushuntirish uchun dalillar keltirsa, fuqarolik ishlari bo'yicha sud qarshi tarafning iltimosnomasini ko'rib chiqadi.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud blokcheyn texnologiyasida saqlangan elektron ma'lumotlarni saqlash bilan bog'liq texnik masalalar bo'yicha fikr bildirish uchun sud ekspertizasi tayinlashi yoki mutaxassis fikrini olishi mumkin.

Quyidagi hollarda sud majlisi nosinxron tarzda olib boriladi:

- 1) taraflar uchun bir vaqtning o'zida sud jarayonida ishtirok etish qiyin bo'lsa;
- 2) taraflardan biri nosinxron sud majlisi o'tkazish to'g'risida yozma ariza bersa hamda barcha taraflar bunga rozi bo'lsa.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflarning xohish-istaklari, ishning holati, ijtimoiy ta'siri, texnik shartlari va boshqa omillarni inobatga olgan holda, onlayn sud jarayonini videoqayd etishga ruxsat berishi mumkin hamda bu haqda ajrim chiqarishi lozim.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflarning hech biri texnik sharoitiga ko'ra, onlayn sud majlisida ishtirok etolmasligini aniqlasa, ishda ishtirok etuvchi shaxslarni tekshirish zarurati bo'lsa (egizaklar, o'xshash opa-singil, aka-ukalar), ko'chmas obyektlarni joyida ko'zdan kechirish kerak bo'lsa, fuqarolik ishi qiyin va murakkab, ko'plab dalillar mavjud va onlayn sud jarayonini qo'llash faktlarni aniqlash va qonunni qo'llash uchun qulay bo'lmasa, fuqarolik ishida milliy xavfsizlik yoki davlat siri bilan bog'liq ma'lumotlar bo'lsa, bu ish katta ijtimoiy ta'sirga ega va unga keng jamoatchilik e'tibori qaratilgan bo'lsa, fuqarolik ishlari bo'yicha sud onlayn sud muhokamasi uchun mos bo'lmasa, boshqa holatlar mavjud deb hisoblasa, ishni odatiy tartibda o'tkazish to'g'risida ajrim qabul qiladi.

Onlayn sud majlisida fuqarolik ishini sudga tayyorlash, sud muhokamasi, dalillarni baholash va

boshqa harakatlar protsessual qonunchilikning tegishli qoidalariga muvofiq amalga oshirilishi lozim.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud fuqarolik sud ishi onlayn yoki oflayn rejimda o'tkazilishi to'g'risida taraflarni ogohlantirishi lozim.

Onlayn sud muhokamasida davlat gerbi aks etgan, sudyaning ism-sharifi ko'rinadigan holatda olib borilishi zarur.

Onlayn sud majlisini sayyor tarzda, ya'ni fuqarolik ishlari bo'yicha sudning binosidan boshqa joyda onlayn sud tashkil qilish zarur bo'lsa, sayyor onlayn sud majlisini sud raisi tasdiqlab berishi kerak.

Onlayn sud jarayonida ishtirok etayotgan shaxslar sud majlisida tinch, boshqa shaxslarning aralashuvisiz, kerakli yorug'lik mavjud bo'lgan, aloqa signali yaxshi joyni tanlashi kerak hamda audio va video effektlarga ta'sir ko'rsatadigan joyda qatnashmasligi zarur. Boshqa shaxslarning aralashuvi, aloqaning sifatsizligi sud jarayonining jiddiy buzilishiga olib keladi. Zarur bo'lganda, fuqarolik ishlari bo'yicha sud taraflardan belgilangan joyda onlayn sud jarayonini o'tkazishni talab qilishi mumkin.

Tarmoqning ishlamay qolishi, uskunaning shikastlanishi, elektr ta'minotining uzilishi yoki fors-major hollari bundan mustasno, agar taraf onlayn sababsiz sud majlisida qatnashmasa, u "sudga kelishdan bosh tortgan" hisoblanadi.

Onlayn sud majlislarida ishtirok etayotgan shaxslar odob-axloq qoidalari va sud intizomiga rioya qilishlari shart.

Agar guvohlar onlayn sud majlisida ishtirok etayotgan bo'lsalar, fuqarolik ishlari bo'yicha sud ularning ishga aralashuviga yo'l qo'ymasligini ta'minlashi kerak. Onlayn guvohlik xonasi va boshqa holatlar sud platformasida shakllantirilishi lozim. Sud zarur deb topsa, guvohni oflayn rejimda ko'rsatma berish uchun sudga chaqirishi mumkin.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sudning rozilgisiz hech kim qonun va qoidalarni buzgan holda, onlayn sud jarayonini o'z ichiga olgan audio, video va grafik materiallarni yozib olishi, saqlashi yoki tarqatishi mumkin emas.

Onlayn sud muhokamasi qo'llaniladigan holatlarda fuqarolik sud ishi jarayonida elektron fayllar yaratilishi kerak. Elektron arxivlarni topshirish, saqlash va ulardan foydalanish sudning ichki tartib-qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Agar ishda qog'oz materiallar bo'lmasa yoki barcha qog'oz materiallar elektron materiallarga aylantirilgan bo'lsa, birinchi instansiya sudi ish

hujjatlarini apellyatsiya instansiyasiga topshirishda qog'oz fayllar o'rniga elektron fayllardan foydalanishi mumkin.

Qog'oz hujjatlar materiallari mavjud bo'lsa, onlayn sud jarayoniga taalluqli bo'lgan hollarda, fayllar tegishli ichki qoidalariga muvofiq topshiriladi va saqlanadi.

Onlayn sud platformasida elektron materiallarni topshirish, ijro varaqalarini elektron tarzda MIBga yuborish mumkin.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar platforma orqali mulkka taqiq qo'yilganini tekshirish, onlayn tartibda narxlarni aniqlash va mol-mulkni baholash, onlayn auksion platformalar va kredit tizimlaridan qarzdorlikni aniqlashtirishi mumkin.

Mulkni tekshirish, unga nisbatan da'vo ta'minlash choralarini ko'rish onlayn tarzda amalga oshirilishi mumkin.

Onlayn sud muhokamasida ishtirok etuvchi tegishli subyektlar ma'lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha tegishli qonun va qoidalariga rioya qilishlari, shuningdek, ma'lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish majburiyatlarini bajarishlari shart. Fuqarolik ishlari bo'yicha sud tomonidan qonunga muvofiq oshkor qilinganlardan tashqari, hech kim qonun hujjatlari va me'yoriy hujjatlar buzilgan holda, onlayn sud jarayonlari ma'lumotlarini oshkor qilish, tarqatish va ulardan foydalanishga haqli emas.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sud shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va sud ishlarini yuritishni buzish holatlarini aniqlasa, tegishli shaxslar va xodimlar qonuniy javobgarlikka tortilishi mumkin. Zarurat tug'ilganda, jinoiy javobgarlikka tortish maqsadida ma'lumotlar prokuratura organlariga yuborilishi lozim.

Tijorat sirlari, davlat sirlari, oilaviy yoki shaxsiy ma'lumotlar onlayn sud jarayonida oshkor qilinmaydi. Bunday turdagi fuqarolik sud ishlari onlayn sud jarayonining audio, video, grafik yoki matnli materiallarini yozib olish, saqlash yoki tarqatish mumkin emas.

Tadqiqot natijalari tahlili

Bizning nazarimizda, onlayn sud – bu fuqarolik sud ishini onlayn tarzda ro'yxatdan o'tkazish, onlayn tarzda davlat bojini to'lash, sud hujjatlarini yuborish va onlayn chaqiruv qog'ozlari orqali taraflarni ogohlantirish, maxsus platformada sud muhokamasini o'tkazish hamda sudning hal qiluv qarorini e'lon qilishidir.

Onlayn sud muhokamalari odil sudlovga erishishni osonlashtiradi, nizolarni tezroq hal qilish imkonini beradi, sud jarayonini onlayn rejimga o'tkazish orqali sud xarajatlarini tejashga yordam beradi. Bundan tashqari, sudyalarga uchun sud qarorlari loyihasini ishlab chiqishda ko'maklashadi, natijada sudyaning ish hajmini oshiradi.

Onlayn sud xizmatlari sifatini baholash yoki tahlil qilish imkonini beradi.

AQSH, Singapur, Irlandiya, Vengriya kabi mam-lakatlar sud majlislarida audio yozib olish va uni transkripsiya qilish tizimlari keng qo'llanilmoqda. Ovoz yozib olish sud kotiblarining ishini osonlashtiradi. Singapurda stenograf to'g'ri chiqishi uchun sudya va taraflar o'z ko'rsatmalarini takrorlashi mumkin.

Onlayn sud majlislari quyidagi afzalliklarga ega:

- masofadan turib sud majlisida ishtirok etish imkoniyatining mavjudligi (sudning mobil ilovalardan foydalanish orqali);
- nosinxron sud majlisining mavjudligi;
- avtomatlashtirilgan protseduralar orqali sud hujjatlari va sud harakatlarini kuzatib borish imkoniyati berilishi;

– sudyalarga tomonidan sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib, ish materiallarini tahlil qilgan holda qaror qabul qilish;

– audio protokol tizimlaridan foydalanish imkoniyati;

– sud hujjatlarini avtomatlashtirilgan holda tarqatish (chaqiruv qog'ozlari, sud topshiriqlari va boshqalar);

– hujjatlarning to'liq hajmda ekanligini elektron ko'rib chiqish imkoniyati mavjud bo'ladi.

Xulosalar

Onlayn sud jarayonlarini standartlashtirish, Internet bilan bog'liq nizolarni hal qilish uchun Internet texnologiyasidan foydalanish taraflar uchun sud jarayonini osonlashtirish va ishlarni ko'rib chiqish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Onlayn sud jarayonlarini o'tkazish uchun normativ talablarni soddalashtirish va ulardan foydalanish amaliyotini mos ravishda kengaytirish, fuqarolik sud ishlarini ko'rib chiqishni yanada avtomatlashtirish va robotlashtirish, texnologiyalarni soddalashtirilgan tartibda ish yuritishga joriy etishimiz mumkin.

REFERENCES

1. Shortreed. Online legal magazine. Available at: <https://shortread.ru/kak-hodatajstvovat-o-provedenii-on-lajn-zasedaniya-chtoby-arbitrazhnyj-sud-ego-dovletvoril/>.
2. Arifin R. Legal Services and Advocacy in the Industrial Revolution 4.0: Challenges and Problems in Indonesia, Indonesian Journal of Advocacy and Legal Services, vol. 1, pp. 159-162. DOI: <https://doi.org/10.15294/ijals.v1i2.36488/>.
3. Platforma. Pervyj v rossii servis po finansirovaniyu sudebnyh sporov [Platforma is the first russian dispute financing service]. Available at: <https://platforma-online.ru/media/detail/onlayn-zasedaniya-v-arbitrazhnykh-sudakh-kak-yuristy-polzuyutsya-ovym-servisom/>.
4. Jelektronnoe pravosudie v stranah mira [Electronic justice around the world]. Available at: <https://ilex.by/news/elektronnoe-pravosudie-v-stranah-mira/>.
5. Lupo G., Bailey J. Designing and Implementing e-Justice Systems: Some Lessons Learned from EU and Canadian Examples. Laws, 2014, no. 3, pp. 353-387. DOI: 10.3390/laws3020353.
6. E-justice: enhancing transparency, effectiveness and access to justice. Available at: <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/2016/06/e-justice-sharing-national-experiences-in-enhancing-transparency-effectiveness-and-access-to-justice/>.
7. How the U.S. can compete with China on digital justice technology. Available at: <https://www.brookings.edu/techstream/how-the-u-s-can-compete-with-china-on-digital-justice-technology/>.
8. E-justice: does electronic court reporting improve court performance? Available at: <https://blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/e-justice-does-electronic-court-reporting-improve-court-performance/>.
9. Velicogna M. Electronic Access to Justice: From Theory to Practice and Back, Droit et cultures [En ligne], 61, 2011-1, mis en ligne le 18 octobre 2011, consulté le 22 décembre 2021. Available at: <http://journals.openedition.org/droitcultures/2447>.
10. Quality of justice including digital transformations of the judiciary. Available at: <https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-work/quality-of-justice/>.

UDC: 349.6(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-9357-3200

SHAHARSOZLIK SOHASIDA EKOLOGIK TALABLARGA RIOYA ETISHNING HUQUQIY MASALALARI

Uzakova Go'zal Sharipovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Ekologiya huquqi" kafedrası mudiri,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent,
e-mail: g.uzakova@tsul.uz

Annotatsiya. Shaharsozlik sohasida ekologik talablarga rioya etish masalalari huquqiy fanlarning ham o'rganish obyekti bo'lib, bunday talab va me'yorlarni belgilashdan asosiy maqsad fuqarolar uchun qulay yashash sharoitini ta'minlashdan iboratdir. Shaharlar atrof-muhitini huquqiy muhofaza qilish masalalari BMTning Inson atrof-muhiti masalalari bo'yicha Stokgolm konferensiyasi (1972-yil), BMTning uy-joy va barqaror shahar rivojlanishi bo'yicha Xabitat III konferensiyasida (2016-yil 17–20-oktabr, Kito, Ekvador) ko'rib chiqilgan bo'lib, Xabitat III konferensiyasi doirasida yangi shaharsozlik dasturi qabul qilindi. Bugungi kunda dunyo shaharlaridagi asosiy ekologik muammolar qurilish ishlarini amalga oshirish bilan bog'liq ravishda ko'rib chiqiladi. Bunda qurilish ishlarini amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlari va ilmiy-nazariy asoslarini o'rganishga yuridik fanlar tizimida alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur maqolada hududlarni zonalashtirish, qurilish jarayonini ekologizatsiyalash, "yashil" iqtisodiyotni rivojlantirishning afzalliklari, chiqitsiz texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, energiya tejамkor bino-inshootlar va uy-joylarni barpo etish masalalari ilmiy-huquqiy jihatdan o'rganildi. Bundan tashqari, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi strategik maqsadlarga erishishda ekologik jihatdan samarali innovatsion texnologiyalarni joriy etish, atrof-muhitga salbiy ta'sirining oldini olish va kamaytirish, ekologik yo'naltirilgan iqtisodiyotning o'sishini ta'minlash, qurilish faoliyatida ham "yashil" standartlarni qo'llashning ilmiy-nazariy asoslari ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, shaharsozlik faoliyati, "yashil" iqtisodiyot, "yashil" standartlar, ekologizatsiyalash, kamchiqit texnologiya, energiya tejамkor inshoot.

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ СОБЛЮДЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТРЕБОВАНИЙ В СФЕРЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА

Узакова Гузал Шариповна,
кандидат юридических наук, доцент,
заведующая кафедрой "Экологическое право"
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. Вопросы соблюдения экологических требований в градостроительстве также являются объектом изучения юридических наук, основной целью определения таких требований и нормативов считается обеспечение благоприятных условий жизни граждан. Вопросы правовой охраны городской среды рассматривались на Стокгольмской конференции по проблемам окружающей человека среды (1972 год), конференции Хабитат-III по жилью и устойчивому городскому развитию (17-20 октября 2016 года, Киото, Эквадор), и в рамках конференции Хабитат-III была принята новая программа градостроительства. Сегодня основные экологические проблемы в городах мира рассматриваются в связи с осуществлением строительных работ. В системе юридических наук особое внимание уделяется изучению организационно-правовых мер и научно-теоретических основ строительных работ. В данной статье с научной и юридической точки зрения были изучены вопросы зонирования территорий, экологизации строительного процесса, преимущества развития «зеленой» экономики, внедрения безотходных технологий, а также создания энергоэффективных зданий и домов. Кроме того, были разработаны научно-теоретические основы внедрения экологически эффективных инновационных технологий в достижение стратегических

целей в области охраны окружающей среды, предотвращения и снижения негативного воздействия на окружающую среду, обеспечения роста экологически ориентированной экономики, применения «зеленых» стандартов в строительной деятельности.

Ключевые слова: устойчивое развитие, градостроительная деятельность, «зеленая» экономика, «зеленые» стандарты, экологизация, малоотходные технологии, энергоэффективное строительство.

LEGAL ISSUES OF ENVIRONMENTAL COMPLIANCE IN URBAN PLANNING

Guzal Uzakova Sharipovna,

Head of the Environmental Law Department
of Tashkent State University of Law,
PhD, Associate Professor

Abstract. The issues of compliance with environmental requirements in the field of urban planning are also the subject of study of legal sciences, and the main purpose of setting such requirements and standards is to provide comfortable living conditions for citizens. Issues of legal protection of urban environment were discussed at the UN Stockholm Conference on Human Environment (1972), the UN Habitat III Conference on Housing and Sustainable Urban Development (October 17-20, 2016, Kyoto, Ecuador). A new urban development program was adopted as part of the Habitat III conference. Today, the main environmental problems in cities around the world are considered in connection with the implementation of construction work. At the same time, special attention is paid in the system of legal sciences to the study of organizational and legal measures and the scientific and theoretical basis of the construction work. This article examines the issues of zoning, greening the construction process, the benefits of developing a "green" economy, the introduction of waste-free technologies, as well as the construction of energy-efficient buildings and housing. In addition, the scientific and theoretical basis for the introduction of environmentally friendly innovative technologies in achieving strategic goals in the field of environmental protection, prevention and reduction of negative impact on the environment, ensuring the growth of environmentally oriented economy, application of "green" standards in construction.

Keywords: sustainable development, urban planning, "green" economy, "green" standards, environmentalization, low-tech, energy-efficient construction.

Kirish

Ekologizatsiya haqida soʻz borganda, shuni taʼkidlash lozimki, ekologiya huquqi kompleks huquq sohasi sifatida jamiyat va tabiat oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlar sohasida shakllanadigan murakkab munosabatlarni tartibga soladi. Ushbu jarayonda vujudga keladigan munosabatlarni ikki turga ajratish mumkin: iqtisodiy (insonlar tomonidan ularning ehtiyojlarini qondirish uchun tabiiy resurslardan foydalanish) va ekologik (insonlar va ularning tabiiy yashash muhitini saqlab qolish uchun atrof-muhitni muhofaza qilish). Professor Sh.X. Fayziyev taʼkidlaganidek, ekologizatsiyalash jarayoni, yaʼni ekologik norma va talablarni tegishli qonunchilik bilan tartibga solinadigan ishlab chiqarish-xoʻjalik faoliyatiga tatbiq etish jarayoni kun sayin oʻsib bormoqda. Bu ekologizatsiyalashgan normativ-huquqiy hujjatlar miqdori oshishi hamda takomillashuviga sabab boʻlmoqda [1].

B.B. Alixonov esa "boshqa sohalaridagi qonunchilikning ekologiya talablariga mutanosibligi, uning jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligini taʼmin-

lash ekologik qonunchilikni takomillashtirishning asosiy mezonlaridan sanaladi" [2], deb hisoblaydi.

M.M. Brinchukning yozishicha, ekologizatsiya ekologik talablarni joriy qilish va tatbiq etish jarayoni sifatida insonlarning xoʻjalik va atrof-muhit tabiiy holatiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin boʻlgan boshqa faoliyatlarini amalga oshirishlarida inobatga olishlari lozim boʻlgan tabiatni rivojlantirish qonunlari ustuvorligini eʼtirof etishga asoslanadi. Uning maqsadi ekologik talablarni xoʻjalik, boshqaruv va atrof-muhit tabiiy holatiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin boʻlgan boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayoniga tatbiq etishdan iborat [3].

Ekolog-huquqshunos olim D.I. Safarov taʼkidlaganidek, aksar hollarda ekologizatsiyalash masalasi atrof tabiiy muhit va alohida tabiiy resurslarni muhofaza qilishni taʼminlash zaruriyati nuqtayi nazaridan tadbirkorlik subyektlari faoliyatini cheklash bilan bogʻliq boʻladi. Muallifning fikricha, ekologizatsiyalash, shubhasiz, ekologik

munosabatlarni huquqiy tartibga solish sohasini kengaytirish hamda sifatini oshirishga xizmat qiluvchi jarayon bo'lib, basharti, u ekologik qonunchilik doirasida puxta o'ylanmagan, har tomonlama ishlanmagan va sinovdan o'tkazilmagan bo'lsa, o'zini oqlamasligi mumkin [4].

Tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish munosabatlari "ikki tomonlama jarayon" hisoblanadi. "Tabiatni muhofaza qilish, agar dialektik tushuniladigan bo'lsa, undan oqilona, har tomonlama va ilmiy jihatdan foydalanishni anglatadi" [5]. Tabiiy obyektlardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishdan kelib chiqadigan munosabatlar o'xshashdir. Bu munosabatlar turlicha bo'lsa-da, ularning kelib chiqish sohasi bir xil, yagona maqsad va mazmunga ega (tabiat yoki uning tarkibiy qismlarini saqlash, tiklash, yaxshilash, oqilona foydalanish). Tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar shu qadar chambarchas bog'liqqi, aslida, ularni bir-biridan ajratish qiyin [6], garchi bu munosabatlar ayrim hollarda qarama-qarshi jihatlariga ega bo'lsa ham.

Tabiiy resurslarning roli, bir tomondan, ularidan foydalanish orqali insonning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish, ikkinchi tomondan, hayotni ta'minlovchi funksiyalarni bajarish va ularning ekotizimdagi ahamiyati bilan belgilanadi. Bu borada S.A. Bogolyubov ta'kidlaganidek, ekologiya huquqini kompleks huquq tarmog'i sifatida tushunish "tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanishni sun'iy ravishda ajratmaslikka imkon beradi" [7].

Ekologiya bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish nafaqat maxsus qonunlar, balki atrof-muhitga oid munosabatlarni qamrab olgan fuqarolik, ma'muriy, mehnat, jinoyat, shaharsozlik va boshqa huquq sohalarida ham amalga oshiriladi.

M.M. Brinchuk aytganidek, ekologik va huquqiy normalarni amalga oshirish mexanizmi xo'jalik faoliyatining turli bosqichlarini tartibga soluvchi ekologizatsiyalashgan me'yorlarni o'z ichiga oladi [8]. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida huquqiy tartibga solish maqsadiga erishish "qonunning boshqa tarmoqlarini ekologizatsiyalashdan ajralgan holda imkonsizdir" va "tabiatni muhofaza qilish talablarini hisobga olish qonunchilik tizimining rivojlanishi uchun eng muhim

tamoyil bo'lishi kerak" [9]. Qonunchilikni ekologizatsiyalash deganda, ekologik talablarning qonunchilikning boshqa sohalarida aks ettirilishi tushuniladi [10]. Bunda hamisha ham ekologik talablar to'g'ridan-to'g'ri qonunchilik hujjatlariga singdirilmaydi, bir qator hollarda normalarni sharhlash orqali huquqni qo'llash amaliyotini ekologizatsiyalash ham muhim rol o'ynaydi. [11] Qonunchilikni ekologizatsiyalash nafaqat O'zbekiston, balki aksariyat xorijiy mamlakatlarda ham keng qo'llaniladi. Masalan, Germaniya Federativ Respublikasi bir qator jiddiy ekologik muammolar bilan to'qnash kelishi natijasida huquqiy tartibga solishning barcha sohalarida ekologizatsiyalashni amalga oshirdi.

Ekologizatsiyalashgan normalarni turli xil normativ-huquqiy hujjatlarga kiritish mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, ekologik inqiroz xavfi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi va hayotning turli sohalarida tabiat qonunlari, insonlar tomonidan ekologik talablarga rioya qilish va ijro qilishni hisobga olish zarurati bilan bog'liq.

Material va metodlar

Mazkur maqola doktrinal tadqiqot sifatida qonun hujjatlari va ilmiy-nazariy manbalar tahlilini o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada sohaga oid ilmiy tushunchalar, nazariyotchi olimlarning qarashlari, xulosa va fikrlari o'rganilgan. Shuningdek, qurilish sohasiga oid qonun hujjatlari qiyosiy-huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Maqola mavzuga oid asosiy tushunchalarni o'rganishdan boshlangan, ushbu tushunchalarni rivojlantirish bilan davom ettirilgan hamda mavjud mexanizmlarni takomillashtirish, muammolarni hal qilish yo'llarini ko'rsatishga oid xulosalarga kelish bilan yakunlangan. Bu xulosalarning amalga oshishi insoniyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashda qurilish sohasini ekologizatsiyalashning o'rni va rolini ochib berish, aholi punktlarida atrof-muhitni sog'lomlashtirish hisobiga fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash maqsadlariga erishishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Qurilish jarayonini ekologizatsiyalash ko'p jihatdan ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi texnika vositalari va qo'llaniladigan texnologiyalarga bog'liq. Aholi punktlarida qurilish qilishda, birinchi navbatda, maxsus texnika vositalaridan foydalanish va muayyan texnik operatsiyalar (payvandlash, metallni kesish, bo'yoq va lak kabi uchuvchi

tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan boshqa materiallarni surish)ni bajarish natijasida bir qator ifloslantiruvchi moddalar (azot dioksidi, temir oksidi, marganes va uning birikmalari va boshqalar) atmosfera havosiga chiqariladi.

Qurilish faoliyatining vaqtinchalik xususiyatiga qarab, havoga chiqariladigan chiqindilar qisqa muddatli xususiyatga ega bo'lib, qurilish faoliyati ishga tushgandan keyin ularning tarkibi va tabiati o'zgaradi.

Shu bilan birga, ko'p hollarda aholi punktlarida qurilish ishlari amalga oshiriladigan hududlarda hosil bo'ladigan qurilish chiqindilarini joylashtirish uchun maxsus poligonlar mavjud emasligini ta'kidlash lozim.

Tabiiy resurslar zaxiralari kamayganda, ularidan foydalanish hajmining o'sishi global miqyosda tabiiy muhit tanazzulining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Qayta tiklanmaydigan tabiiy manbalardan oqilona foydalanish va qayta tiklanadigan manbalardan to'laqonli foydalanish bu sohadagi asosiy vazifalardan hisoblanadi. Bu borada V.V. Kruglov ta'kidlaganidek, sanoat korxonalarining tabiatni muhofaza qilish bo'yicha faoliyatini huquqiy tartibga solish va tashkil etish kamchiqitli va chiqitsiz, resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, ekologik xavfsiz mahsulotlar chiqarish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi lozim [12].

O'zbekiston Respublikasida qurilish sohasi so'nggi yillarda izchil rivojlanayotgan iqtisodiy taraqqiyotning drayveri bo'lmoqda. Shu bilan birga, qurilish sohasini ekologizatsiyalash, ya'ni ekologik jihatdan tejamkor, kamchiqitli texnologiyalarni qo'llash bo'yicha zarur chora-tadbirlar belgilanmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qurilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018-yil 2-apreldagi PF-5392-son Farmonida ham Qurilish vazirligining asosiy vazifalaridan biri sifatida resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydigan energiya samarador va energiya tejaydigan innovatsion loyiha va qarorlarni qurilish faoliyatiga joriy etish nazarda tutilgan.

Ta'kidlash lozimki, g'isht ishlab chiqarishning tabiiy va iqtisodiy zarari ko'p, xususan, tuproqni qayta tiklab bo'lmaydi, yerning unumdorligi pasayib ketadi, gaz sarfi katta, shuningdek, ekologi-

ya va atrof-muhitga salbiy ta'siri yuqori. Sobiq ittifoq mamlakatlaridan tashqari, ko'plab davlatlar, xususan, Yevropa davlatlarida g'isht ishlab chiqarishdan allaqachon voz kechilgan. Shularni inobatga olib, kelgusida gazobeton, penobeton kabi zamonaviy qurilish materiallarini ishlab chiqarishni kengaytirish qurilish sohasini ekologizatsiyalashga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasining qurilish sohasiga oid qonun hujjatlari tizimini o'rganish shundan dalolat beradiki, so'nggi 2-3 yil ichida mamlakatda qurilish sohasini ekologizatsiyalashga qaratilgan o'nga yaqin qonun hujjatlari qabul qilindi. Ularda, jumladan, quyidagi tartib-qoidalar belgilandi:

birinchidan, loyiha hujjatlari obyektning energiya samaradorligi talablariga muvofiqligi bo'yicha majburiy tartibda ekspertizadan o'tkazilishi shartligi belgilandi;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligi huzuridagi Qurilish sohasida nazorat inspeksiyasi va hududiy inspeksiyalar inspektorlariga obyektlarda inson salomatligi va hayotiga tahdid soluvchi sifatsiz qurilish materiallari va buyumlar qo'llanilgani aniqlangan hollarda, qurilish materiallari va buyumlar ishlab chiqarish, sotish va qo'llashni to'xtatib turish haqida tegishli organ va tashkilotlarga taqdimnomalar yuborish huquqi berildi;

uchinchidan, energiya tejamkorlik mezonlariga muvofiq kelmaydigan qurilish materiallari ishlab chiqaruvchilarni 2021-yildan e'tiboran ko'mir va tabiiy gazga muqobil bo'lgan boshqa yoqilg'i turlaridan foydalanishga bosqichma-bosqich o'tkazish belgilandi;

to'rtinchidan, zamonaviy innovatsion ishlanmalarni hisobga olgan holda, qurilish me'yorlari va qoidalarini takomillashtirish hamda ekologik jihatdan xavfsiz qurilish materiallarini amaliyotga joriy etish yo'nalishida bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda;

beshinchidan, O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tishini ta'minlashda texnologik modernizatsiyalash va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda;

oltinchidan, 2025-yilgacha milliy shaharsozlik normalari hamda qoidalarini kamida 50 foiz darajasida xalqaro normativ va standartlarga moslash vazifasi belgilandi.

Ta'kidlash lozimki, ushbu maqsadli ko'rsatkichga erishish maqsadida 2021-yilda 10 %, 2023-yilda 30 % hamda 2025-yilda 50 % milliy shaharsozlik normalari va qoidalarini xalqaro normativ va standartlar bilan uyg'unlashtirish nazarda tutilgan. Biroq mazkur maqsadli ko'rsatkichlarga erishish uchun milliy shaharsozlik normalari va qoidalarining ro'yxati qayta ko'rib chiqilishi lozim.

Qurilish faoliyatining ekologik-huquqiy mexanizmi (xo'jalik faoliyati turi sifatida)dan foydalangan holda, huquqiy tartibga solish uzoq vaqtdan beri qo'llaniladi. Aholi sonining o'sishi va urbanizatsiya kengayishi tufayli harakatga kelgan qurilish sohasining o'zi ham xalqaro, ham milliy iqtisodiy o'sishning qulay omili hisoblanadi. BMT Taraqqiyot dasturida ta'kidlanishicha, qurilish sektori manbalarni tejash muammosini hal qilishda markaziy o'rinni egallashi kerak, chunki qurilish sohasi dunyoning ko'pgina energiya manbalarini iste'mol qiladi, shu bilan birga, ushbu soha (boshqa tarmoqlar bilan solishtirganda) o'z samaradorligini oshirish uchun katta va dunyo miqyosida issiqxona gazlarini kamaytirish uchun eng katta imkoniyatlarga ega [13].

Qurilish sohasini ekologizatsiyalash tabiatdan foydalanish samaradorligini oshirish, atrof-muhitga zararli ta'sirni kamaytirish, qurilish uchun tabiiy obyektlar va bino yoki inshootning butun hayot sikli davomida qulay atrof-muhit va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan tashkiliy, huquqiy, iqtisodiy, texnologik, texnikaviy va boshqa tadbirlar tizimini qabul qilishni ko'zda tutadi.

Ekologizatsiyalash qurilish sohasining raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy o'sishni jadalashtirish, ijtimoiy muammolarni hal qilish bilan chambarchas bog'liq. Qurilish sohasini ekologizatsiyalash asosida barqaror rivojlanish va qulay muhitni ta'minlash maqsadida inson, jamiyat va davlatning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini oqilona uyg'unlashtirish tamoyili yotadi.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi inson faoliyati va tabiiy manbalarni tejashning oqilona uyg'unlashuvidan iborat bo'lib, zamonaviy jamiyatning asosiy ehtiyojlari, kelajak avlodlar ehtiyojlarini ta'minlash imkoniyatini xavf ostiga qo'ymasdan qondirishga imkon beradigan iqtisodiy rivojlanishni nazarda tutadi.

Bunda davlatning asosiy vazifasi iqtisodiy rivojlanish sharoitida ommaviy va xususiy man-

faatlarning muvozanatini ta'minlash hamda ekologik va iqtisodiy nizolarni hal qilishdan iboratdir.

Iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi, tabiiy zaxiralarning kamayishi va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadigan boshqa ekologik muammolar bilan bog'liq global ekologik muammolar fan va amaliyotda "yashil" atamasining hayot faoliyatining turli xil obyektlari va jarayonlariga nisbatan faolroq qo'llanilishini belgilaydi. Bu ularning ekologik jihatdan xavfsiz xususiyatlarini ko'rsatadi (Masalan, BMTning Atrof-muhit bo'yicha dasturi, Xalqaro mehnat tashkiloti, Xalqaro ish beruvchilar tashkiloti va Kasaba uyushmalarining xalqaro konferensiyasi birgalikda "Yashil ishchi o'rinlari" deb nomlangan tadbir o'tkazmoqda). Shu bilan birga, qurilish sohasining ekologizatsiyalashuvi so'nggi yillarda fan va amaliyotda yangi qurilayotgan bino va inshootlarning "yashil" qurilish [14] kabi yuqori sifatini ta'minlovchi yangi yo'nalishning paydo bo'lishiga olib keldi. "Yashil" qurilish tushunchasining paydo bo'lishi dunyo iqtisodiyotining "yashil" iqtisodiyotga o'tishga qaratilgan umumiy tendensiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda, avvalambor, ishlab chiqarishning energiya tejamkorligi, energiya samaradorligi strategiyasini targ'ib qilish, muqobil energiya manbalaridan keng foydalanish kabi maqsadlar ko'zlanadi. "Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi xalqaro hamjamiyat tomonidan 2008-yildagi moliyaviy inqirozni hal qilish vositasi sifatida qo'llanilib, 2012-yilda bo'lib o'tgan BMTning barqaror rivojlanish bo'yicha "Rio + 20" konferensiyasida barqaror rivojlanish va kambag'allikni qisqartirish doirasidagi mavzulardan biri bo'lgan. 2011-yilda BMTning Taraqqiyot dasturi "yashil" iqtisodiyot haqida ma'ruza e'lon qildi va uni insoniyat farovonligini yaxshilash hamda atrof-muhit o'zgarishi va ekologik resurslar yetishmovchiligi bilan bog'liq tahdidlarni qisqartirish orqali ijtimoiy tenglikni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiyot sifatida ta'rifladi.

Qonunchilikda energiya tejash va energiya samaradorligini oshirish bo'yicha O'zbekiston iqtisodiyotining umumiy yo'nalishi yanada izchilroq aks ettirilmoqda. Qurilish jarayonining barcha bosqichlarida va binoning hayot siklida ushbu yo'nalishni amalga oshirish tabiiy qayta tiklanmaydigan energiya manbalarini (neft, ko'mir, tabiiy gaz) iste'mol qilishning pasayishi,

issiqxona gazlari va boshqa zararli moddalarning emissiyasi ko'inishida atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishining kamayishiga olib kelmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 21-maydagi "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi O'RQ-539-son Qonuni 14-moddasida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi imtiyozlar va preferensiyalar belgilangan. Unga ko'ra, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan energiya ishlab chiqaruvchilar qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini (nominal quvvati 0,1 MVt va undan ortiq bo'lgan) o'rnatganlik uchun mol-mulk solig'ini to'lash hamda ushbu qurilmalar bilan band bo'lgan uchastkalar bo'yicha yer solig'ini to'lashdan ular foydalanishga topshirilgan paytdan e'tiboran o'n yil muddatga ozod etiladi. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini ishlab chiqaruvchilar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanadan e'tiboran besh yil muddatga soliqning barcha turlarini to'lashdan ozod etiladi. Amaldagi energetika resurslari tarmoqlaridan to'liq uzib qo'yilgan yashash uchun mo'ljallangan joylarda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanuvchi shaxslar egaligidagi mol-mulkka qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanilgan oydan e'tiboran uch yil muddatga jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i solinmaydi.

Mamlakatimizda yashil qurilishning huquqiy va texnik jihatdan tartibga solinishi atrof-muhitni qurilish, rekonstruksiya qilish, foydalanishga topshiriladigan obyektni ishlatishning salbiy ta'siridan himoya qilish, qurilish materiallari va konstruksiyalarining ta'sirini kamaytirish, qurilish ishlari davomida chiqindilar hosil bo'lish hajmini sezilarli darajada qisqartirish, energiya tejash, bino-inshootlarning energiya samaradorligi va suvdan oqilona foydalanishni ta'minlashga qaratilgan.

"Yashil" qurilish – bu bino va inshootlarni qurishda ekologik toza materiallardan foydalanish, binolar, inshootlarning energiya samaradorligini oshirish va ularning atrof-muhitga salbiy ta'siri eng kam darajada bo'lishini ko'zda tutuvchi integratsiyalashgan tushunchadir. "Yashil" qurilish talablarining joriy etilishi qurilish sohasining ekologizatsiyalashuvini ta'minlaydi hamda tabiatga zararli ta'sirni kamaytirish, tabiiy manbalarni (shu jumladan, energetik) iste'mol qilish darajasini pasaytirish va ulardan oqilona foyda-

lanishni amalga oshirishning eng muhim sharti hisoblanadi.

Maxsus adabiyotlarda "yashil qurilish"ning uchta ustuni ifodalangan: binoning qulayligiga qo'yiladigan maxsus talablar, obyekt tomonidan resurslar sarfini sezilarli darajada kamaytirish, shuningdek, binoning uning ichidagi odamlar va atrof-muhitga ta'sirining yo'qligi [15]. Boshqacha aytganda, "yashil" qurilish – barqaror rivojlanish tamoyillariga muvofiq, qulaylik, energiya tejamkorlik, ekologik jihatdan tozalik va atrof-muhitni muhofaza qilish talablariga javob beradigan qurilish hisoblanadi.

Shu bilan birga, huquqiy tartibga solishning yetarli darajada emasligi ko'chmas mulk bozori ishtirokchilari tomonidan "ekologik qurilish" rivojlanishi yo'lidagi jiddiy to'siqlardan biridir. "Yashil" qurilishga ko'maklashishga qaratilgan huquqiy normalar qurilish sohasida ommaviy va xususiy manfaatlarning uyg'unligini ta'minlashi hamda ekologiyaga yo'naltirilgan tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zamin yaratishi kerak.

2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasida resurslardan foydalanishni optimallashtirish va tabiatni muhofaza qilish faoliyatining samaradorligini oshirish, shuningdek, "yashil infratuzilma"ni yaratish, binolarning energiya samaradorligini oshirish sohasidagi chora-tadbirlar, past uglerodli texnologiyalar (issiqlik nasoslari, qayta tiklanadigan energiya manbalari) va xususiy xo'jaliklarda yanada toza yoqilg'i turlaridan foydalanishni rag'batlantirish kabilar belgilangan.

Guvohi bo'lganimizdek, 2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi"da ushbu sohani rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatining asoslari, bu boradagi davlat siyosatining strategik maqsadiga erishishni ta'minlovchi asosiy vazifalar qatoriga ekologik yo'naltirilgan iqtisodiyotning o'sishini ta'minlash va ekologik jihatdan samarali innovatsion texnologiyalarni joriy etish, atrof-muhitga salbiy ta'sirining oldini olish va kamaytirish nazarda tutilmoqda. Mazkur muammoni hal qilishda iqtisodiyot tarmoqlari, shu jumladan, qurilish faoliyatida ham "yashil" standartlarni qo'llash bo'yicha xalqaro tajribani hisobga olgan holda, sertifikatlangan bino va inshootlarni qurish hajmini (ko'chmas mulk obyektlarini ixti-

yoriy ekologik sertifikatlash tizimida) ko'paytirish talab etiladi.

Tadqiqot natijalari

Turli maqsadlarda qurilayotgan mavjud bino va inshootlarning ekologik samaradorligini baholash uchun xorijiy mamlakatlarda "yashil" standartlar ishlab chiqilgan. Binolarning ekologik samaradorligini baholash uchun bir nechta xalqaro tizimlar mavjud. Qurilishdagi xalqaro "yashil" standartlar orasida eng taniqli tizimlarga BREEAM (Buyuk Britaniya), LEED (AQSH), DGNB (Germaniya) kabilarni kiritish mumkin. Mazkur tizimlarning har biri ishlab chiqilgan reyting ko'rsatkichlari asosida turli darajadagi sertifikatlashni ta'minlaydi. Ushbu tizimlar xalqaro maqomga ega va binolarni ularning hududiy joylashuvi va "milliy" mansubligidan qat'i nazar baholash uchun ishlatiladi. Masalan, 2018-yil ma'lumotlariga ko'ra, LEED sertifikatiga ega bo'lgan binolarning 43 % m² AQSH hududidan tashqarida joylashgan. Ushbu davrda Rossiya Federatsiyasida 122 ta, Qozog'istonda 44 ta obyektlar BREEAM standartlari bo'yicha qamrab olingan bo'lsa, O'zbekistonda birorta ham "yashil" standartga ega bo'lgan bino mavjud emas. Shu bilan birga, Tashkent City kompleksida BREEAM standarti bo'yicha sertifikatlashtirishdan o'tish rejalashtirilganligi ma'lum qilingan.

Ta'kidlash joizki, ushbu tizim milliy qonunchilikda standartlashtirish va sertifikatlashtirish elementlarini qamrab oluvchi texnik tartibga solish mexanizmi asosida qurilayotgan bino va inshootlarga (shu jumladan, loyihalash bosqichida) kuchaytirilgan ekologik talablarni shakllantirish nuqtayi nazaridan qurilish faoliyatini huquqiy tartibga solishni ta'minlaydi.

"Yashil" mezonlar asosida standartlashtirish fuqarolarning hayot sifati va mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) raqobatdoshligini oshirishning samarali vositasi sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Texnik jihatdan tartibga solish obyektlariga qo'shimcha talablarni belgilash orqali standartlar amalga oshirilganda, fuqarolarning hayoti yoki sog'lig'i, ekologik xavfsizligi, hayvonlar va o'simliklar xavfsizligi darajasini oshirish ta'minlanadi.

"Yashil" standartlarga ega bino va inshootlarning, joylashuvidan qat'i nazar, atrof-muhitga zararli ta'sirini baholash uchun bir xil mezonlarni qo'llash mumkin. "Yashil" sertifikatlash tizimi iste'molchilarga binolarni atrof-muhit va tabiatga

ta'siri darajasi bo'yicha taqqoslash imkonini beradi. Tashkilotlar tomonidan qabul qilingan "yashil" (ekologik) standartlar mamlakatda "yashil" qurilishni ta'minlaydigan qoidalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Dunyo mamlakatlarida "yashil" qurilishning rivojlanishi ushbu konsepsiyani ommalashtirish hamda fuqarolarning ekologik madaniyati va ekologik faolligining umumiy darajasini oshirish orqali ham ta'minlanadi. Tabiiy resurslarga iste'molchilik munosabati ularning samarasiz ishlatilishi va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishiga olib keladi.

Qurilish sohasida ortib borayotgan ekologik talablardan, shu jumladan, xususiy-huquqiy vositalar yordamida foydalanish, bu mumkin bo'lgan xavfning oldini olish va minimallashtirishga imkon beradigan bino va inshootning atrof-muhit uchun xavfsizligining qo'shimcha kafolatidir. "Yashil" standartlar asosida qurilgan binolardan foydalanishning iqtisodiy afzalligi bunday binoning ishlash bosqichida namoyon bo'ladi (suv sarfining kamayishi, energiya sarfi, ijara to'lovlari ning ko'payishi va boshqalar).

Qurilishning boshlang'ich bosqichida – binoni loyihalashda "yashil" standartlardan foydalanish ular narxining sezilarli darajada oshishiga olib kelmaydi. Masalan, xalqaro mutaxassislarining fikriga ko'ra, ekologik ofis binosini qurish xarajatlarining o'rtacha o'sishi 4-8 %, eng murakkab loyihalar uchun 18 % gachani tashkil etadi.

Nomoddiy imtiyozlardan tashqari bunday bino muhandislik tarmoqlariga ulanish narxini pasaytirish, energiya va manbalar uchun to'lovlarni kamaytirish, texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarini qisqartirish, ijara haqini ko'paytirish va bo'sh joylar ulushini kamaytirish imkonini beradi. Natijada binoning butun hayot siklini hisobga olganda, ekologik qurilish har doim ham afzalroqdir. Xususan, Greg Kats tadqiqotlarida (2010-y.) oddiy va "yashil" qurilish narxi o'rtasidagi farq yuqori emasligi hamda AQShdagi 170 ta "yashil" binolar bo'yicha ma'lumotlar ular oddiy binolardan o'rtacha 1,5 foizga qimmatroqligi qayd etiladi [16]. BMT Taraqqiyot dasturining hisobotida (2011-y.) bino qurilganidan keyin "yashil modernizatsiya" loyihalashtirishning [16] dastlabki bosqichlarida barqaror rivojlanish qoidalarini birlashtirishga qaraganda moliyaviy va ekologik jihatdan katta xarajatlarni talab etishi qayd etilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasida byudjet mablag'lari hisobidan qurilish jarayonida "yashil" standartlarni ommalashtirish va amalga oshirishning samarali usullari – ekologik sertifikatlariga ega bo'lgan qurilish mahsulotlariga davlat va jamoat ehtiyojlarini qondirish uchun tovarlar, ishlar, xizmatlarni sotib olish bo'yicha tender hujjatlari talablarini belgilash maqsadga muvofiqdir. Ushbu holat AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining ekologik sertifikatlashtirish va "yashil" standartlarni amaliyotga joriy etish tajribasiga mos keladi. Masalan, AQShda ijtimoiy va munitsipal obyektlar uchun ularni majburiy ekologik sertifikatlashtirish tizimi joriy qilingan [17]. Shuningdek, qurilish uchun yer uchastkasini auksion (tender) asosida ajratishda qurilishni "yashil" standartlarga binoan amalga oshirishni taklif etayotgan talabgorga ustunlik berish to'g'risidagi qoidani ham qonunchilikda qayd etish maqsadga muvofiq.

Ta'kidlash lozimki, qonunchilikda "yashil" qurilishni rivojlantirishni rag'batlantirish, uning afzalliklari to'g'risida aholini xabardor qilish va tegishli talablarni hayotga tatbiq etish jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun zamin yaratishi mumkin.

Umuman olganda, "yashil" qurilish tabiiy resurs sarfini kamaytirish va maqbullashtirishga qaratilgan. Shu bilan birga, kelgusida bino va inshootlarning energiya tejashi va energiya samaradorligini ta'minlashning huquqiy asoslarini ishlab chiqish lozim.

Xulosalar

Mazkur tadqiqot ishini amalga oshirish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi.

Tabiiy obyektlardan hozirgi va kelajak avlodlar manfaatlariga muvofiq oqilona foydalanishni ta'minlaydigan qulay atrof-muhitga mavjud bo'lgan ehtiyoj va barqaror rivojlanish konsepsiyasi dunyo xalqlari taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qurilish sohasini ekologizatsiyalashni izchil va tizimli ravishda amalga oshirishni taqozo etadi.

Ko'chmas mulk obyektlarini loyihalashtirish, qurish va rekonstruksiya qilish va ular asosida binolarni sertifikatlashtirishda "yashil" standartlardan qisman foydalanilganiga qaramay, "yashil" qurilish ushbu sohani ekologizatsiyalashning o'ziga xos va istiqbolli usulidir. "Yashil" qurilishning afzalliklari to'g'risida aholini xabardor qilish va "yashil" standartlar talablarini amalga xususiy va ommaviy huquq vositalari asosida joriy etish jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun zamin yaratadi. "Yashil" qurilishni huquqiy tartibga solish qurilish materiallari va konstruksiyalarning atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish, qurilish ishlarini bajarishda chiqindilarni kamaytirish, energiya tejash, bino va inshootlarning energiya samaradorligini oshirish, suvdan oqilona foydalanishga qaratilganligi isbotlangan. Shu sababli qurilish sohasini ekologizatsiyalashning yana bir usuli – atrof-muhit va uning tarkibiy qismlarini muhofaza qilishning talablarini hisobga olgan holda, tabiiy obyektlardan (o'rmon, yer, suv obyektlari, yer osti boyliklari) qurilish maqsadlarida oqilona foydalanishdir.

"Yashil" qurilish talablarining joriy etilishi qurilish sohasining ekologizatsiyalashuvini ta'minlaydi hamda tabiatga zararli ta'sirni kamaytirish, tabiiy manbalarni (shu jumladan, energetik) iste'mol qilish darajasini pasaytirish va ulardan oqilona foydalanishni amalga oshirishning eng muhim sharti hisoblanadi.

"Yashil" qurilish o'sish sur'atlarining tezlashishiga ta'sir ko'rsata oladigan ommaviy-huquqiy vositalar tizimida davlat tomonidan iqtisodiy rag'batlantirish choralari muhim ahamiyatga ega. Davlat tomonidan rag'batlantirishning asosiy turlari sifatida ko'chmas mulk bozori ishtirokchilarining aksariyati "yashil" loyihalar uchun soliq imtiyozlari, ekologik qurilish sohasidagi davlat dasturlarini rivojlantirish, "yashil" loyihalarni subsidiyalash, ekologik jihatdan samarali uy-joy sotib olishda jismoniy shaxslar uchun maxsus imtiyozlarni ko'rsatish mumkin.

REFERENCES

1. Fayziev Sh.X. Teoreticheskie problemi pravovogo obespecheniya ekologicheskoy politiki Respubliki Uzbekistan. Diss. dokt. yurid. nauk [Theoretical problems of legal support of environmental policy of the Republic of Uzbekistan. Dr. sci. of law diss.]. Tashkent, 2004, 95 p.

2. Alixonov B. Ekologik qonunchilik istiqboli [Prospects of environmental legislation]. Huquq va burch – Rights and duties, 2010, no. 3, pp. 7-8.
3. Brinchuk M.M. Teoreticheskie problemi jekologizacii zakonodatelstva. Razvitie idey O.S. Kolbasova o koncepcii ekologicheskogo prava [Theoretical problems of ecological legislation. Development of ideas O.S. Kolbasova on the concept of ecological law]. Ekologicheskoe pravo – Ecological law. Moscow, 2007, no. 6, pp. 16-21.
4. Safarov Dj.I. Ekologik qonunchilikni tizimlashtirish va qonunchilikning boshqa tarmoqlarini ekologizatsiyalash masalalari [Issues of systematization of ecological legislation and greening of other branches of legislation]. TDYuI Axborotnomasi – Bulletin of TSLI, 2010, no. 2, pp. 92-93.
5. Muhitdinov N.B. Zakon Respubliki Kazahstan ob ohhrane okruzhayushhej prirodnoj sredy: problemi i osobennosti ih resheniya [Law of the Republic of Kazakhstan on environmental protection: problems and features of their solution]. Gosudarstvo i prav – State and Law, 1992, no. 8, p. 90.
6. Yakovlev V.N. Ekologicheskoe pravo [Environmental law]. Kishinev, Shtiinsa Publ., 1998, 23 p.
7. Bogolyubov S.A. Aktual'nye problemy jekologicheskogo prava: uchebnik dlja magistrrov [Actual problems of environmental law: a textbook for masters]. Moscow, Yurayt Publ., 2011, 27 p.
8. Petrov V.V. Koncepcija jekologicheskogo prava kak pravovoj obshnosti, nauki i uchebnoj discipliny [The concept of environmental law as a legal community, science and academic discipline]; Brinchuk M.M. Jekologo-pravovoj mekhanizm: ponyatie i sushnost [Ecological legal mechanism: concept and essence]. Jekologicheskoe pravo – Environmental law, 2013, no. 3, pp. 12-13, 37.
9. Vasil'eva M.I. Konceptual'nie voprosy sovershenstvovaniya jekologicheskoy politiki i zakonodatelstva ob ohhrane okruzhayushhej sredy [Conceptual issues of improving environmental policy and legislation on environmental protection]. Jekologicheskoe pravo – Environmental law, 2007, no. 2, p. 9.
10. Brinchuk M.M. Teoreticheskie problemy jekologizacii zakonodatel'stva [Theoretical problems of the greening of legislation]. Jekologicheskoe pravo Rossii: Sbornik materialov nauchno-prakticheskix konferensiy (2005-2007)]. [Environmental law of Russia: Collection of materials of scientific and practical conferences (2005-2007)]. Moscow, 2009, pp. 327-332. (In Russ.)
11. Vasil'eva M.I. O metodah, sredstvax i sposobah pravovogo regulirovaniya jekologicheskix otnoshenij [On the methods, means and ways of legal regulation of environmental relations]. Ekologicheskoe pravo – Environmental law, 2009, no. 2/3, p. 60.
12. Kruglov V.V. Teoreticheskie osnovy pravovogo regulirovaniya i organizacii prirodoohrannoy dejatel'nosti promyshlennyh predpriyatij v usloviyax rynochnoj jekonomiki v RF [Theoretical foundations of legal regulation and organization of environmental protection activities of industrial enterprises in a market economy in the Russian Federation]. Rossijskij juridicheskij zhurnal – Russian legal journal, 2012, no. 4, pp.190-197.
13. UNEP, 2011. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Buildings: Investing in energy and resource efficiency. Available at: www.unep.org/greenconomy/.
14. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Available at: <http://www.unep.org/greenconomy/>.
15. Duving S. "Zeljonye" zdaniya v Rossii i za rubezhom ["Green" buildings in Russia and abroad]. YuNIDO v Rossii – UNIDO in Russia, 2012, no. 8, p. 72.
16. UNEP, 2011, Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. Buildings: Investing in energy and resource efficiency).
17. Rossijskij fond informacii [Russian information fund]. Available at: <http://www.rfimnr.ru/activity/green-standards.html/>.

UDC: 342.9(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-6609-4527

MA'MURIY SUD ISH YURITUVINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA UNING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARI

Bakayev Shaxriyor Baxtiyorovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi,
e-mail: sh.bakaev@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeks normalari tahlili asosida ma'muriy sud ish yurituvini tushunchasiga mualliflik ta'rif berilgan. Shuningdek, bu borada amalga oshirilgan islohotlar, huquqshunos olimlar qarashlari hamda ma'muriy sud ish yurituvini mazmunidan kelib chiqib, mazkur huquqiy institutning o'ziga xos xususiyatlari va tashkiliy-huquqiy asoslari sanab o'tilgan. Jumladan, ma'muriy sud ish yurituvining asosiy maqsadi va vazifasi bo'lib ommaviy hokimiyat organlari va tashkilotlarining noqonuniy qarorlari, mansabdor shaxslarning harakatlari (harakatsizligi) ustidan xususiy shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hisoblanishi ko'rsatilgan. Bundan tashqari, ma'muriy sud ish yurituvida alohida subyektlar tarkibi – xususiy shaxslar va ommaviy huquqdagi shaxslar bo'lishi qayd etilgan. Shuningdek, ma'muriy sud ish yurituvida ma'muriy ishlar odil sudlovni amalga oshirishning asosiy qoidalari va prinsiplariga rioya qilgan holda alohida protsessual tartibda ko'rib chiqilishi bayon etilgan. Ma'muriy sud ish yurituvining tashkiliy-huquqiy asoslari sifatida esa ushbu faoliyatni amalga oshirishga vakolatli bo'lgan ma'muriy sudlarni hamda ularning tashkil etilishini, vakolatlari va faoliyatini protsessual jihatdan tartibga soluvchi huquqiy hujjatlar va boshqa kompleks chora-tadbirlarni tushunish lozimligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ma'muriy sud ish yurituvini, ommaviy-huquqiy munosabatlar, ma'muriy-huquqiy nizolar, sud nazorati, sud hokimiyati, ma'muriy sudlar.

ОСОБЕННОСТИ И ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ АДМИНИСТРАТИВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Бакаев Шахриер Бахтиерович,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье на основе анализа норм Кодекса об административном судопроизводстве приводится авторское определение понятия административного судопроизводства. Также, исходя из осуществленных реформ, взглядов ученых-правоведов по этому направлению и сущности административного судопроизводства, рассматриваются особенности и организационно-правовые основы данного правового института. В частности, основной целью и задачей административного судопроизводства является защита прав, свобод и законных интересов частных лиц от неправомерных решений органов публичной власти и организаций, действий (бездействия) должностных лиц. Кроме того, отмечается, что в административном судопроизводстве имеется отдельный состав субъектов – частные лица и лица публичного права. Также указывается, что в административном судопроизводстве административные дела рассматриваются согласно отдельному процессуальному порядку и в соответствии с основными правилами и принципами отправления правосудия. В качестве организационно-правовой основы административного судопроизводства необходимо понимать административные суды как органы, уполномоченные осуществлять эту деятельность, а также правовые документы и другие комплексные меры, регулирующие их организацию, полномочия и деятельность.

Ключевые слова: административное судопроизводство, публично-правовые отношения, административно-правовые споры, судебный контроль, судебная власть, административные суды.

FEATURES OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AND ITS ORGANIZATIONAL-LEGAL BASICS

Bakaev Shakhriyor Bakhtiyorovich,

independent-researcher of the Tashkent State University of Law

Abstract. In this article on the basis analysis of the legal norms Code of administrative proceedings provides author's definition of the concept of administrative proceedings. Also, based on realized reform, views of legal scholars in this direction and essence of administrative proceedings enumerate specific features and organizational-legal basics of this legal institution. In particular, the main goal and task of administrative proceedings is to protect the rights, freedoms and legal interests of private persons from unlawful decisions, public authorities and organizations, actions (inaction) of public officers. In addition, it is noted that there is a separate composition of subjects in administrative proceedings – private persons and persons of public law. It is also indicated that in administrative proceedings administrative cases are considered in accordance with a separate procedural order and in accordance with the basic rules and principles of justice. As the organizational-legal basics of administrative proceedings it is necessary to understand the administrative courts that are authorized to carry out these activities, as well as legal documents and other comprehensive measures governing their organization, powers and activities.

Key-words: administrative proceedings, public-legal relations, administrative and legal disputes, judicial control, judicial authority, administrative courts.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarining ilk kunlaridan boshlab davlat va jamiyat hayotini bosqichma-bosqich isloh qilish, davlat boshqaruvini yanada demokratlashtirish, fuqarolarning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini samarali himoyasini kafolatlashga doir chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimiz rivojlanishining bugungi bosqichida esa davlat organlari va tashkilotlari bilan munosabatlarda shaxsning buzilgan huquqini sud orqali himoya qilish bo'yicha konstitutsiyaviy kafolatni hayotga to'laqonli tatbiq etishga qaratilgan chinakam tarixiy o'zgarishlar amalga oshirildi.

Mazkur o'zgarishlar tom ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak", "Insonlarning dard-u tashvishlarini o'ylab yashash – odamiylikning eng oliy mezonidir" degan g'oyalarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ta'kidlash kerakki, bugungi kunga qadar ma'muriy sud ish yurituvining umumtan olingan tushunchasi ishlab chiqilmagan, qonun chiqaruvchi organ tomonidan esa Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksda mazkur tushuncha shakllantirib berilmagan.

Biroq O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksi kuchga kiritilgan paytdan boshlab ma'muriy sud ish yurituvini alohida mustaqil institut sifatida tan olingan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeks 3-moddasining birinchi qismida u fuqarolar va yuridik shaxslarning buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish to'g'risidagi ma'muriy ishlarni ko'rib chiqish hamda hal etishda ma'muriy sud ishlarini yuritishni amalga oshirish tartibiga nisbatan tatbiq etilishi belgilangan.

Mazkur moddaning ikkinchi qismida ushbu Kodeks ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni yuritishga nisbatan tatbiq etilmasligi ko'rsatib o'tilgan.

Demak, O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksi "ma'muriy sud ish yurituvini" tushunchasi mazmunini faqat birgina ma'noda, ya'ni sudlar tomonidan ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning hal etilishini tushunadi.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksi normalarni

o'rgangan holda shuni aytish mumkinki, bizning fikrimizcha, *ma'muriy sud ish yurituv*i – bu davlat organlari va tashkilotlari bilan munosabatlarda qonun ustuvorligini, fuqarolar va yuridik shaxslar huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash maqsadida ma'muriy va boshqa ommaviy-huquqiy munosabatlar sohasida sud hokimiyatini amalga oshirishga qaratilgan hamda ma'muriy protsessual qonun hujjatlari bilan tartibga solingan sudlov faoliyati turi hisoblanadi.

Ma'muriy sud ish yurituvining boshqa har qanday sud ish yurituv kabi yagona konstitutsiyaviy maqsad va vazifasi bo'lib shaxs va fuqaro huquqlari va erkinliklarini, tashkilotlar huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hisoblanadi [1, 273–281].

Sud ish yurituvlarining barchasida fuqarolar hamda korxona, muassasa, tashkilotlarning buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlarini yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini sud orqali himoya qilish, qonuniylikni mustahkamlash va huquqbuzarliklarning oldini olishga ko'maklashish, shuningdek qonunga va sudga nisbatan hurmatda bo'lish munosabatini shakllantirish vazifasi belgilangan.

Boshqacha qilib aytganda, fuqarolar va tashkilotlar sud hokimiyatining har qanday organiga faqat o'zining buzilgan huquqlari va erkinliklarini himoya qilish maqsadida murojaat qilishi mumkin.

Biroq Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksda ma'muriy sud ish yurituvining boshqa sud ish yurituvlaridan farqlanuvchi eng asosiy vazifasi ko'rsatilgan.

Mazkur Kodeks 2-moddasining ikkinchi xatboshisiga ko'ra ma'muriy organlar bilan munosabatlarda qonun ustuvorligini, fuqarolar, shuningdek korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash ma'muriy sud ish yurituvining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Demak, ma'muriy sudlardan ma'muriy va boshqa ommaviy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni ko'rish va hal qilish jarayonida ma'muriy organlar bilan munosabatlarda **qonun ustuvorligini ta'minlash** bilan bir qatorda **fuqarolar, shuningdek korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash** ham talab etiladi.

Ma'muriy sud ish yurituv orqali davlat organlarining **o'zboshimchaligi** hamda ijro hokimiyati organlarining **noqonuniy qarorlari, harakatlari va harakatsizligi** ustidan samarali himoya amalga oshiriladi. Ma'muriy sud ish yurituvining asosiy vazifasi aynan shunda ko'rinadi [2, 273–281].

Huquqiy davlatda hokimiyat faqat o'zining qonuniy vakolatlariga muvofiq harakat qilishi zarurligi hamda qarorlarni qabul qilish va harakatlarni amalga oshirish jarayonida muhim prinsiplarga amal qilishi shartligi barchaga ma'lum bo'lgan fakt hisoblanadi [3, 70].

Hokimiyat (davlat organlari va ommaviy tashkilotlar) bilan fuqarolar va tashkilotlar o'rtasidagi ommaviy-huquqiy nizolarni hal qilish vakolatining aynan sud hokimiyatida saqlab qolinishi bu hokimiyatlar bo'linishi prinsipining hayotga tatbiq etilishini anglatadi. Bu orqali davlat hokimiyati organlari o'rtasida o'zaro nazoratni nazarda tutuvchi muvozanat va bir-birini tiyib turish tizimi amalga oshiriladi [4, 597].

Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksning normalarini tahlil qilgan holda ma'muriy sud ish yurituvining **o'ziga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarini** sanab o'tish mumkin:

1. Ma'muriy sud ish yurituv doirasida ma'muriy ishlarni ko'rib chiqish va hal qilish predmeti bo'lib har doim fuqarolar va tashkilotlarning davlat hokimiyati organlari bilan ma'muriy va boshqa ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan hamda davlat va boshqa ommaviy vakolatlarning qonuniyligi va asoslantirilganligi ustidan sud nazorati bilan bog'liq bo'lgan nizolar hisoblanadi [5, 137–144].

2. Ma'muriy sud ish yurituv orqali davlat va boshqa ommaviy vakolatlariga ega bo'lgan davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari va mansabdor shaxslar qarorlari, harakatlari (harakatsizligi) ustidan maxsus sud nazorati o'rnatiladi.

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilishning darajasi eng avvalo, boshqaruvda sud organlari nazoratining nechog'li tashkil etilganligi bilan bog'liqdir [6, 13]. S.D.Knyazev shunday yozadi: "...Hech qanday mubolag'asiz aytish mumkinki, ijro hokimiyatining faoliya-

ti ustidan sud nazorati bir tomondan jismoniy va yuridik shaxslarni davlat organlari va mansabdor shaxslarning tazyiqidan muhofaza qilsa, ikkinchi tomondan ma'muriy organlarning samarali faoliyatini ta'minlashga xizmat qiladi" [7, 45].

3. Ma'muriy sud ish yurituvida alohida subyektlar tarkibi – xususiy shaxslar va ommaviy huquqdagi shaxslar bo'ladi.

Bunda, bir tomondan, ma'muriy da'vogar: 1) o'zining huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun sudga fuqarolar va yuridik shaxslar bo'lgan xususiy shaxslar; 2) prokuror, ommaviy vakolatlarini amalga oshiruvchi organ yoki mansabdor shaxs tomonidan sudga manfaatida bunday ariza taqdim etilgan shaxs; 3) qonun hujjatlari bilan yuklatilgan nazorat va boshqa ommaviy funksiyalarni amalga oshirish maqsadida sudga murojaat qilgan prokuror, ommaviy vakolatlarini amalga oshiruvchi organ yoki mansabdor shaxs hisoblanadi.

Ikkinchi tomondan, ma'muriy javobgar – davlat va boshqa ommaviy vakolatlariga ega bo'lgan davlat organlari va tashkilotlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari va mansabdor shaxslar hisoblanadi [8, 137–144].

G'. Xakimov ma'muriy sud ish yurituviga ma'muriy yustitsiya sifatida baho berib, uning subyektlari tarkibiga sanab o'tilgan ikki toifadagi shaxslardan tashqari uchinchi toifani ham kiritib o'tadi.

Uning fikricha, ma'muriy yustitsiya uchun maxsus "ma'muriy-yustitsiyaviy" munosabat subyektlarining mavjud bo'lishi ham xosdir (fuqarolar, davlat boshqaruvi organlari, mansabdor shaxslar va maxsus sud organlari). Ma'muriy-huquqiy nizolarni ko'rib chiquvchi mansabdor shaxslar, ya'ni sudyalarda davlat boshqaruvi sohasida yetarli bilim va malakaga ega bo'lishlari lozim [9, 13–14].

4. Ma'muriy sud ish yurituvida ma'muriy ishlar odil sudlovni amalga oshirishning asosiy qoidalari va prinsiplariga rioya qilgan holda xususiy va ommaviy manfaatlarini o'zida mujassamlashtirish imkonini beradigan alohida protsessual tartibda ko'rib chiqiladi.

5. Ma'muriy sud ish yurituvining asosiy maqsadi va vazifasi bo'lib ommaviy hokimiyat organlari

va tashkilotlarining noqonuniy qarorlari, harakatlari (harakatsizligi) ustidan xususiy shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hisoblanadi.

6. Ma'muriy sud ish yurituvining asosiy funksiyasi bo'lib ma'muriy ishlarni ko'rib chiqish va hal etish hisoblanadi. Ma'muriy ishlar tabiati ma'muriy yoki ommaviy huquq sohasidagi moddiy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadi. Bunday huquqiy munosabatlarda bir tarafda har doim fuqaroga nisbatan majburlov chorasini qo'llash vakolatiga ega bo'lgan kuchli subyekt – davlat organi yoki tashkiloti, uning mansabdor shaxsi tursa, ikkinchi tarafda – oddiy fuqaro yoki yuridik shaxs turganligi sababli hech qachon taraflar tengligi bo'lmaydi.

7. A. Martinov ma'muriy sud ish yurituvining yana bir o'ziga xos xususiyatini alohida ta'kidlab o'tadi.

Uning fikricha, ma'muriy sud ish yurituvini ommaviy-huquqiy xarakterga ega bo'ladi. Agar fuqarolik protsessida moddiy-huquqiy munosabatlar subyektlari huquq va majburiyatlarga o'z xohishi-ga ko'ra va o'zining manfaatida ega bo'lsa, ma'muriy sud ish yurituvida ma'muriy-huquqiy munosabatlarning kelib chiqishi uchun bunday talab asosiy hisoblanmaydi [10, 273–281].

8. I. Filippova ma'muriy sud ish yurituvining o'ziga xos xususiyatlari qatoriga mansabdor shaxslar uchun belgilangan majburiyatlarning ijro etilishi sifatining nazorat qilinishini; davlat organlari yoki tashkilotlari, ularning mansabdor shaxslari o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun ularga nisbatan javobgarlik mexanizmi ishlashining ta'minlanishini; jismoniy va yuridik shaxslar buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarining amalda tiklanishiga ko'maklashilishini hamda obyektiv huquq normalarining obro'si va mavqeining belgilanishi va saqlanishini ham qo'shib o'tadi [11, 17].

Ma'muriy sud ish yurituvining tashkiliy-huquqiy asoslari bo'yicha tadqiqot olib borish jarayonida, avvalo, **"tashkiliy-huquqiy asos"** deganda aynan nimalar tushunilishini, mazkur tushuncha doirasini aniqlab olish zarur hisoblanadi.

Tashkiliy asos deganda – ijtimoiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'ziga xos vazifalar yuklatilgan hamda ularni amalga oshirish uchun zarur

vakolatlarga ega bo'lgan idoralar va tashkilotlar tizimi tushuniladi. Bunday idoralar va tashkilotlar sifatida davlat organlari yoki ularning mansabdor shaxslari yoxud belgilangan vazifalarga erishish uchun o'zaro munosabatlarga kirishadigan davlat organlari yoki ularning mansabdor shaxslari majmui bo'lishi mumkin.

Huquqiy asos deganda esa odatda u yoki bu faoliyatni samarali va to'g'ri yo'lga qo'yilishini ta'minlash maqsadida uni tartibga soluvchi huquqiy hujjatlar tizimi tushuniladi.

Muayyan bir faoliyatning tashkiliy-huquqiy asosi deganda ushbu faoliyatni ta'minlash va takomillashtirishga qaratilgan tashkiliy va huquqiy xarakterdagi chora-tadbirlarning kompleks ravishda amalga oshirilishini tushunish zarur.

Demak, ma'muriy sud ish yurituvining tashkiliy-huquqiy asoslari sifatida ushbu faoliyatni amalga oshirishga vakolatli bo'lgan ma'muriy sudlarni hamda ularning tashkil etilishini, vakolatlari va faoliyatini protsessual jihatdan tartibga soluvchi huquqiy hujjatlar va boshqa kompleks chora-tadbirlarni tushunish lozim.

T. Kolomoyetsning fikriga ko'ra, ma'muriy sud ish yurituvining huquqiy makonga kiritilishi hozirgi zamonda huquqiy davlat tuzilishi amaliyotiga ilmiy tadqiqotlarning joriy etilishini ko'rsatuvchi muhim holat hisoblanadi. Mazkur voqea – ommaviy administratsiya tomonidan fuqarolarning huquqlari buzilganda ularni himoya qilishga nisbatan jamiyatning demokratik rivojlanishi uchun obyektiv zaruratning amaldagi ijrosi hisoblanadi. Mazkur holatning amaldagi ifodasi ma'muriy sudlarning tashkil etilishida ko'rinadi [12, 41–47].

Mamlakatimizda zamonaviy ma'muriy sud ish yurituvini joriy etish, ma'muriy sudlarni tashkil qilish, ularning vakolatlarini belgilash hamda xorijiy tajriba asosida yanada takomillashtirish, faoliyatini protsessual jihatdan tartibga solish bilan bog'liq amaliy chora-tadbirlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusida amalga oshirildi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi sud tizimi tuzilmasini tubdan takomillashtirish va faoliyati samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4966-son Farmoni mamlakatimizda ma'muriy sudlarning

tashkil etilishi va shakllanishi tarixini boshlab berdi.

Mazkur Farmon bilan 2017-yil 1-iyundan boshlab ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ma'muriy nizolarni, shuningdek ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishga vakolatli bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar ma'muriy sudlari, tuman (shahar) ma'muriy sudlari tashkil etildi.

2018-yil 25-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksini tasdiqlash haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan esa ma'muriy sudlar faoliyatini protsessual jihatdan tartibga soluvchi Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeks tasdiqlangan hamda 2018-yil 1-apreldan e'tiboran kuchga kiritilgan.

O'tgan qisqa davrda ma'muriy sudlar tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish, odil sudlov va qonun ustuvorligini ta'minlash borasida o'ta muhim ishlar amalga oshirildi. Buni birgina mahalliy davlat hokimiyati organlarining 2019-yilda 1 ming 255 ta, 2020-yilda 1 ming 597 ta qarorlari sud tomonidan haqiqiy emas deb topilgani misolida ham yaqqol ko'rish mumkin [13, 42–43].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6034-sonli Farmoni bilan ma'muriy sudlar vakolatlari va ularning tashkiliy tuzilmasi xorijiy tajriba asosida yanada takomillashtirildi.

2021-yil 1-yanvardan boshlab ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish vakolati ma'muriy sudlardan jinoyat ishlari bo'yicha sudlarga o'tkazildi.

Shuningdek, tuman (shahar) darajasidagi ma'muriy sudlar tugatilib, ma'muriy va boshqa ommaviy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ma'muriy nizolarni ko'rishga ixtisoslashtirilgan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida tumanlararo ma'muriy sudlari tashkil etildi.

Bunda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar ma'muriy sudlari esa saqlab qolindi.

O'zbekistonda ma'muriy huquqbuzarlikka oid ishlarning ma'muriy sudlardan jinoyat ishlari bo'yicha sudlarga o'tkazilishi va ma'muriy sudlarning mustaqil sud sifatida saqlab qolinishi Birlashgan Millatlar Tashkiloti rivojlanish dasturi, Germaniya rivojlanish sohasida hamkorlik tashkiloti (GIZ) va Nagoya universiteti ekspertlari tomonidan to'g'ri qaror deb baholangan [14, 42-43].

2021-yil 28-iyulda "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining yangi tahrirda qabul qilinishi bilan ma'muriy sudlarning huquqiy maqomi yanada mustahkamlandi, viloyat

va tuman darajasidagi ma'muriy sudlarning vakolatlari, sud raislari, o'rinbosarlari hamda sudyalarning vazifalari aniq belgilab berildi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev boshchiligida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida mamlakatimizda ma'muriy sud ish yurituvchi alohida huquqiy institut sifatida shakllantirildi hamda ma'muriy organlar bilan munosabatlarda qonun ustuvorligini ta'minlash bilan bir qatorda fuqarolar va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qiluvchi ma'muriy sudlar tashkil etildi.

REFERENCES

1. Martinov A.V. Ponyatiye i sushnost administrativnogo sudoproizvodstva v Rossiyskoy Federatsii // Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, 2015, no. 5–6, pp. 273–281.
2. Nozdrachev A.F. Administrativnoye sudoproizvodstvo kak formiruyushiy institut administrativnogo prava // Administrativnoye sudoproizvodstvo v Rossiyskoy Federatsii: razvitiye teorii i formirovaniye administrativno-protssessualnogo zakonodatelstva. Ser.: Yubilei, konferensii, forumi. Vip. 7. Voronej: Izd-vo Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta, 2013, pp. 455–467.
3. Galligan D., Polyanskiy V.V., Starilov Y.N. Administrativnoye pravo: istoriya razvitiya i osnovniye sovremenniye konsepsii. Moscow, Yurist, 2002. p.70.
4. Pravosudiye v sovremennom mire: Monografiya / Pod red. V.M. Lebedeva, T.Y. Xabriyevoy. Moscow, Norma: INFRA-M, 2012, p.597.
5. Glodina A.V. O ponimaniy administrativnogo sudoproizvodstva // Vestnik VGU. 2016, no. 2. pp. 137–144.
6. G.T.Xakimov. O'zbekistonda ma'muriy yustitsiyani rivojlantirishning muammolari. Monografiya. Tashkent, TDYUI nashriyoti, 2009, p. 13.
7. Knyazev S.D. Prinsipi administrativnogo prava Rossiyskoy Federatsii: otraslevoi format i yuridicheskoye znachenie // GiP, 2003, no. 10, p. 45.
8. Glodina A.V. O ponimaniy administrativnogo sudoproizvodstva // Vestnik VGU. 2016, no. 2, pp. 137–144.
9. G.T.Xakimov. O'zbekistonda ma'muriy yustitsiyani rivojlantirishning muammolari. Monografiya. Tashkent, TDYUI nashriyoti, 2009, pp.13-14.
10. Martinov A.V. Ponyatiye i sushnost administrativnogo sudoproizvodstva v Rossiyskoy Federatsii // Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, 2015, no. 5–6, pp. 273–281.
11. Filippova I.A. Organizatsionno-pravoviye i teoreticheskiye problemi stanovleniya administrativnix sudov v Rossiyskoy Federatsii: Avtoref. diss. ...k-ta yurid. nauk. Chelyabinsk, 2006, p. 17.
12. Kolomoys T.A. Pravovaya identifikatsiya administrativnogo sudoproizvodstva v ukrainskoy administrativno-pravovoy nauke // Administrativnoye pravo i protsess. 2019, no. 9, pp. 41–47.
13. Mahmudova R.A. Ma'muriy sudlar jamiyat va fuqarolar himoyasida // Demokratlashtirish va inson huquqlari. 2020, no. 4, pp. 42-43.
14. Mahmudova R.A. Ma'muriy sudlar jamiyat va fuqarolar himoyasida // Demokratlashtirish va inson huquqlari. 2020, no. 4, pp. 42-43.
15. Derjuzhinskij V.F. Administrativnye sudy v gosudarstvax Zapadnoj Evropy [Administrative courts in the states of Western Europe]. Saint Petersburg, 1906, p. 7.
16. Administrativnoye pravo zarubezhnykh stran [Administrative law of foreign countries]. A.N. Kozyrin, M.A. Shtatina. Moscow, Spark, 2003, pp. 189-192, 272, 312-317.

17. Astanov M., Maripova S. Odin god novomu Kodeksu: dostizheniya, problemy, rassuzhdeniya [One year to the new Code: achievements, problems, reasoning yusch]. Advokat – Advocate, 2018, no. 5-6, pp. 60-64.
18. Starilov Ju.N. Administrativnaya justiciya. Teoriya, istoriya, perspektivy [Administrativnaya justiciya. Teoriya, istoriya, perspektivy]. Moscow, 2001, p. 54.
19. Bojcova V.V. Nuzhna li nam administrativnaya justiciya? [Do we need administrative justice?]. Sovetskaya mjusticiya – Soviet justice, 1993, no. 7, p. 12.
20. Nikolaeva L.A., Solov'eva A.K. Administrativnaya justiciya i administrativnoe sudoproizvodstvo [Administrative justice and administrative proceedings]. Saint Petersburg, R. Aslanov's Publishing House "Legal Center" Press ", 2004, pp. 36, 97.
21. Vasil'eva E.S., Nehajchik V.K. Konceptiya administrativnogo sudoproizvodstva v mehanizme administrativno-pravovogo vozdejstviya [The concept of administrative proceedings in the mechanism of administrative and legal impact yusch]. Administrativnoe i municipal'noe pravo – Administrative and municipal law, 2011, no. 10, pp. 38-39.
22. Hamaneva N.Ju. Administrativnaya justiciya i administrativno-pravovye otnosheniya: teoreticheskie problemy [Administrative justice and administrative-legal relations: theoretical problems]. Trudy instituta gosudarstva i prava Rossijskoj akademii nauk – Proceedings of the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, 2009, no. 1, pp. 41-50.

UDC: 342.5(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-8897-1295

HOKIMIYAT YOKI MANSAB VAKOLATI DOIRASIDAN CHETGA CHIQISHNING OBYEKTI YUZASIDAN AYRIM MULOHAZALAR

Sagdullayev Fathulla Shukurullayevich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
e-mail: sagdullayev87@internet.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyati tarkibining asosiy belgisi sifatida ushbu qilmishning obyekti tahlil qilingan. Bunda mazkur jinoyatning boshqa mansabdorlik jinoyatlari qatorida umumiy, turdosh va maxsus obyektlari hamda ushbu jinoyatning o'ziga xos jihati sifatida bevosita asosiy va bevosita qo'shimcha obyektlari yuzasidan mualliflik xulosalari berilgan. Shuningdek, ushbu jinoyatning bevosita asosiy va bevosita qo'shimcha obyektlari raqobati yuzasidan fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: jinoyatning obyekti belgilari, jinoyat obyekti, hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish, mansabdorlik jinoyatlari, ijtimoiy munosabat, inson huquqlari, ijtimoiy (huquqiy) manfaat, ijtimoiy xavfsizlik, ikki obyektli jinoyat, obyektlar raqobati, turdosh obyekt, maxsus obyekt, bevosita asosiy obyekt, bevosita qo'shimcha obyekt.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ ОТКЛОНЕНИЯ ОТ СФЕРЫ ПОЛНОМОЧИЙ ИЛИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Сагдуллаев Фатхулла Шукруллаевич,
самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В данной статье анализируется объект деяния как ключевой признак преступления, заключающегося в отклонении от властных или служебных полномочий. При этом даются авторские выводы об особенностях этих преступлений в отличие от других должностных преступлений, в том числе по общим, идентичным и специальным объектам, а также основным и дополнительным объектам непосредственно как специфическому аспекту этого преступления. Также высказываются мнения о прямой конкуренции основных и прямых дополнительных объектов с общими, родственными и особыми объектами этого преступления.

Ключевые слова: объективные признаки преступления, объект преступления, отклонение от служебных или служебных полномочий, служебные преступления, общественные отношения, права человека, общественный (правовой) интерес, социальное обеспечение, двухобъектное преступление, конкуренция объектов, связанный объект, специальный объект, прямой основной объект, непосредственно дополнительный объект.

SOME CONSIDERATIONS ABOUT DEVIATION FROM THE SCOPE OF AUTHORITY OR PROFESSIONAL COMPETENCE

Sagdullaev Fatkhulla Shukrullaevich,
Independent researcher of Tashkent State University of Law

Abstract. This article analyzes the object of this act as a key feature of the crime, which consists in deviation from authority or official authority. At the same time, the author's conclusions are given among other official crimes of this

crime and on general, identical and special objects, as well as main and additional objects directly as a specific aspect of this crime. Opinions are also expressed about direct competition between the main and direct additional objects of this crime about the common, related and special objects of this crime.

Keywords: *objective signs of a crime, the object of a crime, deviation from official or official authority, official crimes, public relations, human rights, public (legal) interest, social security, two-object crime, competition of objects, related object, special object, direct main object, directly additional object.*

Kirish

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat tarkibi jinoyatning obyektiv (jinoyatning obyekti va obyektiv tomoni) va subyektiv belgilari (jinoyatning subyekti va subyektiv tomoni) dan iborat ekanligi qayd etilgan. Jinoyat haqida xabar bermaslik yoki uni yashirishning obyektiv belgilarini yoritish ekanmiz, eng avvalo, uning obyekti masalasiga to'xtalish maqsadga muvofiq. Ma'lumki, har qanday jinoyatning obyekti gorizontall (umumiy, maxsus, turdosh va bevosita obyektlar) va vertikal yo'nalish (bevosita asosiy, bevosita qo'shimcha va bevosita fakultativ obyektlar) bo'yicha turga ajratiladi.

Hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining obyektini to'g'ri aniqlash ushbu jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi haqida to'g'ri tasavvur hosil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Sababi bunday holatda mazkur qilmishning aynan qaysi munosabatlarga tajovuz qilishi uning ijtimoiy xavflilik darajasini ifodalaydi. Bu haqda M.Usmonaliyev "Jinoyatning obyekti har bir jinoyat tarkibining zaruriy belgisidir. Jinoyat obyekti har bir tarkibining zaruriy belgisi bo'lishi bilan birga, muayyan jinoyatning mohiyati va uning ijtimoiy xavflilik darajasini ham belgilaydi" [1, 154-b.], deb ta'kidlagan edi. Shu jihatdan olib qaraganda, hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining obyektini tahlil qilish va o'rganish asosida uning ijtimoiy xavfliligi namoyon bo'ladi. Xususan, mansabdorlik jinoyatlari tizimida hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining ijtimoiy xavfliligi alohida o'rin egallaydi.

Material va metodlar

U.M. Mirzayev qayd etganidek, "jinoyat obyekti tushunchasini ta'riflashda jinoiy jazoga sazovor qilmish tufayli yetkazilgan yoki yetkazish xavfi bo'lgan zararining mohiyati va yo'nalishi to'g'risidagi masala asos qilib olinishi kerak"ligidan kelib chiqib [2], olimlar jinoyatning obyektini ijtimoiy munosabatlar [1, 152-b.; 3; 4; 5; 6], inson (odamlar) [7; 8], inson huquqlari [9], muayyan ijtimoiy

(huquqiy) manfaat [10; 11] yoki ijtimoiy xavfsizlik [12] deb hisoblaydi. Jinoyat huquqi nazariyasida "obyekt – ijtimoiy munosabatlar" konsepsiyasining inkor qilinishiga [13; 14] qaramay, mazkur konsepsiya tarafdorlari juda ko'p va u hozirda ham o'zining ustuvor mavqeyini yo'qotgani yo'q [15]. Bizning fikrimizcha ham masalaga "obyekt – ijtimoiy munosabatlar" konsepsiyasi nuqtayi nazaridan yondashish to'g'ridir.

Ta'kidlash lozimki, ayrim xorijiy jinoyat-huquqiy tizimlarda "jinoyat obyekti" termini umuman ishlatilmaydi. Uning o'rniga "huquqiy manfaat", "muhofaza qilinadigan huquqiy manfaat" va boshqa shu kabi tushunchalar qo'llaniladi [16].

Tadqiqot natijalari

Umuman olganda, jinoyat huquqi fanida jinoyatning obyekti to'g'risidagi masala atrofida bahs-munozara uzoq yillardan beri davom etayotganini inobatga olib, biz ushbu tadqiqot doirasida jinoyatning obyekti deganda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan, g'ayriqonuniy qilmish bilan ziyon yetkazilgan yoki ziyon yetkazish xavfi tug'dirilgan ijtimoiy munosabatlar majmuyini tushunish lozim, degan an'anaviy konsepsiyaga amal qilamiz.

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyat obyektlarini "vertikal" va "gorizontall" tasniflash odat tusini olgan. Jinoyat obyektlarini tasniflashning to'rt bosqichli tizimidan kelib chiqib, kontrabandaning umumiy, maxsus, turdosh va bevosita obyektlari farqlanadi [17]. Bundan tashqari, "gorizontall" tasnifga ko'ra, kontrabandaning bevosita obyekti bevosita asosiy, qo'shimcha va fakultativ obyektlarga ajratish maqsadga muvofiq.

Milliy jinoyat qonunchiligida mansabdorlik jinoyatlariga jinoiy tajovuzning alohida turi deb qaraladi va mazkur tajovuzning obyekti va subyektiga alohida e'tibor berilgan [18]. Demak, hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining obyektini aniqlash mazkur qilmishni boshqa g'ayriqonuniy tajovuzlardan ajratish, uning obyektiv tomoni va subyektiv bel-

gilarini tavsiflash uchun birinchi darajali ahamiyatga egadir.

Umumiy obyekt deganda, jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan barcha ijtimoiy munosabatlar majmuyi tushuniladi [19]. Bu majmua JK 2-moddasida nazarda tutilgan obyektlardir. Jinoyat haqida xabar bermaslik yoki uni yashirishning umumiy obyekti ham mazkur moddaga asoslanadi.

Hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyati JKning "Hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan beshinchi bo'limining "Boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan XV bobiga kiritilgan. 1994-yilgi JK bo'yicha jinoyatlar obyektlarining to'rt darajali tizimiga [20] muvofiq, mansabdorlik jinoyatlarining maxsus obyekti qonun chiqaruvchi hokimiyat va boshqaruv faoliyatini amalga oshirishga doir ijtimoiy munosabatlar guruhi sifatida belgilangan (Unda jinoyatning O'zbekiston Respublikasi JK 2-moddasining birinchi qismida mustahkamlangan umumiy obyekt, qoida tariqasida, O'zbekiston Respublikasi JK Maxsus qismi bo'limining nomida qayd etilgan maxsus, turdosh va bevosita obyektlar farqlanadi. Ilmiy adabiyotlarda obyektning boshqacha tasniflari ham keltiriladi). JKning XV bobi nomidan kelib chiqadigan bo'lsak, tarkiblari unda bayon etilgan jinoyatlarining turdosh obyekti boshqaruv faoliyati sohasidagi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi.

JKning 206-moddasini XV bobga joylashtirish va tegishli ravishda ko'rib chiqilayotgan jinoyatni boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar qatoriga kiritish uchun mezon bo'lib hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish bevosita obyektining mazmuni va boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar maxsus obyekti mazmunining xususi va umumiy obyektlar sifatidagi o'zaro nisbati xizmat qilgan.

Jinoyat huquqiga oid ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy munosabatlar azaldan jinoyat obyekti sifatida qaraladi [21]. Shunga qaramay fanda mazkur tushunchaning ko'p sonli talqinlari mavjud. Ular turlicha tavsiflansa-da, adabiyotlarda bir-biridan butunlay farq qiladigan uch nuqtayi nazar ajratiladi: 1) ijtimoiy qadriyatlar sifatidagi u yoki bu hodisalarga doir qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlar majmuyi jinoyatning obyekti hisoblanadi [22; 23]; 2) yuridik ahamiyatga molik

faktlar va voqealar yuzasidan vujudga keladigan, huquq normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar jinoyatning obyekti hisoblanadi [24]; 3) jinoyatning obyekti – bu jinoyat bilan zarar yetkaziladigan umum ahamiyatiga molik ijtimoiy boylik (ne'mat, ijtimoiy munosabat, manfaat) [25].

Jinoyat obyektining asl mazmuni xususida uzoq yillar mobaynida davom etayotgan bahs-munozaralarning siklli xususiyatini e'tiborga olmaganda, bugungi kunda jinoyat obyektining jinoiy tajovuz natijasida kamaymaydigan va yo'q bo'lib ketmaydigan o'zgarmas voqelik sifatidagi mohiyatini aks ettiruvchi birinchi nuqtayi nazar, ayniqsa, asoslidir. Shunday qilib, ijtimoiy munosabatga zarar pozitiv (real) zarar-ziyon tarzida emas, balki uni inkor etish tarzida yetkaziladi. Aks holda, formal tarkibli jinoyatni obyektga emas deb topish kerak bo'lar edi.

Mazkur nuqtayi nazarga muvofiq, JKning XV bobida sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan jinoyatlarning maxsus obyekti sifatida qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy qadriyatlar – davlat hokimiyati, davlat xizmati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlaridagi xizmatga doir ijtimoiy munosabat amal qiladi.

Shunga qaramay, ilmiy adabiyotlarda ko'rib chiqilayotgan jinoyatlar guruhining maxsus obyekti xususida ilgari surilgan boshqacha nuqtayi nazarlarga ham duch kelish mumkin. Masalan, professor G.M. Minkovskiy va professor V.P. Revin fikriga ko'ra, mazkur jinoyatlar guruhining maxsus obyekti sifatida davlat organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, davlat muassasalari, Qurolli Kuchlar va harbiy tuzilmalar faoliyati amal qiladi [26]. Bu fikrga biz quyidagi sababga ko'ra qo'shila olmaymiz: Qurolli Kuchlar faoliyati (harbiy xizmat), Qurolli Kuchlar va ularning mol-mulkiga boshqarish borasidagi faoliyatdan farqli ravishda, JKning Yettinchi bo'limi ("Harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar")da nazarda tutilgan jinoyatlarning obyekti sifatida qaralishi mumkin.

JKning XV bobiga kiritilgan jinoyatlarning turdosh obyekti ilmiy adabiyotlarda qonunchilik, ijro va sud hokimiyati davlat organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari ko'rinishidagi boshqaruv apparatining normal faoliyati sifatida tavsiflanadi [27; 28]. Hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining

turdosh va bevosita obyektlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq [29; 30]. Bu jinoyat boshqaruv apparatining ayrim bo'g'ini mansabdor shaxslarining faoliyatini ularga berilgan vakolatlar doirasida va qonunda belgilangan tartibda ta'minlovchi aniq ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiladi. Uning qo'shimcha bevosita obyektini fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlari, davlat va jamoat manfaatlarini ta'minlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Aynan qo'shimcha obyektga ziyon yetishi "asosiy obyektga qilingan tajovuzga jinoyat-huquqiy mazmun baxsh etadi" [31]. Binobarin, mazkur jinoyatning xususiyati shu bilan belgilanadiki, "qonunda ko'rsatilgan huquqlar va manfaatlarga ziyon yetkazish davlat apparati faoliyatini izdan chiqarishning aniq shaklini tashkil etadi" [32].

JK 206-moddasining birinchi qismida nazarda tutilgan hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyati asosiy tarkibining bevosita obyektini JKning XV bobida nazarda tutilgan jinoyatlar maxsus obyektining mazmuni bilan muvofiq keladi.

Shuni qayd etish lozimki, hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyatining bevosita obyektini muammosi jinoyat huquqi fanida hanuzgacha o'zining yagona yechimini topgani yo'q. Masalan, M.H. Rustamboyevning yozishicha, "Jinoyatning bevosita obyektini davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining normal faoliyat yuritishini ta'minlaydigan ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi. Qo'shimcha bevosita obyekt esa fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy munosabatlardir" [33]. R.A. Zufarov hamda M. Qodirovlar ham bu borada o'xshash fikr bildirib o'tganlar [34; 35]. B.J. Axrarov esa boshqaruv tartibiga qarshi mansabdorlik jinoyatlarining bevosita obyektini "davlat xizmati va davlat hokimiyati faoliyati amalga oshirilishining konkret sohalari" [36], deb qayd etadi.

A. Otajonov va M. Haydarovning ta'kidlashicha, mazkur jinoyatning bevosita obyektini davlat organi, jamoat birlashmasi, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining normal faoliyat yuritishini ta'minlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlardir. Mazkur jinoyatning qo'shimcha bevosita obyektini sifatida shaxslarning qonuniy huquq va manfaatlarini ta'minlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlar tushuniladi [37]. Albatta, jinoyatning

bevosita obyektini yuzasidan ushbu qarash ham bugungi kunda munozarali. Chunki 2015-yildan e'tiboran mamlakatimizda jamoat birlashmasi boshqaruvidagi normal faoliyatni ta'minlash sohasidagi munosabatlar ushbu jinoyatning obyektlari ro'yxatidan chiqarildi.

Ayrim kriminalistlar mansabdorlik jinoyatlarining, shu jumladan, hokimiyat yoki mansab vakolatlarini doirasidan chetga chiqishning ham bevosita obyektini maxsus obyektini bilan bir xil [38; 39; 40; 41], deb hisoblaydilar. Bu nuqtayi nazar A.B. Saxarov tomonidan, ayniqsa, izchil bayon etilgan. Uning fikricha, mansabdorlik jinoyatining bevosita obyektini uning maxsus obyektidan ajratishga urinish muqarrar tarzda amaliy ahamiyatga ega bo'lmagan soxta konstruksiyalar o'ylab topilishiga olib keladi [42]. Bu nuqtayi nazar bir qator mualliflar tomonidan tanqid qilindi. Ularning fikricha, obyektlarni bunday birxillashtirish uchun hech qanday asos yo'q [43]. Hokimiyat yoki mansab vakolatlarini doirasidan chetga chiqish jinoyati bevosita obyektining mazkur talqini haddan tashqari kengdir, chunki mansabdorlik jinoyatlarining aniq turi ularning maxsus obyektini tashkil etuvchi munosabatlarning bir tomoni yoki bir nechta tomonini buzadi.

Hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqish jinoyati mansabdor shaxs qaysi hokimiyat organining vakolatlarini amalga oshirayotgan bo'lsa, shu hokimiyat organining obro'siga putur yetadi [44-50]. Aniqroq aytganda, mazkur jinoyat davlat boshqaruvi apparatining normal faoliyatiga tajovuz qiladi, boshqaruv organlari faoliyatini izdan chiqaradi, davlat institutlarini aholi ko'z o'ngida obro'sizlantiradi.

Shunday qilib, hokimiyat organlarining obro'si ularning muhim tarkibiy elementlaridan biridir. Shu tufayli ham mansabdor shaxsning fuqarolarning huquqlari yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga yoxud davlat yoki jamoat manfaatlariga ziyon yetkazgan g'ayriqonuniy harakatlari hokimiyat organlarining obro'siga, hech shubhasiz, putur yetkazadi. Zero, mazkur organlar faoliyatining asosiy mazmunini inson va fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga rioya etish hamda ularni himoya qilish tashkil etishi lozim.

Demak, yuqoridagi tahlillardan xulosa sifatida hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqishning obyektini yuzasidan quyidagilar bayon etiladi:

turdosh obyekti – hokimiyat va boshqaruv organlarining normal faoliyatini tartibga soluvchi ijtimoiy munosabatlar;

maxsus obyekti – davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida boshqaruv tartibini belgilovchi ijtimoiy munosabatlar;

bevosita asosiy obyekti – davlat organi, davlat ishtirokidagi tashkilot yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining normal faoliyati va obro'sini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar;

bevosita qo'shimcha obyekti – fuqarolarning huquqlari yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlar yoxud davlat yoki jamoat manfaatlarini muhofaza qiluvchi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi.

Ko'rib turganimizdek, ushbu jinoyatda bir nechta bevosita obyektlar mavjud. Odatda, eng katta qiyinchiliklar jinoyat-huquqiy munosabatlarning raqobatlashuvchi bir nechta obyektlaridan iborat bo'lgan jinoyatlarni kvalifikatsiya qilishda va aybdor bir vaqtning o'zida tajovuz qiluvchi ijtimoiy munosabatlar mustaqil jinoyat obyektlarini hosil qiladigan jinoyatlar majmuyi bilan bog'liq hollarda yuzaga keladi.

Qayd etish lozimki, jinoyat bevosita obyektlarining raqobati ijtimoiy hayotning murakkabligi natijasida paydo bo'ladi. Voqelik hodisalarining umumiy o'zaro aloqasi shunga olib keladiki, ko'pgina jinoiy qilmishlar bir qator o'xshash ijtimoiy munosabatlar sohasiga zarar yetkazadi. Qonun chiqaruvchi muayyan jinoyat uchun javobgarlikni belgilar ekan, ushbu holatni hisobga oladi. Jinoyat tarkibini tuzish, uni jinoyat qonunchiligi tizimidagi muayyan bobga kiritish qilmish bilan barcha ijtimoiy munosabatlar sohasiga – bevosita obyektlarning barchasiga yetkaziladigan zararni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Biroq bu yerda asosiy bevosita obyekt, ya'ni tegishli norma qaysi obyektga qo'riqlash uchun qabul qilinayotgan bo'lsa, shu obyekt birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Bunda qo'shimcha bevosita obyektlarga zarar yetkazish ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi, biroq jinoyatning bunday oqibatlari e'tibordan soqit etilmaydi va javobgarlikni og'irlashtiruvchi belgilar yordamida hisobga olinadi.

Ikki obyektli jinoyatlarning yana bir xususiyati shundaki, ayrim hollarda qo'shni obyektga zarar yetishi muqarrar bo'ladi, ayrim hollarda esa bunday muqarrarlik mavjud bo'lmaydi. Demak, umumiy qoidaga ko'ra, qo'shimcha obyekt

ijtimoiy manfaatlar nuqtayi nazaridan mazkur jinoyat tarkibida asosiy bevosita obyekt bilan taqqoslaganda, kamroq darajada ijtimoiy qimmatga ega bo'ladi.

Jinoyatning raqobatlashuvchi bir nechta bevosita obyektlari orasidan bevosita asosiy, bevosita qo'shimcha va fakultativ bevosita obyektlarini farqlash qilmishni kvalifikatsiya qilish muammosini yechishni sezilarli darajada yengillashtiradi, biroq uni to'liq yechish imkonini bermaydi. Ushbu maqsadga erishish uchun bevosita qo'shimcha yoki fakultativ bevosita obyektning jinoyatni sodir etish mexanizmidagi rolini aniqlash talab etiladi. Bunda qo'shimcha bevosita obyektga zarar yetkazish aksariyat hollarda asosiy bevosita obyektga zarar yetkazish usuli, uning tarkibiy qismi hisoblanishi ayon bo'ladi.

Ba'zan asosiy bevosita obyektga zarar yetkazish faqat qo'shimcha bevosita obyektga zarar yetkazish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bevosita qo'shimcha obyektga zarar yetkazish asosiy bevosita obyektga zarar yetkazishning muqarrar usuli, tarkibiy qismi hisoblangani va aks holda, zarar yetkazish mumkin emasligi tufayli, bunday jinoyatlarning tarkiblari qo'shimcha bevosita obyektga zarar yetkazishni ham qamrab oladi, degan xulosaga kelish mumkin. Demak, bunday qilmishlar faqat jinoyat qonuni Maxsus qismining jinoyat-huquqiy qo'riqlash asosiy bevosita obyektiga tajovuz uchun javobgarlik nazarda tutilgan moddasi bo'yicha kvalifikatsiya qilinishi lozim.

Yuqorida bayon etilganlar jinoyat-huquqiy munosabatlarning boshqa obyektlariga tajovuz qiladigan ijtimoiy xavfli qilmishlarni kvalifikatsiya qilishga doir ayrim umumiy qoidalarni ta'riflash imkonini beradi: qo'shimcha bevosita obyektga zarar yetkazish asosiy bevosita obyektga zarar yetkazish usuli, uning tarkibiy qismi hisoblanadigan qilmish yagona jinoyatni hosil qiladi. Sodir etilayotganda, qo'shimcha bevosita obyektga zarar yetkazish fakultativ tarzda amalga oshiriladigan qilmish esa jinoyatlar majmuyini vujudga keltiradi.

Ushbu qoidalardan huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash faoliyatida foydalanish jinoyatlarni, shu jumladan, hokimiyat yoki mansab vakolati doirasidan chetga chiqishni kvalifikatsiya qilishning murakkab muammosini yechishni sezilarli darajada yengillashtiradi hamda jinoyat

huquqi fanining jinoyatlar majmuyi va ularni kvalifikatsiya qilish to'g'risidagi ko'pgina bahsli masalalarini yechishga ko'maklashadi.

Jinoyatning bevosita obyektlari raqobati barcha mansabdorlik jinoyatlari qatorida tahlil qilinayotgan hokimiyat yoki mansab vakolati

doirasidan chetga chiqishda va ayrim boshqa jinoyatlarda ham yuzaga kelishi mumkin. Qilmishni to'g'ri kvalifikatsiya qilish uchun tajovuzning asosiy bevosita obyektini tanlash bunday hollarda ham yuqorida ko'rib chiqilgan qoidalar bo'yicha amalga oshiriladi.

REFERENCES

1. Usmonaliev M. Criminal Law (General Part): Textbook. Tashkent, Yangi asr avlodi, 2005, p. 154.
2. Novoselov G.P. Teaching about the object of the attack. Methodological aspects. Moscow, Norma, 2001, p. 45.
3. Rustamboyev M.H. Criminal law (general part). A textbook for universities. Tashkent, TSUL, 2006, p. 125.
4. Criminal law of Russia. Part General: Textbook for Universities. Ed. prof. L. L. Kruglikov. Moscow, BEK, 1999, pp. 117-119.
5. Russian criminal law. In two volumes. A common part. Ed. prof. A.I. Raroga. Moscow, Jurist, 2001, vol. 1, pp. 103-105.
6. Sharapov R.D. Physical abuse in criminal law. Saint Petersburg, Legal Center Press, 2001, pp. 160-167.
7. Kudryavtsev V.N. On the question of the relationship between the subject and the subject of the crime. Soviet state and law. Moscow, 1951, no. 8, pp. 58-59.
8. Novoselov G.P. The doctrine of the object of the crime. Methodological aspects. Moscow, Norma, 2001, p. 60.
9. Krasikov A.N. Criminal law protection of human rights and freedoms in Russia. Saratov, 1996, pp. 2-3.
10. Norbutaev E.Kh. Problems of the effectiveness of legal measures to combat crime (theory and practice). Author's abstract. dis. doct. Sciences of law. Tashkent, 1991, p. 32.
11. Naumov A.V. Criminal law. A common part. Lecture course. Moscow, 1996, pp. 146-151.
12. Zatelepin O. To the question of the concept of the object of a crime in criminal law. Criminal law. Moscow, 2003, no. 1, pp. 29-31.
13. Criminal law of Russia. Textbook for universities. In two vol. A common part. Moscow, 1998, vol. 1, pp. 101-105.
14. Rastoropov S. Concept of the object of the crime: history, state, perspective. Criminal law. Moscow, 2002, no. 1, pp. 37-40.
15. Mirzaev U.M. Problems of liability for embezzlement or robbery. Tashkent, TSUL, 2009, p. 37.
16. Krylova E., Serebrennikova A.V. Criminal law of modern foreign countries (England, USA, France, Germany). Textbook. Moscow, 1997, pp. 58-73.
17. Frolov E.A. Controversial issues of the doctrine of the object of the crime. sat. scientific works. Sverdlovsk, 1968, issue 10, p. 203.
18. Ahrorov B.D. Laws on official crimes. New codes of the Republic of Uzbekistan: theory and practice. Proceedings of the scientific-practical conference. Tashkent, 1994, pp. 86-89.
19. Rustambaev M.H. Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan. T.1. General section. The Doctrine of Crime. A Textbook. Tashkent, Ilm Ziya Publ., 2010, p. 141.
20. Gaukhman L.D. Qualification of crimes: law, theory, practice. Moscow, 2005, p. 79.
21. Piontkovsky A.A. Criminal law of the RSFSR. Part General. Moscow, 1924, pp. 129-130.
22. Aminov D.A. Object of the crime. Criminal law of Russia. General and Special parts. Textbook. Ed. V.P. Revin. Moscow, Jurid. lit., 2000, p. 93.
23. Criminal law. General and Special parts. Complete intensive course in algorithms. Ed. L.D. Gaukhman and A.A. Engelhardt. Moscow, 2003, p. 8.
24. Kibalnik A.G., Solomonenko I.G. Lectures on criminal law. Stavropol, 2000, p. 44.
25. Criminal law of the Russian Federation. Ed. L.V. Inogamova-Khegai. A common part. Moscow, 2002, p. 41.
26. Criminal law of Russia. General and Special parts. Textbook. Ed. V.P. Revin. Moscow, Jurid. lit., 2000, p. 705.

27. Volzhenkin B.V. Service crimes: Commentary on legislation and judicial practice. Saint Petersburg, 2005, p. 52.
28. Criminal law. Special part: Textbook for universities. Ed. I.Ya. Kozachenko, Z.A. Neznamova, G.P. Novoselov. Moscow, 1998, p. 593.
29. Zdravomyslov B.V. Official crimes. Concept and qualifications. Moscow, 1975, p. 9.
30. Asnis A.Ya. Criminal liability for official crimes in Russia. Moscow, 2004, p. 200.
31. Rarog A.I. Guilt and qualification of crimes. Moscow, 1982, p. 59.
32. Rustambaev M.H. Course of criminal law of the Republic of Uzbekistan. Volume IV. Special section. Crimes in the field of economics. Crimes in the field of ecology. Crimes against the order of activity of bodies of power, administration and public associations. Textbook. Tashkent, Ilm Ziya, 2011, p. 254.
33. Comments on the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat, 1997, p. 269.
34. Kadyrov M. Criminal law of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Adolat, 1997, p. 261.
35. Ahrarov B.J. Problems of liability for official crimes against management order. Tashkent, 2008, p. 42.
36. Criminal law. Special section: Textbook. R. Kabulov, A. Otajanov, M. Rustambaev and others. Responsible editor: Sh.Ikramov. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2014, p. 451.
37. Criminal law. General part: Textbook. Ed. N.I. Vetrova, Yu.I. Lyapunova. Moscow, 1997.
38. Lyapunov Yu.I. Official crimes. Textbook. Kiev, 1988, p. 17.
39. Kucheryavy N. The concept of an official in criminal law. Sci. app. Kirg. state un-t. Frunze, 1958, issue I, p. 104.
40. Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation (itemized) Ed. Prof. N.G. Kadnikov. Moscow, Book World, 2004, p. 754.
41. Sakharov A.B. Responsibility for abuse of office under Soviet criminal law. Moscow, 1956, p. 37.
42. Lysov M.D. Responsibility of officials in criminal law. Kazan, 1972, p. 78.
43. Khamidov N. Concept of transnational crimes and the social need to establish responsibility for them. Review of law sciences. 2020, vol. 5, no. Special issue.
44. Salaev N., Khamidov N. Qualification Of Smuggling. Uzbek Legislation And Foreign Experience. Ilkogretim Online, 2021, vol. 20, no. 3.
45. Khamidov N. et al. Criminal-legal aspects of the drug abuse in some countries and imposed approaches against it. International Journal of Legal Studies (IJOLS). 2018, vol. 4, no. 2, pp. 177-183.
46. Salaev N. The issue on implementing the recommendations of international standards on certain categories of convicts in Uzbekistan. Journal of Law Research, 2020, vol. 5, no. 5.
47. Salaev N. Penitentiary system of contemporary Uzbekistan: current condition and future promises in the reformation process. Review of law sciences, 2018, no. 2.
48. Nodirbek S., Law D.I. Preventive legal status of convicts in the penitentiary system of Uzbekistan.
49. Salaev N.S. Criminal punishment: an attempt at social and philosophical understanding or a problem that has not been solved for centuries? 2016.
50. Salaev N. Differentiation, individualization, execution of criminal punishments and its goals: way to success. Review of law sciences, 2017, vol. 1, no. 1.

UDC: 343.235.2

ORCID: 0000-0002-2073-3733

O'N OLT I YOSHGA TO'LMAGAN SHAXSGA NISBATAN UYATSIZ-BUZUQ HARAKATLAR QILISH JINOYATI TUSHUNCHASI VA AHAMIYATI

Najimov Miratdiyin Shamshetdinovich,

Qoraqalpoq davlat universiteti

“Jinoiy-huquqiy va fuqarolik-huquqiy

fanlar” kafedras i mudiri, yuridik fanlar nomzodi, dotsent,

e-mail: n.miratdin@karsu.uz

Annotatsiya. Maqolada o'n olti yoshga to'lmagan shaxsga nisbatan uyatsiz-buzuq harakatlar qilish jinoyati tushunchasi va ahamiyati, ushbu turdagi jinoyat uchun javobgarlik hamda O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligida javobgarlikni takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Bundan tashqari, jinoyat tarkibi o'ziga xos jinoyat nusxasi bo'lib, o'zida barcha jinoyat alomatlarini mujassamlashtirgan va shu alomat shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishda mavjud ekanligi jinoyat deb hisoblashga asos bo'ladi. Uyatsiz-buzuq harakatlar deganda, o'zida shahvoniy xususiyatga ega har qanday harakatlarni sodir etish tushunilishi ta'kidlanadi. Bunday harakatlar aybdor shaxsning jinsiy ehtirolarini qondirish yoki voyaga yetmagan shaxsning jinsiy hissiyotini qo'zg'atishga qaratiladi. Jismoniy xususiyatga ega bo'lgan uyatsiz-buzuq harakatlar deganda, aybdor yoki jabrlanuvchining jinsiy a'zolarini yalang'och holga keltirish, jinsiy hissiyotni qo'zg'atishi mumkin bo'lgan holda, jinsiy a'zolariga uyatsizlarcha tegish, jinsiy aloqa holatini imitatsiya qilgan holda, jinsiy buzqlikni o'rgatish, muayyan shahvoniy usullarni sodir etishga moyillikni uyg'otish yoki unga majburlash, jabrlanuvchilar ko'z o'ngida jinsiy aloqa qilish yoki onanizm harakatlarini sodir etish kabilar tushuniladi.

Kalit so'zlar: oila, yoshlar, jinoyat va jazo, qozi, islom huquqi, moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash, javobgarlik, jinoyat qilishga undash, jinoyatga jalb etish, jismoniy yoki ruhiy tazyiq, harakat, o'n olti yoshga to'lmagan shaxs bilan jinsiy aloqa qilish, o'n olti yoshga to'lmagan shaxsga nisbatan uyatsiz-buzuq harakatlar qilish.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ВИДЕ СОВЕРШЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО БЕССТЫДНЫХ ДЕЙСТВИЙ В ОТНОШЕНИИ ЛИЦА МОЛОЖЕ ШЕСТНАДЦАТИ ЛЕТ

Нажимов Миратдийин Шамшетдинович,

кандидат юридических наук, доцент,

заведующий кафедрой “Уголовно-правовая и

гражданско-правовая дисциплина”

Каракалпакского государственного университета

Аннотация. В статье исследуются понятие и значение преступления бесстыдного поведения в отношении лица, не достигшего шестнадцатилетнего возраста, вопросы ответственности за данный вид преступления, совершенствование ответственности в уголовном законодательстве Республики Узбекистан. Кроме того, в данной статье отмечено, что состав этого конкретного вида преступления содержит все элементы преступления, а наличие данных признаков совершенного лицом общественно опасного деяния является основанием для совершения преступления. Подчеркивается, что непристойными действиями считаются любые действия сексуального характера. Такие действия направлены на удовлетворение сексуальных желаний виновного или возбуждение сексуальных чувств несовершеннолетнего. Непристойные действия физического характера включают обнажение гениталий преступника или жертвы, бесстыдное прикосновение к гениталиям таким образом, чтобы это могло вызвать сексуальные чувства, обучение сексуальным проступкам путем имитации сексуальной ситуации,

возбуждение или принуждение человека к совершению определенных сексуальных действий, занятие сексом или мастурбацией на глазах жертвы.

Ключевые слова: семья, молодежь, преступление и наказание, судья, исламское право, уклонение от материального обеспечения, ответственность, подстрекательство к совершению преступления, привлечение к совершению преступления, физическое или психическое давление, действие, вступление в половую связь с лицом, не достигшим шестнадцати лет, развратные действия в отношении лица, не достигшего шестнадцати лет.

THE CONCEPT AND MEANING OF A CRIME IN THE FORM OF COMMITTING RELATIVELY SHAMELESS ACTS AGAINST A PERSON UNDER SIXTEEN YEARS OF AGE

Nazhimov Miratdiyin Shamshetdinovich,

Head of the Department of Criminal Law and Civil Law Discipline,
Karakalpak State University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor

Abstract. The article examines the concept and meaning of the crime of shameless behavior against a person under the age of sixteen, issues of responsibility for this type of crime, improvement of responsibility in the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan. In addition, in this article, the corpus delict is a specific instance of a crime, which contains all the elements of a crime, and the presence of this feature in a socially dangerous act committed by a person is the basis for committing a crime. It is emphasized that any act of a sexual nature is considered obscene. Such actions are aimed at satisfying the sexual desires of the perpetrator or arousing the sexual feelings of a minor. Physical indecent behavior includes exposing the genitals of the perpetrator or victim, shamelessly touching the genitals in a manner that may induce sexual feelings, learning about sexual misconduct by simulating a sexual situation, arousing or coercing a person into certain sexual activities, having sex or masturbating in front of victims.

Keywords: family, youth, crime and punishment, judge, Islamic law, evasion of material support, responsibility, incitement to commit a crime, involvement in the commission of a crime, physical or mental pressure, action, sexual intercourse with a person under the age of sixteen, dissolute actions against a person under the age of sixteen.

Kirish

Har qanday jinoiy tajovuz bevosita yoki bilvosita ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazadi. Jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan har qanday ijtimoiy munosabatlar jinoyat obyekti bo'lishi mumkin. Shu bilan birga barcha ijtimoiy munosabatlar ham qonun bilan qo'riqlanavermaydi. Ammo jinoyat – huquqiy muhofaza predmeti bo'lgan u yoki bu ijtimoiy munosabat buzilganda, har qanday sharoitda ham jinoyat huquqida ko'zda tutilgan majburlov choralari qo'llash zaruriyati bo'lmaydi. Majburlov choralari ijtimoiy xavfli tajovuz sodir etilganda qo'llaniladi. Bu hol barcha qasddan va ehtiyotsizlik tufayli sodir etilgan jinoyat sababli jiddiy zarar yetkazilgan ish holatlariga taalluqlidir.

Material va metodlar

Jinoyat tarkibining bevosita obyekti tajovuz bevosita qarshi qaratilgan jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan muayyan ijtimoiy munosabatlarni ifodalaydi [1-4], degan fikrga qo'shilgan holda, pornografik mahsulotlarni tayyorlash yoki tarqatishning bevosita obyekti aniqlashga to'xtalamiz.

Maxsus obyekt deganda, bir qancha jinoyatlarning bir-biriga o'xshash bo'lgan ijtimoiy munosabatlarga tajovuzi tushuniladi. O'zbekiston Respublikasi JK jinoyatlar obyektining o'xshashligiga qarab boblarga bo'lingan.

Obyektning to'g'ri aniqlanishi jinoiy qilmishni kvalifikatsiya qilishda katta ahamiyatga ega. Jinoiy tajovuz obyekti noto'g'ri belgilash va unga to'g'ri baho bermaslik tergov va sud amaliyotida turli xatoliklarga olib keladi. Y.M. Brayninning ma'lumotlariga ko'ra, viloyat sudlari tomonidan chiqarilgan hukm va ajrimlarning 3,3 foizi obyektning to'g'ri belgilanmaganligi sababli bekor qilingan yoki o'zgartirilgan [5, 165-b.]. I.Y. Kliverning ma'lumotlariga qaraganda, jinoyatlarning obyekti bo'yicha kvalifikatsiya qilinganda, muallif o'rganib chiqqan ishlarning 1,5 foizida chiqarilgan hukmlarda xatoliklarga yo'l qo'yilgan [6, 10-12-b.].

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, jinoiy tajovuzning obyekti to'g'ri aniqlab, unga to'g'ri baho berilganda, jinoiy tajovuz sodir etilgan ijtimoiy munosabatlar aniqlanadi va to'la hajmda tahlil qilinadi.

A.N. Traynin jinoyat predmetini quyidagicha tushuntiradi: “Predmet shunday narsalarki, jinoyat ular bilan bog‘liq holda yoki ularga nisbatan sodir etiladi” [7, 179-b.].

Tadqiqot natijalari

Jinoyatning ijtimoiy xavfliligi, avvalo, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining e‘lon qilingan va kafolatlangan muhim ijtimoiy qadriyatlariga tajovuz qilish bilan aniqlanadi. Konstitutsiyamizning 13-moddasiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy prinsiplarga asoslanadi, ularga ko‘ra, inson, uning hayoti, erkinligi, sha‘ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi.

Biz jinoyatning obyektiv tomonini keng yoritish uchun jinoyatning boshqa institutlariga ham murojaat qilishimiz lozim. Xususan, jinoyatning obyektiv tomoni jinoyat tarkibining bir elementidir. Jinoyat tarkibi haqidagi ta‘limot jinoyat huquqi fanining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Jinoyat tarkibining to‘g‘ri aniqlanishi kvalifikatsiya to‘g‘ri amalga oshirilishining ishonchli kafolatidir. Bu esa, o‘z navbatida, odil sudlovni amalga oshirish va qonunchilikni mustahkamlash hamda pirovard natijada, ayblanuvchining harakatiga to‘g‘ri baho berishda katta ahamiyatga ega. Maxsus qismga tegishli bo‘lgan har qanday masalani o‘rganish jinoyat tarkibi to‘g‘risidagi ta‘limot bilan bog‘liq ravishda olib borilishi zarur [8, 58-b.].

Jinoyat tarkibini aniqlashga doir tegishli adabiyotlardagi fikrlar tavofutiga qaramay, ko‘pgina mualliflar jinoyat tarkibi tushunchasini obyektiv va subyektiv belgilar yig‘indisidan iboratligini tan olib, jinoyat tarkibi ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat sifatida aniqlashga xizmat qiladi, deb ta‘kidlaydi.

Jinoyat tarkibi to‘g‘risidagi ta‘limot A.I. Traynin [9], V.N. Kudryavsev [10], Y.M. Braynin [11], M.P. Karpushin [12] va boshqalarning ilmiy ishlarida chuqurroq tahlil etilgan.

Jinoyat tarkibining bir necha vazifasi mavjud, ya‘ni:

- jamiyat uchun xavfli qilmishning jinoiyligini aniqlash vositasi;
- jinoiy javobgarlik uchun asos bo‘lishi;
- jinoiylilik darajasini aniqlashda qonunchilik namunasi bo‘lishi;
- jinoyatlarni farqlovchi vosita sifatida xizmat qilishi.

Shunday qilib, jinoyat tarkibi o‘ziga xos jinoyat nusxasi bo‘lib, o‘zida barcha jinoyatning alomatlarini mujassamlashtiradi va shu alomat shaxs tomonidan sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishda mavjud ekanligi jinoyat deb hisoblashga asos bo‘ladi.

Material yoki predmetlarning pornografik xarakterga ega ekanligini aniqlash uchun kinotankid, psixologiya, seksopatologiya, yurisprudensiya va boshqa sohalaridagi maxsus mutaxassislar ishtirokida kompleks ekspertiza tayinlanishi lozim.

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatning obyektiv tomoniga quyidagicha ta‘rif berilgan: “Jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan obyektga qarshi qilingan ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlikning tashqi holatlarini xarakterlovchi belgilar jinoyatning obyektiv tomoni deyiladi”.

Jinoyatning obyektiv tomoni jinoyat tarkibining zarur elementi bo‘lib, u jinoiy javobgarlik asosi sifatida katta ahamiyatga ega. Jinoyat kodeksi Maxsus qismi moddalarida dispozitsiyasida har bir jinoyatning obyektiv belgilari ko‘rsatilgan bo‘lib, jinoyatlar bir-biridan, asosan, harakat yoki harakatsizlikning usuli, jinoyat oqibati, jinoyatning qanday sharoitda qilinganligi va boshqa jihatlari bilan farq qiladi. Demak, jinoyatning obyektiv tomoni jinoyat tarkibi tomonlari ichida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, qanday jinoyat sodir qilinganligini aniqlashga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari tahlili

Jinoyatning obyektiv tomoni alomatlari deganda, jinoiy qilmishning tashqi belgilari tushuniladi. Har qanday jinoyat o‘zining ijtimoiy xususiyatiga ko‘ra, ijtimoiy xavfli qilmishdir, ya‘ni turli ijtimoiy munosabatlarga harakat yoki harakatsizlik bilan tajovuz qilishdir. Ana shu fikrlardan kelib chiqib, aytish mumkinki, jinoyatning obyektiv tomoni – bu muayyan sharoitda, joyda va vaqtda bo‘ladigan, O‘zbekistonda mavjud ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazadigan ijtimoiy xavfli qilmishning tashqi ko‘rinishidir.

Konkret jinoyat tarkibining obyektiv tomoni qonun bilan qat‘iy belgilangan. Uning obyektiv tomoni shu jinoiy qilmishning ijtimoiy xavfliligi va huquqqa xilofligi, shuningdek, shu jinoyatning o‘xshash jinoyatlar tarkibidan farqlarini bilish uchun zarur bo‘lgan alomatlar yig‘indisidir.

Jinoyatning obyektiv tomoni harakat yoki harakatsizlik, ijtimoiy xavfli oqibat, harakat yoki

harakatsizlik bilan ijtimoiy xavfli oqibat o'rtasida sababiy bog'lanish borligi, jinoyatni sodir etish vaqti, joyi, shart-sharoiti va usulini o'z ichiga oladi. Shaxsning harakat yoki harakatsizligi har qanday jinoyat tarkibi obyektiv tomonining zaruriy belgidir.

Ijtimoiy xavfli oqibat, sababiy bog'lanish, jinoyatning sodir etilgan vaqti, joyi, shart-sharoiti va usuli ko'pgina jinoyat tarkibi obyektiv tomonining fakultativ belgilari hisoblanadi. Chunki yuqoridagi belgilar jinoyat va jazo huquqiy normasi dispozitsiyasida ko'rsatilgan hollardagina zaruriy belgi sifatida qaralishi mumkin.

Jinoyat huquqiga binoan, ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizlik qilishda aybdor bo'lgan, jinoyat sodir qilish paytida aqli raso va ma'lum yoshga to'lgan jismoniy shaxslargina jinoyat subyekti bo'la oladi.

Jinoyat subyekti jinoyat tarkibining zaruriy elementlaridan biridir. Adabiyotlarda bu tushuncha turlicha talqin etiladi. Jumladan, S.I. Ojegov tomonidan tayyorlangan "Словарь русского языка" kitobida "Subyekt falsafada bilimning obyekti hisoblangan olamga qarshi tura oladigan idrok qiluvchi va harakatlantiruvchi inson", deb tushuntirilgan. O'zbek tilining izohli lug'atida bu tushuncha "Idrok va iroda egasi, borliqni bilish va o'zgartirishga qodir shaxs", degan ma'noda ifodalangan. "Subyekt" atamasi lotin tilidagi "*subiectus*" so'zi o'zagidan olingan. Yuqorida qayd etilgan ta'riflarga ko'ra, subyekt atrofdagi voqelik va hodisalarga ma'lum bir ta'sir etib, uni o'zgartirishga harakat qila oladigan insonlarga xos umumiy xususiyatlarni ifodalovchi umumlashtirilgan ma'noni anglatadi. Biroq yuridik fanlarda "huquq subyekti" deganda, har bir huquq sohasi bo'yicha qonunda belgilangan ma'lum huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar tushuniladi. Jinoyat huquqi fani nuqtayi nazaridan jinoyat subyekti deganda, Jinoyat kodeksi bilan javobgarlik belgilangan, qasddan yoki ehtiyotsizlikdan jinoyat sodir etgani uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi lozim bo'lgan jismoniy shaxslar tushuniladi.

Qilmishni jinoyat deb topish uchun, albatta, subyekt bo'lishi lozim. Chunki subyekt jinoyat tarkibining muhim elementi hisoblanib, uning mavjud emasligi jinoiy javobgarlikni istisno qiladi.

Jinoyat huquqi nazariyasida har qanday ijtimoiy xavfli qilmish sodir qilgan, qonun bilan bel-

gilangan yoshga yetgan va qilmish uchun jinoiy javobgar bo'la oladigan jismoniy shaxslar jinoyatning subyekti bo'ladi.

Jinoyat qonuni bo'yicha jinoyat subyekti faqat jismoniy shaxs bo'ladi. Hayvonlar, yuridik shaxs jinoyat subyekti bo'la olishi mumkinligi milliy qonunchilikda nazarda tutilmagan.

Yuridik adabiyotda jinoyat subyekti – jinoyat qonunida ko'rsatilgan ijtimoiy xavfli qilmishni qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etgan, ma'lum yoshga to'lgan, aqli raso, alohida hollarda JK Maxsus qismi tegishli normalarida ko'rsatilgan maxsus belgilarga ega jismoniy shaxs sifatida ta'riflanadi [1, 132-b.; 2-4].

Ko'rinib turibdiki, uch asosiy belgining (qonun bo'yicha belgilangan yoshga yetganlik, aqli raso, jismoniy shaxslik) birligi jinoyatning umumiy subyektini tavsiflaydi. Mazkur belgilarning atigi bittasining yo'qligi ham jinoyat tarkibining mavjud emasligidan dalolat beradi.

Qonunda jinoiy javobgarlik yoshi belgilanayotganda, insonning psixofiziologik yetuklik darajasi inobatga olingan. Jinoiy javobgarlikka tortilayotgan shaxs o'zi sodir etayotgan harakatlarning xususiyati va ahamiyatini anglashi (aqliy jihatdan), shuningdek, ularni boshqara olishi (irodaviy jihatdan) kerak.

Qonunda yosh chegarasi aniq tartibga solinganligining mavjudligi jinoyat sodir etgan shaxsning yoshi (kun, oy, tug'ilgan yili)ni to'g'ri belgilash zaruriyatini tug'diradi. Bu savolga sud-tergov amaliyotida O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 314-moddasini hisobga olgan holda javob berilishi kerak. Shaxsni jinoiy javobgarlik yoshiga yetgan deb, tug'ilgan kunining ertasi soat 24.00 dan hisoblanadi.

JKning 18-moddasi 1-qismiga muvofiq, jinoyat sodir etish vaqtida o'z qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglagan va o'z harakatlarini boshqara olgan shaxs aqli raso deb topiladi. Bundan kelib chiqqan holda, "aqli rasolik" tushunchasining yuridik mezoni ikki turdagi belgilar bilan tavsiflanadi: aqliy (intellektual) va irodaviy. Aqli rasolikning aqliy (intellektual) belgisi shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavflilik xususiyatini anglab yetish qobiliyatidan iborat. Irodaviy belgi esa shaxsning o'z xulq-atvorini boshqarish layoqatini aks ettiradi.

Xulosalar

Shu bilan birga, shaxsning o'z xulq-atvori faktik xususiyatini anglash va uni boshqarish

qobiliyati uning psixofiziologik rivojlanish darajasi bilan shartlanadi. Demak, yuridik mezon bilan birgalikda aqli rasolik o'z ichiga tibbiy mezonini ham oladi. Mazkur mezon inson ruhiy kamolotining muayyan darajasi ko'rsatkichi bo'lib, shaxs o'zi sodir etgan harakatlarining faktik xususiyati, uning ijtimoiy xavfliligini anglashi, unga ko'ra, xulq-atvorni boshqarishini ko'rsatadi. Aqli rasolikning tibbiy mezonida amalda sog'lom odamlarning ruhiy holati quyidagilarni qamrab oladi: 1) aqli rasolikni istisno qilmaydigan

muayyan ruhiy og'ishi bo'lgan odamning holati; 2) ruhiy buzilishlari bilan bog'liq bo'lmagan intellektual rivojlanishida qoloqlikni ko'rsatayotgan odamlarning holati; 3) boshqa psixofiziologik xususiyatlari bilan shartlangan odamlarning holati. Shunday qilib, tibbiy mezon o'z qilmishlarining ijtimoiy xavfli xususiyatini to'la-to'kis anglash va o'z harakatlarini boshqara olishga imkon beradigan odamlarning ruhiy holatini ham, norma bilan patologiya o'rtasidagi chegara holatini ham qamrab oladi.

REFERENCES

1. Yakubov A.S. Pravovaya osnova ucheniya o prestuplenii: predposylki, realnost, perspektivy. Diss. doc. jurid. Nauk [The legal basis for the doctrine of crime: preconditions, reality, prospects. Dis.]. Tashkent, 1996, p. 97.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi: ilmiy-amaliy sharhlar / Z.X. G'ulomov, R.A. Zufarov va boshq. [Criminal Code of the Republic of Uzbekistan: scientific and practical comments]. Tashkent, 1997, p. 30.
3. Usmonaliyev M. Jinoyat tarkibi [Criminal structure]. Tashkent, 2008, p. 11.
4. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. Darslik. A.S. Yakubov, R. Kabulov va boshq. [Criminal law. General section. Textbook. A.S. Yakubov, R. Kabulov et al.]. Tashkent, 2009, p. 112.
5. Braynin Ya.M. Ugolovnyy zakon i ego primeneniye [Criminal law and its application]. Moscow, 1967, p. 165.
6. Kliver I.Ya. Ugolovno-pravovye sudebnye oshibki v kvalifikatsii prestuplenij i ih preduprezhdenie. Avtoref. kand. yur. nauk [Criminal legal errors in the qualification of crimes and their prevention. Abstract of Candidate of Science]. Moscow, 1979, pp. 10-12.
7. Traynin A.N. Obshhee uchenie o sostave prestupleniya [General doctrine of the composition of a crime]. Moscow, 1957, p. 179.
8. Jinoyat huquqi. Umumiy qism [Criminal law. General section]. Tashkent, Adolat, 1998, p. 58.
9. Traynin A.N. Obshhee uchenie o sostave prestupleniya [General doctrine of the composition of a crime]. Moscow, 1957, p. 179.
10. Kudrjavcev V.N. Obshhaya teoriya kvalifikatsii prestuplenij [General theory of qualification of crimes]. Moscow, 1972.
11. Braynin Ya.N. Ugolovnaya otvetstvennost i eyo osnovaniya v sovetskom prave [Criminal liability and its foundations in Soviet law]. Moscow, 1963.
12. Karpushin M.P., Kurljanskij V.I. Ugolovnaya otvetstvennost' i sostav prestupleniya [Criminal liability and corpus delicti]. Moscow, 1974.

UDC: 343(042)(575.1)
ORCID: 0000-0003-3384-9994

DAVLAT XIZMATCHISINING MULKIY MANFAATDORLIGI BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNING OBYEKTI YUZASIDAN AYRIM MULOHAZALAR

Djalilov Furkat Zakirovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi,
e-mail: fbi774@mail.ru,

Annotatsiya. Mazkur maqolada davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlarning obyekti yuzasidan ayrim mulohazalar atroflicha o'rganilib, tahlil qilingan. Davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlarning maxsus obyektiga davlat mexanizmining normal faoliyatini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar sifatida qaralishi lozim. Shuningdek, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlar ham, o'z navbatida, JK bilan taqiqlangan muayyan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi yoki shunday zarar yetkazishning real xavfini keltirib chiqarishi bir qator olimlarning ishlarini o'rgangan holda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: davlat xodimi, jinoyat, jinoyat obyekti, mulkiy manfaat, jamoat munosabatlari.

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ К АНАЛИЗУ ОБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ИМУЩЕСТВЕННЫМИ ИНТЕРЕСАМИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО

Джалилов Фуркат Закирович,
самостоятельный соискатель Ташкентского
государственного юридического университета

Аннотация. В данной статье подробно изучаются и анализируются некоторые соображения об объекте преступлений, связанных с имущественными интересами государственных служащих. Особым объектом преступлений, связанных с имущественными интересами государственного служащего, следует рассматривать общественные отношения, обеспечивающие нормальное функционирование государственного механизма. Преступления, связанные с имущественными интересами государственного служащего, в свою очередь, были проанализированы путем изучения работ ряда ученых на предмет того, наносят ли они вред определенным общественным отношениям, запрещенным УК, или создают реальный риск такого ущерба.

Ключевые слова: государственный служащий, преступление, объект преступления, имущественный интерес, общественные отношения, ущерб.

SOME COMMENTS ON THE OBJECT OF CRIMES RELATED TO THE PROPERTY INTERESTS OF A CIVIL SERVANT

Djalilov Furkat Zakirovich,
Independent researcher
of Tashkent State University of Law

Abstract. In this article, some considerations on the object of crimes related to the property interests of civil servants are studied and analyzed in detail. A special object of crimes related to the property interests of a civil servant should be considered social relations that ensure the normal functioning of the state mechanism. Crimes related to the property interests of a civil servant, in turn, have been analyzed by studying the work of a number of scholars as to whether they harm certain social relations prohibited by the CC or pose a real risk of such damage.

Keywords: civil servant, crime, object of crime, property interest, public relations, damage.

Kirish

Ijtimoiy xavfli qilmishning jinoiyligini aniqlash, ya'ni uni kriminalizatsiya qilish vositasi faqat jinoyat tarkibi hisoblanadi. Jinoyat tarkibi esa jinoyatning obyektiv va subyektiv belgilari yig'indisidan iboratdir. Obyektiv belgilar deganda, jinoyat tarkibining obyekt va obyektiv tomoni tushuniladi.

Jinoyat obyekt – bu jinoiy tajovuz qaratilgan va ana shu tajovuz orqali unga zarar yetkazilishi mumkin bo'lgan Jinoyat kodeksi bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlardir [1]. Shu nuqtayi nazardan olib qarasak, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlar ham, o'z navbatida, JK bilan taqiqlangan muayyan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazadi yoki shunday zarar yetkazishning real xavfini keltirib chiqaradi. Shu sababdan JK 14-moddasi mazmunidan kelib chiqib, bunday ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat deb topiladi. Shunday ekan, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlarni yuridik tahlil qilishda, eng avvalo, ushbu toifadagi jinoyatlarning obyekt muammlarini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq. Jinoyat obyekt yordamida jinoyat huquqining ijtimoiy-siyosiy mazmuni, tajovuz qilish ijtimoiy xavfliligining xarakteri aniqlanadi [2].

R. Qobulovning ta'kidlashiga ko'ra, "jinoyatchi o'zini bunday munosabatlardan chiqarish yo'li bilan ham ijtimoiy munosabatlarni buzishi mumkin, ya'ni unga yuklatilgan majburiyatlarni bajarmaslik yo'li bilan ijtimoiy munosabatlarning mazmunini tashkil etuvchi ijtimoiy aloqani uzadi" [3]. Bu fikrga qo'shilish mumkin, negaki davlat xizmatchisi o'z xizmat vazifasiga kiruvchi majburiyatni bajarmasdan davlat apparatining normal faoliyatiga putur yetkazadi.

Ayrim yuridik adabiyotlarda davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatning obyekt boshqaruv organlari, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarining obro'yi va normal ish faoliyati hamda fuqarolarning manfaatlaridir [4], deb fikr bildiriladi. Shuningdek, M.H. Rustambayev va B.D. Axrarov ham shunga yaqin fikr bildiradi, ya'ni ularning fikriga ko'ra, jinoyat obyekt – boshqaruv organlari, korxona, muassasa, tashkilotlar, jamoat birlashmalari va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarining obro'yi va normal faoli-

yat yuritishidir [5]. Ammo mazkur qarashlarni mufassal bayon etilgan, deb aytish qiyin. Sababi ushbu fikrlarda jinoyatning obyektini tasniflash masalasi e'tiborga olinmagan, ya'ni jinoyatning maxsus, turdosh va bevosita (bevosita asosiy va bevosita qo'shimcha) obyektlariga aniqlik kiritilmagan.

O'z navbatida, ta'kidlash lozimki, mazkur fikrlar O'zbekiston JKning 213-moddasida (2015-yilga qadar) javobgarlik belgilangan xizmatchini pora evaziga og'dirish jinoyatining obyekt yuzasidan bildirilgan. Bugungi kunda JKning 213-moddasida davlat organining, davlat ishtirokidagi tashkilotning yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining xizmatchisini pora evaziga og'dirib olish uchun, 214-moddasida davlat organi, davlat ishtirokidagi tashkilot yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi xizmatchisining qonunga xilof ravishda moddiy qimmatliklar olishi yoki mulkiy manfaatdor bo'lishi uchun javobgarlik belgilangan. Tub mohiyati, ushbu ikkita moddada 213-moddaning eski tahrirdagi qilmish uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lsa-da, yangi tahrirdagi moddalarda jinoyatning obyektida nisbatan o'zgarishlar yuzaga kelgan. Biz quyidagi ushbu moddalarda javobgarlik belgilangan jinoyatlarning yuridik tavsifini tahlil qilamiz. Bunda ushbu ikkita moddada javobgarlik nazarda tutilgan jinoyatlarga nisbatan davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyat atamasini qo'llaymiz.

Shuni qayd etish lozimki, ayrim olimlar jinoyat qonunining bo'lim va boblari jinoyatning maxsus va turdosh obyektlariga ko'ra tuzilishi kerak [6], deb hisoblaydi. Shu o'rinda A.S. Yakubovning "JK Maxsus qismi tizimini tuzish uchun maxsus obyekt asos bo'lishi kerak" [7], degan fikri katta ahamiyatga ega. Ba'zilar JKning bo'limlari maxsus obyektga, asosan, bobi turdosh obyektga qarab, moddasi esa bevosita obyektiga ko'ra tuzilishi kerak [8], deydi. N.I. Vetrovning fikriga ko'ra, JK Maxsus qismi normalari qilmishning maxsus obyektiga asosan tizimlashtirilgan. Har bir bo'lim yoki hatto bob ham o'zining maxsus obyektiga ega [9]. Bizning fikrimizcha, qonun chiqaruvchi tomondan maxsus obyekt o'xshash bo'lgan jinoyatlar JK Maxsus qismi bo'limlariga, ular orasidan turdosh obyekt o'xshash bo'lgan jinoyatlar esa boblarga ajratib joylashtirilgan. Shu nuqtayi nazardan olib qarasak, davlat xizmatchisining mulkiy manfaat-

dorligi bilan bog'liq jinoyatning maxsus obyekti hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyati tartibini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar, turdosh obyekti esa boshqaruv tartibini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlardir, degan dastlabki xulosani chiqarish mumkin. Umuman olganda, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyat davlat apparati doirasida amalga oshirilishini hisobga olsak, mansabdorlik jinoyatlari bilan, shuningdek, xizmat bilan bog'liq holda qonunga xilof ravishda haq olish-berish orqali amalga oshirilishini inobatga olsak, poraxo'rlik jinoyatlari bilan deyarli o'xshashdir. R.A. Zufarov ham davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlar va poraxo'rlik jinoyatlarini farqlash xususida fikr bildirib [10, 135-137-b.], mazkur jinoyatlar faqat jinoyat subyekti va poraning miqdori bilan farqlanishi, boshqa jihatdan jinoyatlar deyarli o'xshash ekanligini qayd etadi.

M.M. Qodirov mansabdorlik jinoyatlarining maxsus obyekti "davlat yoki jamoat apparatining qonunda belgilangan normal faoliyati yoki amal qilishi" [11], deb hisoblaydi. B.A. Ahmedovning fikricha, bunday jinoyatlarning maxsus obyekti "davlat apparati yoki jamoat tashkilotlarining normal faoliyatidir" [12]. Shuningdek, B.V. Zdravomislov ham shunga yaqin fikr bildirib, "davlat va uning apparatining normal faoliyatini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlar" [13] bunday jinoyatlarning maxsus obyektni tashkil etishini ta'kidlaydi. Bu borada B.D. Axrarovning fikricha, "davlat apparatining davlat hokimiyati, davlat xizmati va o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyati yo'nalishlarining normal holatlari ta'minlanishi bilan birgalikda barcha mansabdorlik jinoyatlarining maxsus obyektni tashkil qiladi" [14, 41-b.]. Ammo biz ushbu fikrga qo'shila olmaymiz. Sababi davlat apparati – bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan, muayyan tizimga birlashtirilgan va jamiyat oldida turgan vazifalarni bajarishga safarbar etilgan davlat organlari majmuyidan iborat [15, 103-b.]. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasida qayd etilishicha, davlat apparati (ing. mashinery of government so'zi) – turlari va darajalariga bog'liq bo'lmagan holda davlatning barcha organlari tizimidir [16].

Ko'rinib turibdiki, davlat apparati deyilganda, asosan, davlat organlari tushuniladi. Ammo JKning 213- va 214-moddalarida davlat organidan tash-

qari davlat ishtirokidagi tashkilot va fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organi xizmatchilari uchun ham javobgarlik nazarda tutilgan. Shu sababdan davlat apparatining normal faoliyatini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar bu jinoyatning maxsus obyektni to'liq qamrab ola olmaydi.

Bizningcha, **davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatlarning maxsus obyektiga davlat mexanizmining normal faoliyatini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar sifatida qaralishi lozim.**

Davlat mexanizmi – bu davlat hokimiyati, uning vazifa va funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari, shuningdek, korxonalar, tashkilotlar va muassasalarining yaxlit iyerarxik (pog'onaviy) tizimidir. Qolaversa, ayrim olimlarning fikricha, "davlat mexanizmi" tushunchasi "davlat apparati" tushunchasidan kengroq, aniqrog'i, davlat apparati, asosan, o'z ichiga faqat davlat organlari tizimini olsa, davlat mexanizmi esa o'z ichiga davlat organlaridan tashqari, yana kuch ishlatishga vakolatli maxsus tuzilmalar, majburlov apparati, davlat hokimiyatining moddiy vositalarini ham qamrab oladi [17].

Davlat organi – bu ijtimoiy hayotning aniq bir sohasini boshqarish yuzasidan davlat vazifalarini bajaradigan va tegishli davlat hokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan tashkilot yoki muassasa [18]. Davlat organi deganda, davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlari, shuningdek, sud va prokuror nazorati organlari jamuljam holda tushuniladi [15, 125-b.].

Davlat ishtirokidagi tashkilot – ustav fondida davlat ulushi mavjud bo'lgan tijorat tashkiloti yoxud to'liq yoki qisman davlat organi tomonidan tashkil etilgan yoki ta'sis etilgan notijorat tashkilot [20].

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi – shaharchalar, qishloqlar va ovullar, shuningdek, shaharlardagi, shaharchalardagi, qishloqlardagi hamda ovullardagi mahallalar fuqarolar yig'inlaridir [21]. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi va qonun bilan berilgan o'z vakolatlarini tegishli hududda amalga oshiradi. Bu institut jamiyat, shaxs ijtimoiy rivojlanishining zaruriy xususiyati bo'lib, uning tashkil etilishi jamiyat, shaxs, insonning tabiiy rivojlanishi, xo'jalik va ijtimoiy munosabatlarni mustaqil ravishda hal qilish, xalq orasidan ishonchli vakillarni mus-

taqil tavsiya etish huquqlarini ta'minlashning garovi sifatida vujudga keldi [22]. B.D. Axrarovning fikricha, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari davlat boshqaruvidan mustaqil ravishda o'z faoliyati, boshqaruv tizimi, mulkiy masalalarni mustaqil tarzda hal qiladi. Lekin mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining faoliyatlari aholining huquq va ehtiyojlarini ta'minlash bilan bog'liq davlat boshqaruv tizimi vakolatlaridan kelib chiqqanligi uchun, shuningdek, davlat boshqaruvi, hokimiyat vakolatlarining mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari orqali amalga oshirilganligi uchun ham bunday tashkilotlar rahbar shaxslarining vakolatlari mansabdorlar vakolatlariga tenglashtiriladi [14, 42-b.]. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqadigan bo'lsak, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining mansabdor shaxs bo'lmagan xizmatchilariga ham davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatning subyekti sifatida qarash o'rinlidir.

Shuningdek, yuridik adabiyotlarda davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatning turdosh obyekti xususida ham yakdil fikr mavjud emas.

M. Kojevnikov, P. Latover, A.A. Jijilenko, S.A. Golunskiy xizmat burchini bunday jinoyatlarning turdosh obyekti deb hisoblagan. M. Kojevnikova va L. Lagovler yozganlaridek, "mansab bo'yicha jinoyat – bu xizmatchi tomonidan xizmat burchi, xizmat vazifalarining buzilishidir" [24]. A.A. Jijilenko "mansab (xizmat) bo'yicha jinoyatni mansabdor shaxs (xizmatchi) tomonidan vazifalar buzilishini, o'z xizmatini ado etish burchining buzilishi" [25], deb ta'riflagan. Ammo xizmat burchiga davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatning obyekti sifatida qarash mumkin emas. Sababi bu tushuncha mavhum va noaniqdir. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da qayd etilishicha, burch – bu ado etilishi, bajarilishi majburiy bo'lgan vazifa; majburiyatdir [26]. Burch – kishining biror shaxs, oila, jamoa, el-yurt, Vatan oldidagi majburiyatini anglatuvchi axloqiy tushuncha. Burchda obyektiv munosabatlar ifodalanadi [27]. Ya'ni u jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va axloqiy negizlari bilan belgilanadi. Burchning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, u insonning ichki kechinmalari, tashqaridan turib nazorat qilinmaydigan murakkab ruhiy holatini ifodalaydi [34-40]. Burch imon-e'tiqod, onglik, halollik, vijdon kabi tushunchalar bilan chambarchas

bog'liq. Xizmat burchi tushunchasi xizmatchini pora evaziga og'dirish qanday ijtimoiy munosabatlariga tajovuz qilishini, bunday qilmishlar orqali keltiriladigan zarar nimadan iborat ekanligini aniq tasavvur etish imkonini bermaydi. Burchning o'zi ta'sir ostiga olinmaydi, unga qandaydir zarar yetkazilishi mumkin emas. Qolaversa, N.P. Kucheryaviy ta'kidlaganidek, xizmat burchi – bu ma'naviy tushuncha, shuning uchun ham har qanday ma'naviy burchning buzilishi ham jinoiy jazoga loyiq bo'lavermaydi [28]. Shuni e'tiborga olgan holda, professor R.A. Zufarov haqli ravishda xizmat burchi boshqaruv tartibiga qarshi jinoyat obyekti deb e'tirof etilishi mumkin emas [10, 21-b.], deb qayd etadi.

B.D. Axrarovning qayd etishicha, boshqaruv tartibiga qarshi mansabdorlik jinoyatlari obyektini tashkil qiluvchi ijtimoiy munosabatlar mazmuniga qator zaruriy elementlar kiradi: a) ijtimoiy munosabatning moddiy yoki moddiy bo'lmagan foyda keltiruvchi vositasi (shaxs manfaatlari, davlat xizmati faoliyatida davlat organlari va ularning xizmatchilari munosabatlaridan kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlar va hokazolar); b) turli xildagi ijtimoiy manfaatlarni vujudga keltiruvchi ijtimoiy munosabatlarning ishtirokchilari (korxona, tashkilot yoki muassasalarda xizmat qilish); d) davlat organi va uning xizmatchisi o'rtasidagi munosabatlar, hokimiyat vakili va fuqaro o'rtasidagi munosabat va hokazolar; ijtimoiy munosabatlar taraflari o'rtasidagi bog'liqlik (xizmatchi, hokimiyat organi, mansabdor, jismoniy va yuridik shaxs va hokazolar) [30].

Darhaqiqat, boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar natijasida bunday munosabatlar ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning buzilishiga, hatto butunlay tugatilishiga olib kelishi mumkin, bu esa davlat boshqaruvi tizimi xususiyatlarining susayishiga olib keladi. Davlat tomonidan o'zlariga ishonch bildirilganiga qaramay, vijdotsizlik yo'lga o'tib, o'zlarining tamagirlik maqsadlariga erishish uchun davlat va jamiyatning obro'yini to'kadilar [31].

R.A. Zufarovning qayd etishicha, davlat intizomiga qat'iy rioya qilishga, qonunlar hamda fuqarolarning qonun bilan muhofaza qilinadigan huquqlari va manfaatlariga qat'iy rioya qilishga asoslangan faoliyat to'g'ri hisoblanadi. Aynan turdosh obyektni, davlat, kooperativ, xususiy yoki boshqa muassasa, korxona, tashkilotning to'g'ri

ishlashi hisobga olingan holda, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyat boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar bobiga kiritilgan [10, 25-b.].

Yuqorida qayd etilganlarga asoslanib, aytish mumkinki, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatning turdosh obyekti davlat mexanizmida boshqaruv tartibini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi.

M.M. Qodirovning fikricha, tahlil qilinayotgan jinoyatning bevosita obyekti hokimiyat, boshqaruv organlari va jamoat birlashmalari faoliyatining tartibi hisoblanadi. Ammo bunday fikrga qo'shilish qiyin. Chunki faqat ijtimoiy munosabatlar jinoyat obyekti bo'lishi mumkin. Qolaversa, M.M. Qodirov tomonidan keltirilgan izoh tahlil qilinayotgan jinoyatning bevosita obyekti sifatida qaralishi mumkin emas, uning izohi umumiy holatda bo'lib, jinoyat bevosita ta'sir etadigan holatlar e'tiborga olinmagan.

Professor M.H. Rustambayevning qayd etishi, davlat xizmatchisini pora evaziga og'dirishning bevosita obyekti boshqaruv organlari, mulk shaklidan qat'i nazar, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining obro'yi va normal ish faoliyati hamda fuqarolarning manfaatlaridir. Ammo mazkur izoh ham mufassal emas.

Sababi nazariy jihatdan bevosita obyekt ham, o'z navbatida, bevosita asosiy va bevosita qo'shimcha obyektlarga ajratiladi.

Pora, davlat xizmatchisiga beriladigan har qanday qonunga xilof haq davlat apparati obro'siga putur yetkazadi, uni obro'sizlantiradi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da yozilishicha, obro' – jamoatchilik qoshida topilgan e'tibor, hurmat, nufuzdir [29]. "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da ham "obro'" so'zi tojik tilida izzat-hurmat ma'nosini anglatadigan "ob" otiga yuz ma'nosini anglatadigan "ro'(y)" otini qo'shib tuzilgan bo'lib, jamoat oldida qozonilgan hurmat-e'tibor ma'nosini anglatishi qayd etilgan [23]. Demak, obro' – bu baholash kategoriyasidir. U o'z-o'zidan ijtimoiy munosabat hisoblanmaydi. Shuning uchun ham Y.I. Lyapunov haqli ravishda ta'kidlaganidek, obro'ning o'zi jinoyat obyekti bo'lishi mumkin emas [19].

Bizning fikrimizcha, davlat xizmatchisining mulkiy manfaatdorligi bilan bog'liq jinoyatning bevosita asosiy obyekti davlat organining, davlat ishtirokidagi tashkilotning yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining obro'yi va normal ish faoliyatini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi. Jinoyatning bevosita qo'shimcha obyekti esa fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlovchi ijtimoiy munosabatlardir.

REFERENCES

1. Rustambayev M.H. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. I tom. Maxsus qism. Jinoyat to'g'risida ta'limot. Darslik [Course of Criminal Law of the Republic of Uzbekistan. I tom. Special section. The doctrine of crime. Textbook]. Tashkent, Ilm ziyo, 2011, p. 139.
2. Jakubov A.S. Uchenie o prestuplenii po zakonodatel'stvu Respubliki Uzbekistan [Study on the provisions of the legislation of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 1995, p. 55.
3. Jinoyat huquqi. Umumiy qism: Darslik [Criminal law. General section: Textbook]. A.S. Yakubov, R.Kobulov va boshq. Tashkent, O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2005, p. 123.
4. Jinoyat huquqi: Darslik [Criminal law. Textbook]. M.H. Rustambaev, F. Toxirov, A.K. Erkaxodjaev, H.B. Boboev, Ed. Y.M. Karaketov. Tashkent, Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2000, p. 319.
5. Rustambayev M.H., Axrarov B.D. Boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish. O'quv qo'llanma [Qualification of offenses against the order of management. Study guide]. Tashkent, TSUL, 2006, p. 44.
6. Ugolovnoe pravo Rossijskoj Federacii. Osobennaja chast'. B.V. Zdravomyslov, V.F. Karaulov i dr.; Pod red. prof. B.V. Zdravomyslova [Criminal law of the Russian Federation. The special part. V.V. Zdravomyslov, V.F. Karaulov and others; Ed. prof. V.V. Zdravomyslova]. Moscow, Jurist, 2000, p. 18.

7. Jakubov A.S. Predposylki ugolovno-pravovoj reformy v Respublike Uzbekistan [Preconditions for criminal law reform in the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 1994, p. 47.
8. Ugolovnoe pravo Rossijskoj Federacii. Obshhaja chast'. S.V. Afinogenov, L.D. Ermakova i dr.; Pod red. prof. B.V. Zdravomyslova [Criminal law of the Russian Federation. A common part. S.V. Afinogenov, L. D. Ermakova and others; Ed. prof. V.V. Zdravomyslova]. Moscow, Jurist, 1999, pp. 112-113.
9. Vetrov N.I. Ugolovnoe pravo. Obshhaja chast' [Criminal law. a common part]. Moscow, Juniti, 1999, p. 114.
10. Zufarov R.A. Poraxo'rlik uchun jinoiy javobgarlik. Monografiya. Mas'ul muharrir M.H. Rustambaev [Criminal liability for bribery. Monograph. Responsible editor M.H. Rustambaev]. Tashkent, TSUL, 2004, pp. 135-137.
11. Kadyrov M.M. Ugolovnoe pravo Respubliki Uzbekistan. Osobennaja chast'. Uchebnik [Criminal law of the Republic of Uzbekistan. The special part. Textbook]. Tashkent, Adolat, 1997, pp. 252-253.
12. Sovet jinoyat huquqi. Maxsus qism. Darslik. B.A. Ahmedov, B.A. Blinder, S.G. Zakutskiy va boshq. Mas'ul muharrir B.A. Ahmedov [Soviet criminal law. Special section. Textbook. B.A. Ahmedov, B.A. Blinder, S.G. Zakutsky et al. Editor-in-Chief B.A. Ahmedov]. Tashkent, O'qituvchi Publ., 1983, p. 164.
13. Zdravomyslov B.V. Dolzhnostnye prestupleniya. Ponjatie i kvalifikacija [Official crimes. Concept and qualifications]. Moscow, Jurid. lit. Publ., 1975, pp. 9-13.
14. Axrarov B.D. Boshqaruv tartibiga qarshi mansabdorlik jinoyatlari uchun javobgarlik muammolari. Yu.f.d. ilm. dar. olish uchun yozilgan diss. [Problems of liability for official crimes against management order] Tashkent, TSUL, 2008, p. 41.
15. Konstitutsiyaviy huquq. Ensiklopedik lug'at. Mas'ul muharrir B. Mustafoev [Constitutional law. Encyclopedic Dictionary. Responsible editor B. Mustafoev]. Tashkent, Uzbekiston Publ., 2006, p. 103.
16. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. Nashr uchun mas'ul: R.A. Muhitdinov va boshq. Mas'ul muharrir N. Toychiyev [Encyclopedia of Law of Uzbekistan. Responsible for publication R.A. Muhitdinov et al. Responsible editor N. Toychiev]. Tashkent, Adolat, 2009, p. 99.
17. Teoriya gosudarstva i prava [Theory of Government and Rights]. Moscow, Norma, 2002, p. 157.
18. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. Mas'ul muharrir N. Toychiyev [Encyclopedia of Law of Uzbekistan. Responsible editor N. Toychiev]. Tashkent, Adolat, 2011, p. 109.
19. Ljapunov Ju.I. Otvetstvennost' za vzjatku [Responsibility for a bribe]. Moscow, Znanie Publ., 1987, p. 15.
20. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 11-sentabrdagi O'RQ-445-son qonuni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 37-son, 977-modda [Law of the Republic of Uzbekistan "On appeals of individuals and legal entities", approved by the Law of the Republic of Uzbekistan dated September 11, 2017 No. ZRU-445. Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2017, No. 37, Article 977].
21. O'zbekiston Respublikasining 2013-yil 22-apreldagi O'RQ-350-son qonuni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013-y., 17-son, 219-modda [Law of the Republic of Uzbekistan "On citizens' self-government bodies", approved by the Law of the Republic of Uzbekistan dated April 22, 2013 No. ZRU-350. Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan, 2013, No. 17, Article 219].
22. Irgashev R. Problemy gosudarstvennoj sluzhby i pravovogo statusa gosudarstvennyh sluzhashhih [Problems of civil service and the legal status of civil servants]. Huquq va burch – Law and duty. Tashkent, 2007, no. 7, pp. 58-59.
23. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati: forsha, tojikcha birikmalar va ular bilan hosilalar [Etymological dictionary of Uzbek language: Persian, Tajik compounds and their derivatives]. Tashkent, Universitet, 2009, p. 167.
24. Kozhevnikov M., Lagovler L. Dolzhnostnye prestupleniya i bor'ba s nimi [Official crimes and the fight against them]. Moscow, Jurid. lit., 1925, p. 17.
25. Zhizhilenko A.A. Dolzhnostnye (sluzhebnye) prestupleniya. Prakticheskij kommentarij [Official (service) crimes. Practical comment]. Moscow, Jurid. lit., 1927, pp. 3-13.
26. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. T. 1. A-D. Tahrir hay'ati T. Mirzayev va boshq. [Annotated Dictionary of the Uzbek Language: More than 80,000 words and phrases. A-D. Editorial Board T. Mirzaev et al.]. Tashkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, vol. 1, p. 384.
27. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. A.A. Azizxo'jayev, F. Abdumajidov, M.A. Axmadshayeva va boshq. Mas'ul muharrir A.A. Azizxo'jayev [Commentary to the Constitution of the Republic of Uzbekistan. A.A. Azizkhojaev, F. Abdumajidov, M.A. Ahmadshaeva et al. Editor-in-Chief A.A. Azizkhojaev]. Tashkent, Uzbekiston, 2008, p. 194.

28. Kucherjavyj N.P. Otvetstvennost' za vzjatochnichestvo [Responsibility for bribery]. Moscow, 1957, p. 47.
29. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. T. 3. N-Tartibli. Tahrir hay'ati T. Mirzayev va boshq [Annotated Dictionary of the Uzbek Language: More than 80,000 words and phrases. N. Editorial Board T. Mirzaev et al.]. Tashkent, O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, p. 75
30. Axrarov B.D. Mansabdorlik jinoyatlari uchun jinoiy javobgarlik: Monografiya. Mas'ul muharrir M.H. Rustambayev [Criminal liability for official crimes: Monograph. Responsible editor M.H. Rustambaev]. Tashkent, Adolat, 2007, p. 83.
31. Zufarov R.A. Poraxo'rlik uchun jinoiy javobgarlikni erkinlashtirish jarayoni va Konstitutsiyaning ahamiyati. Davlat va huquq [The process of liberalization of criminal liability for bribery and the importance of the constitution State and law]. Tashkent, 2002, no. 4 (12), p. 72.
32. Khamidov N. Transmilliy jinoyatlar tushunchasi va ular uchun javobgarlik belgilanishining ijtimoiy zarurati [The concept of transnational crime and the social necessity of defining responsibility for them]. 2020, pp. 1-10.
33. Hamidov N. Ponjatie transnacional'nyh prestuplenij i social'naja neobhodimost' ustanovlenija otvetstvennosti za nih [The concept of transnational crimes and the social need to establish responsibility for them]. Review of law sciences, 2020, vol. 5, Special issue.
34. Salaev N., Khamidov N. Qualification of smuggling: uzbek legislation and foreign experience ilkogretim online. 2021, vol. 20, no. 3.
35. Khamidov N. et al. Criminal-legal aspects of the drug abuse in some countries and imposed approaches against it. International Journal of Legal Studies (IJOLS), 2018, vol. 4, no. 2, pp. 177-183.
36. Salaev N. The issue on implementing the recommendations of international standards on certain categories of convicts in uzbekistan. Zhurnal pravovyh issledovanij – Journal of legal research, 2020, vol. 5, no. 5.
37. Salaev N. Penitentiary system of contemporary Uzbekistan: current condition and future promises in the reformation process. Review of law sciences, 2018, no. 2.
38. Nodirbek S., Law D.I. Preventive legal status of convicts in the penitentiary system of Uzbekistan.
39. Salaev N.S. Ugolovnoe nakazanie: popytka social'no-filosofskogo osmyslenija ili problema, ne reshennaja vekami? [Criminal punishment: an attempt at socio-philosophical understanding or a problem that has not been solved for centuries?]. 2016.
40. Salaev N. Differentiation, individualization, execution of criminal punishments and its goals: way to success. Review of law sciences, 2017, vol. 1, no. 1, p. 25.
41. Ahmedshaeva M.A. Hozirgi zamon davlati va huquqi nazariyasi muammolari. O'quv qo'llanma. Mas'ul muharrir yu.f.d. prof. Z.M.Islomov [Problems of modern state and law theory. Study guide. Responsible editor prof. Z.M. Islomov]. Tashkent, TSUL, 2009, p. 55.

UDC: 343.3.7

ORCID: 0000-0002-6366-7879

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ РЕЙДЕРСТВУ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Хамитов Бауыржан Нурабайулы,
младший советник юстиции,
докторант Академии правоохранительных органов при
Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
e-mail: hamitovbaur@mail.ru

Аннотация. В условиях современной рыночной экономики в Казахстане криминальные элементы активно практикуют использование механизма рейдерских захватов фирм и предприятий. Принимаемые со стороны государства меры по противодействию рейдерству не приносят должных результатов, в результате негативные ее последствия отражаются на темпах экономического развития и безопасности страны. Целью данного исследования является выявление, обобщение и анализ теоретических и практических аспектов противодействия рейдерству с учетом мирового опыта, а также разработка научно-обоснованных рекомендаций по повышению эффективности применения уголовно-правовых и криминологических мер. Предметом исследования выступает зарубежное законодательство, регулирующие процессы по слияниям и поглощениям, а также механизмы противодействия преступлениям, совершаемые при осуществлении этих процессов. Задачами исследования являются: изучение зарубежного опыта в сфере противодействия рейдерству и выработка эффективного механизма защиты бизнеса от рейдерских захватов. Методологическую основу исследования составляет использование общенаучного метода познания – сравнительно-правовой. В статье проанализирован опыт экономически развитых стран мира противодействия рейдерству, способы и методы захвата, в том числе меры по противодействию, а также возможность его трансформации в национальное законодательство. С развитием технологий и повышением эффективности мер противодействия рейдерству меняются схемы и виды рейдерского захвата. В связи с чем рассмотрены механизмы перехода со враждебного поглощения в дружественное. Теоретическое исследование мирового опыта противодействия рейдерству и сделанные при этом обобщения и выводы не только доказывают ценность накопленного опыта, но и предоставляют возможность выработки собственной модели противодействия. Кроме того, рассмотрена проблема уголовной ответственности за рейдерство, проанализировано законодательство по освещаемому вопросу, где автором высказывается собственная точка зрения по указанному вопросу. Недостаточная исследованность данной темы в Казахстане определяет ее актуальность.

Ключевые слова: рейдерский захват, рейдерство, слияние и поглощение, враждебное поглощение, дружественное поглощение, корпоративный захват.

ANTI-RADING: DUNYO TAJRIBASI

Xamitov Bauyrjan Nurabayuli,
Qozog'iston Respublikasi
Bosh prokuraturasi huzuridagi
Huquqni muhofaza qilish organlari akademiyasi doktoranti,
adliya kichik maslahatchisi

Annotatsiya. Qozog'istonda zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida jinoiy elementlar firmalar va korxonalarning reyderlarini olib qo'yish mexanizmidan faol foydalanmoqda. Davlat tomonidan reydlarga qarshi kurashish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar tufayli uning salbiy oqibatlari mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyoti va xavfsizligi sur'atlarida o'z aksini topmoqda. Ushbu tadqiqotning maqsadi jahon tajribasini hisobga olgan holda, reydlarga qarshi kurashishning nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash, umumlashtirish va tahlil qilish, shuningdek, jinoyat-

huquqiy va kriminologik choralarni qo'llash samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot mavzusi birlashish va sotib olish jarayonlarini tartibga soluvchi xorijiy qonunchilik va ushbu jarayonlarni amalga oshirishda sodir etilgan jinoyatlarga qarshi kurashish mexanizmlaridir. Tadqiqotning maqsadi reydlarga qarshi kurashish sohasida xorijiy tajribani o'rganish va biznesni reyderlarni qo'lga olishdan himoya qilishning samarali mexanizmini ishlab chiqishdan iborat. Maqolada jahonning iqtisodiy rivojlangan davlatlarining reydlarga qarshi kurashish tajribasi, qo'lga olish usullari, shu jumladan, qarshi choralar, shuningdek, uni milliy qonunchilikka tatbiq qilish imkoniyatlari tahlil qilindi. Texnologiyalarning rivojlanishi va reydlarga qarshi kurash chora-tadbirlarining samaradorligini oshirish bilan Raider ta'qib qilish sxemalari va turlari o'zgaradi. Shu asosda dushmanlik bilan qabul qilishdan do'stona munosabatda bo'lish mexanizmlari ko'rib chiqildi. Raidersga qarshi kurash bo'yicha jahon tajribasini nazariy o'rganish hamda umumlashma va xulosalar chiqarish nafaqat to'plangan tajribaning qiymatini isbotlaydi, balki qarshi modelini ishlab chiqish imkoniyatini ham beradi. Bundan tashqari, maqolada reyder uchun jinoiy javobgarlik masalasi ko'rib chiqildi, muallifning ushbu masala bo'yicha o'z nuqtayi nazarini ifoda etgan masala bo'yicha qonunchilik tahlil qilindi. Qozog'istonda ushbu mavzuni yetarlicha o'rganish uning ahamiyatini belgilaydi.

Kalit so'zlar: bosqinchi egallab olish, reyder, qo'shilish va sotib olish, dushmanlik bilan egallash, do'stona egallash, korporativ egallash.

COUNTERING RAIDING: WORLD EXPERIENCE

Khamitov Bauyrzhan Nurabayuly,
doctoral student

Academies of Law Enforcement Agencies at
Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Police
junior Justice Adviser

Abstract. In the conditions of the modern market economy in Kazakhstan, criminal elements actively practice the use of the mechanism of raider seizures of firms and enterprises. The measures taken by the state to counter raiding do not bring proper results, as a result, its negative consequences affect the pace of economic development and security of the country. The purpose of this study is to identify, generalize and analyze the theoretical and practical aspects of countering raiding, taking into account world experience, as well as to develop scientifically sound recommendations for improving the effectiveness of criminal law and criminological measures. The subject of the study is foreign legislation regulating the processes of mergers and acquisitions, as well as mechanisms for countering crimes committed during the implementation of these processes. The objectives of the research are: to study foreign experience in the field of countering raiding and to develop an effective mechanism for protecting business from raider seizures. Methodological basis of the research: The use of general scientific methods of cognition: comparative legal. The article analyzes the experience of economically developed countries of the world in countering raiding, methods and methods of seizure, including counteraction measures, as well as the possibility of its transformation into national legislation. With the development of technologies and the increase in the effectiveness of anti-raiding measures, schemes and types of raiding are changing. In this connection, the mechanisms of transition from a hostile takeover to a friendly one are considered. The theoretical study of the world experience of countering raiding and the generalizations and conclusions made at the same time not only prove the value of the accumulated experience, but also provide an opportunity to develop their own model of counteraction. In addition, the problem of criminal liability for raiding is considered, the legislation on the covered issue is analyzed, where the author expresses his own point of view on this issue. Insufficient research on this topic in Kazakhstan determines its relevance.

Keywords: raider takeover, raiding, mergers and acquisitions, hostile takeover, friendly takeover, corporate takeover.

Введение

В связи с развитием рыночных отношений рейдерство распространилось по всему миру, это явление присутствует как в пределах отдельных экономик, так и на международном уровне. Основой рейдерства является соб-

ственность и соответственно форма ее перехода от одного к другому.

В разных странах мира рейдерство имеет свои отличительные особенности, как общепринятые методы, так и различные формы. Также различны и способы противодействия,

которые на постоянной основе совершенствуются, внедряются разнообразные меры для эффективной защиты от рейдерства. Следует отметить, что в развитых странах это явление больше распространено в виде недружественных/враждебных поглощений.

Как и в других странах мира, в Казахстане рейдерство является сложно доказуемым видом преступления. Отличительной особенностью рейдерства в Казахстане является то, что совершается оно, в основном опираясь на административный ресурс и коррумпированные уполномоченные и правоохранительные органы.

В 2019 году в своем Послании Президент страны отметил об участившихся случаях рейдерства в отношении субъектов малого и среднего бизнеса и поручил усилить ответственность за такие преступления [1].

С момента введения в уголовное законодательство ответственности за рейдерство достаточная и стабильная правоприменительная практика до сих пор не выработана. Вследствие чего, результаты работы правоохранительных органов, на которые возложена задача по противодействию этому преступному явлению сводится к единичным фактам, которые выявляются в совокупности с другими преступлениями.

В Европе и США рейдерство – явление столь же распространенное, но способы совершения иные. В зарубежных странах аналогично термину «рейдерство» используется понятие «враждебное (недружественное) поглощение». При этом в этих странах институт защиты прав собственности развивался на протяжении многих лет, в результате эффективность принятых законодательных мер по защите бизнеса доказана на практике. Вместе с тем за рубежом рейдерство имеет существенное отличие и не всегда выражено в негативной форме, поскольку получило свое развитие на протяжении многих лет, оно является высокоинтеллектуальным и борьба с ним ведется уже на другом уровне и в другой плоскости.

Материалы и методы

В работе применялись такие общенаучные методы познания, как сравнительно-правовой анализ, а также логический, обобщение, анализ, синтез, функциональный метод.

Как известно, научное исследование уголовно-правовых явлений и институтов наиболее эффективно, когда изучение происходит с использованием сравнительно-правового метода, особенно когда исследованию подвергается правовое явление, не получившее однозначной оценки со стороны представителей науки и практики. Изучая проблематику уголовно-правового противодействия рейдерским захватам юридических лиц, представляется необходимым исследовать зарубежный опыт в данной сфере. Для этого отобраны европейские и азиатские страны с наиболее развитой рыночной экономикой.

Результаты исследования

Несомненно, большой опыт в противодействии рейдерству имеет США, где и берет свое начало это явление. Свое развитие оно получило в период 80- 90-е годы XX века [2]. В то время деятельность по слиянию и поглощению являлась высокодоходной, в связи с чем создавались компании, специализирующиеся именно по враждебным поглощениям. Они скупали акции неэффективных компаний и продавали их по цене выше рыночной. При этом из общего количества рейдерских атак всего 20 % приходилось на враждебные поглощения [3].

В настоящее время в США поглощения предприятий является редким явлением и в отличие от некоторых стран постсоветского пространства (Россия, Украина), где захваты предприятий носят криминальный, силовой характер, осуществляются в интересах развития бизнеса и на добровольной основе, с согласия обеих сторон. В США все планируемые операции находятся в открытом доступе, так же, как и сведения об участниках, их финансово-хозяйственной деятельности, что позволяет с уверенностью совершать сделки.

Несомненно, положительные результаты достигнуты благодаря достаточно сильной, развитой и стабильной законодательной базе, направленной на регулирование рынка корпоративных отношений и предотвращение враждебных поглощений предприятий.

Основными нормативно-правовыми актами являются [4]:

- Закон Уильямса (Williams Act) (принят в 1968 г. для упорядочения рынка корпоративного контроля, в том числе чтобы требовать

обязательного раскрытия информации о предложениях о торгах);

- Закон о ценных бумагах (Securities Act of 1933 – 15 USC § 77a et seq.), Закон об обращении ценных бумаг (Securities Exchange Act of 1934 – 15 USC § 78a et seq.);

- Акт о компаниях с ограниченной ответственностью (Act of Limited Liabilities Companies) штата Делавэр и т. д.

В США выстроили эффективную государственную политику, которая способствовала преобразованию рейдерства в форму деятельности, необходимую для национальной экономики страны. В итоге дружественные поглощения предприятий способствовали повышению конкурентоспособности и эффективности предприятий, а враждебные поглощения – разрушению компаний. Благодаря принятым мерам рейдерство превалировало в законную и вполне высокодоходную деятельность.

Также одной из наиболее развитых стран является Великобритания, которая добилась этого в результате детальной регламентации вопросов организации юридических лиц.

Так, Великобритания в качестве страны-участницы Европейского союза вопросы слияний и поглощений регулирует в соответствии с положением 2006 года о Директиве ЕС. Значительную часть норм, регулирующих отдельные аспекты совершения сделок по слиянию и поглощению, содержит Закон о компаниях 2006 года (Companies Act 2006). Положениями этого Закона внесены значительные изменения в нормы, регулирующие корпоративные отношения [5].

В Великобритании рейдерству противодействуют посредством непринятия такой формы поглощения как недружественные. Исходя из этого, в стране преобладают дружественные поглощения предприятий, соответственно недружественные осуждаются обществом и бизнесом. Кроме того, на предпринимателя как на социальный институт возлагается большая ответственность [6].

Используются следующие типы слияния и поглощения:

- приобретение активов компании с последующей ее ликвидацией;

- реорганизация компании с обменом активов на акции компании-поглотителя или холдинга;

- поглощение путем приобретения контрольного пакета акций. При этом пакет может быть консолидирован в холдинге или в поглощающей компании.

В то же время кроме положений Акта о компаниях применяется Кодекс слияний и поглощений (City Code on Takeovers & Mergers). Согласно которому, в контексте поглощения участники торгов должны позаботиться о том, чтобы они не вводили стороны в заблуждение и предоставляли правдивую информацию. Данный документ не является обязательным, но при этом за его соблюдением следит специальная саморегулируемая организация – Комиссия по слияниям и поглощениям, которая может создать негативную репутацию компаниям, инициировать общественное осуждение и предъявление Агентством финансовых услуг штрафов.

В Германии основная доля приходится на дружественные формы поглощений. Это обусловлено высокой концентрацией собственности, незначительным количеством акций в свободном обращении и наличием эффективных методов защиты от недружественных поглощений.

В корпоративном законодательстве Германии аналогично четко определены ограничения при совершении сделок и требования, предъявляемые к участникам, а также механизмы враждебного поглощения.

Считается, что система корпоративного управления Германии характеризуется невысоким уровнем враждебных поглощений, поскольку контроль и финансирование корпораций осуществляется банками, а не финансовыми рынками. То есть финансовые посредники и корпоративные инвесторы имеют право активно влиять на внутреннюю деятельность корпорации и могут сменить руководство портфельных компаний без враждебного поглощения и голосования на собрании акционеров.

Согласно Кодексу о враждебных поглощениях, компания-агрессор до направления предложения о покупке акций обязуется уведомить об этом компанию-цель, Немецкую биржу и Комиссию по поглощениям. Кроме того, должна обеспечить опубликование в средствах массовой информации сведений о

сделанном предложении. Еще одной особенностью Кодекса является то, что акционеры компании должны иметь не менее двадцати восьми дней для рассмотрения поступившего предложения и принятия по нему решения о продаже своих акций [7].

В Китае рынок корпоративного контроля характеризуется высокой степенью участия государства в управлении компаниями. В среднем около 50 % членов советов директоров делегированы полномочиями владельцами от государства, а около 30 % членов прямо связаны с государственными ведомствами. Иными словами, чиновники так или иначе входят в большинство советов директоров китайских корпораций [5].

Указанная выше практика позволяет контролировать процесс и обеспечивать соблюдение норм законодательства.

Одновременно с этим жесткость современных китайских законов напрямую связана с заложенным в подсознание китайца отношением к закону как к основному карательному инструменту государства, при этом закон должен быть настолько суровым, чтобы у потенциальных преступников даже не возникало мысли его нарушать.

Китайский законодатель предпочитает идти по пути интенсивного принятия отдельных локальных актов правотворчества для более оперативного реагирования на происходящие в стране изменения. Центральные власти предоставляют широкие правотворческие полномочия органам власти на местах, что способствует своевременному реагированию на происходящие в стране изменения. Между тем, несмотря на значительное влияние государства на рынок корпоративного контроля, в Китае все же наблюдается увеличение количества враждебных поглощений, в основном это происходит из-за транснациональных корпораций.

Анализ результатов исследования

По результатам анализа особенностей осуществления враждебных поглощений в странах с развитой экономикой можно сделать отдельные обобщения и выводы:

- в зарубежных странах стороны конфликта (рейдерской атаки) действуют по-разному, варианты их поведения при осуществлении

рейдерской атаки существенно отличаются друг от друга;

- в отдельных странах резкое увеличение числа рейдерских захватов зафиксировано в разные периоды времени;

- в развитых странах существенное внимание уделяется защите предприятий от враждебных поглощений на уровне корпоративного законодательства, которое является обязательным. К примеру, в США существенные методы защиты предприятий предусмотрены на уровне государственного корпоративного законодательства, это обеспечивает принятие компаниями единой формы защиты. Аналогичным образом действуют и большинство европейских стран, где приняты законы, регулирующие процессы слияния и поглощения, которые обязательны для всего бизнес-сообщества и создают тем самым единую, универсальную форму защиты. Но самым существенным и эффективным способом противодействия рейдерству явилось то, что враждебные поглощения были осуждены бизнес-сообществом;

- в разработке мер противодействия и формировании общих подходов значительная роль отводится негосударственным организациям и заинтересованным группам, которые занимаются формированием правил и процедур корпоративного управления, что вызывает доверие со стороны бизнес-сообщества, и с учетом этого исполнение происходит на должном уровне. Принятые в результате этой работы кодексы корпоративного управления (свод добровольно принятых стандартов и внутренних норм, устанавливающих и регулирующих порядок корпоративных отношений) зарекомендовали себя с положительной стороны.

Таким образом, в развитых странах противодействию рейдерству на государственном уровне уделяется большое внимание. Сложившаяся система изменила в корне понимание рейдерства как негативного явления. Рейдеры тем самым способствуют экономическому развитию, реструктуризируют предприятия, которые неэффективно работают, устраняют от управления бизнесом неэффективный менеджмент, предотвращают злоупотребления со стороны акционеров. Основным отличием дружественных поглощений от вражеских вы-

стует наличие согласия или несогласия менеджмента компании-цели на поглощение, а все законодательные и внутрикорпоративные приемы защиты от рейдерства нацелены на ограничение возможности несогласованной скупки акций на открытом рынке.

Прежде всего необходимо отметить, что Казахстан в течение длительного времени находился в составе Советского Союза, с распадом которого начался повсеместный передел собственности, который чаще всего сопровождался применением силового метода захвата собственности и коррупционной составляющей, с использованием на тот момент несовершенством законодательства. В начале 2000-х годов начал формироваться рынок корпоративного контроля, и в течение следующих лет его развитие характеризовалось высокой динамичностью и одновременно противоречивостью [8]. Следует отметить, что цивилизованному развитию этого рынка мешали коррупция, несовершенство законодательства, политическая нестабильность, наличие масштабного теневого сектора экономики.

Слабая нормативно-правовая база, постепенно формировавшаяся на тот момент, не только не предотвращала, но даже стимулировала появление новых форм перераспределения собственности. На рынке корпоративного контроля возникает новое явление: формируются устойчивые группы, осуществляющие систематическую деятельность по установлению контроля над активами других субъектов экономики с помощью коррупционной составляющей. Высокий уровень прибыльности и отсутствие эффективных механизмов противодействия подобным рейдерским атакам способствовали тому, что целевая деятельность групп не зависела от отраслевой принадлежности предприятия, его размера, финансово-экономического состояния, степени взаимодействия с другими организациями [9]. В результате быстрые темпы развития и роста масштабов рейдерства стали явной угрозой, прежде всего, для национальной безопасности Республики Казахстан.

В 2011 и 2021 годах государством путем совершенствования законодательной базы, расширения полномочий органов прокуратуры, национальной палаты предпринимателей

сделан ряд важных шагов к решению этой проблемы. Так, в целях обеспечения защиты прав предпринимателей и противодействия рейдерству, а также развития инвестиционного климата в феврале 2007 года создана межведомственная рабочая группа по разработке законопроекта «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с «рейдерством».

В 2011 году Уголовный кодекс Республики Казахстан (в редакции 1997 года, далее – УК) дополнен статьей 226-1 «Рейдерство», которому дано законодательное определение [10].

2 июля 2021 г. главой государства подписан Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления борьбы с рейдерством, защиты предпринимательской деятельности от незаконного вмешательства государственных органов и должностных лиц и усиления мер, препятствующих нелегальному обороту драгоценных металлов», целью которого является защита прав граждан и предпринимателей от неправомерных действий госорганов [11]. В частности, ст. 249 УК дополнена новой частью 1-1, которая устанавливает уголовную ответственность за рейдерство, связанное с применением так называемых силовых методов, то есть с использованием контролирующих, правоохранительных и других органов. К уголовной ответственности будут привлекаться организаторы рейдерского захвата и те, кто им помогает в чиновничьей среде.

Следует отметить, что при обсуждении вышеуказанного законопроекта также поступали предложения о декриминализации ст. 249 УК, преобразовав ее в отдельные составы правонарушений в зависимости от форм и способов неправомерного завладения юридическим лицом (по опыту Российской Федерации и Республики Узбекистан), такие как: «Нарушение частной собственности»; «Фальсификация финансовых документов учета и отчетности финансовой организации»; «Фальсификация решения общего собрания акционеров (участников) или решения совета директоров общества»; «Внесение в государственные реестры заведомо недостоверных сведений».

Однако несмотря на совершенствование законодательства, полагаем, что предлагаемые изменения не дадут существенного результата, поскольку практика возбуждения уголовных дел по фактам рейдерства находится на низком уровне. С момента введения в уголовное законодательство ответственности за рейдерство достаточная и стабильная правоприменительная практика до сих пор не выработана, и вероятность того, что новая часть ст. 249 УК окажется нерабочей, велика.

Одновременно с этим результаты работы правоохранительных органов, на которые возложена задача по противодействию этому преступному явлению, сводится к единичным фактам, которые выявляются в совокупности с другими преступлениями.

В связи с чем необходима разработка взвешенной и ресурсообеспеченной целевой программы по противодействию преступности в сфере корпоративных отношений в целом и преступлениям, связанным с криминальным присвоением прав на владение и управление хозяйствующими субъектами и их активами (рейдерством), которая должна быть сориентирована на устранение всего комплекса факторов, приводящих к разрастанию, укреплению и появлению новых, изощренных видов организованной экономической преступности. Требуется внесение ряда изменений в законодательство. Причем противодействие рейдерству будет эффективным лишь при одновременном совершенствовании уголовного, уголовно-процессуального, гражданского, административно-правового и другого законодательства.

В Казахстане в отличие от зарубежных стран рейдерство принято совершать с использованием незаконных методов. Соответственно отождествление зарубежного рейдерства и незаконных захватов юридических лиц, происходящих в Казахстане, недопустимо,

поскольку это явления различной природы, так как одно – гражданско-правовое, а другое – уголовно-правовое.

Выводы

Проведенное теоретическое исследование и сделанные обобщения доказывают ценность накопленного опыта защиты собственности и противодействия рейдерству, которые в развитых странах используются как инструмент эффективного ведения бизнеса. При этом текущая суть явления рейдерства в Казахстане существенно отличается, исходя из этого принимаемые развитыми странами меры противодействия рейдерству применимы лишь в части совершенствования корпоративного законодательства.

В Казахстане отсутствуют рыночные механизмы, поскольку большинство компаний непубличные, а контроль над компанией является результатом соединения законных и противозаконных средств и методов. Исходя из этого, для начала необходимо совершенствовать законодательство, регулирующее процессы слияния и поглощения, создать благоприятные условия для этого. Иными словами, если следовать зарубежному опыту нужно упростить порядок слияния и поглощения, при этом создать независимую организацию, которая бы выступала незаинтересованным звеном и обеспечивала бы соблюдение прав сторон.

Обеспечить достижение той нравственной точки, чтоб враждебные поглощения осуждались бизнес-сообществом, и рейдеры действовали исключительно в рамках действующего корпоративного законодательства и использовали рыночные механизмы захвата.

Целесообразным видится создание кодекса корпоративного управления, который позволил бы бизнес-сообществу самостоятельно сформировать правила и процедуры корпоративного управления.

REFERENCES

1. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Konstruktivnyj obshchestvennyj dialog – osnova stabil'nosti i procvetaniya Kazahstana» [Message from the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity in Kazakhstan"].

Available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (accessed: 02.09.2019).

2. Andarad G. New Evidence and Perspectives on Mergers. G. Andarad, M. Mitchell, E. Stafford. *Journal of Economic Perspectives*, 2001, vol. 15, pp. 103-120.
3. Shleifer A. The Takeover Wave of the 1980s. A. Shleifer, R.W. Vishny. *Science*, 1990, vol. 249, pp. 713-828.
4. Becht M., Bolton P., Roel A. Corporate governance and control. Constantinides G.M. (Eds) / G.M. Constantinides, M. Harris, R. Stulz. *Handbook of the Economics of Finance*, 2003, 346 p.
5. Kireev A. Rejderstvo na rynke korporativnogo kontrolya: rezul'tat evolyucii silovogo predprinimatel'stva [Raiding in the corporate control market: the result of the evolution of power entrepreneurship]. *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 2007, no. 8, 80 p.
6. Faccio M., Lang L. The separation of ownership and control: an analysis of ultimate ownership of Western European corporations. *Journal of Financial Economics*, 2003, no. 65, pp. 365-395.
7. Koeke J. The Market for corporate control in Germany: Causes and Consequences in ultimate share ownership. Mannheim, Centre for Economic Research (ZEW), 2000, 39 p.
8. Kusmambetov K.D., Bisengali L., Bazilova A.A. Problemy ugovnoy otvetstvennosti za rejderstvo. Monografiya [Problems of criminal liability for corporate raiding. Monograph]. Almaty, KazNU.
9. Zadyhajlo, D. Korporativnoe upravlenie. Ucheb. posobie [Corporate governance. Textbook. allowance]. D. Zadyhajlo, E. Kibenko, G. Nazarova. Moscow, Folio, 2003, 687 p.
10. Zakon Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam protivodejstviya nepravomernomu zahvatu biznesa i sobstvennosti (rejderstvu)» ot 11 janvarja 2011 goda № 385-IV [The Law of the Republic of Kazakhstan "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Counteracting the Unlawful Seizure of Business and Property (Raiding)" dated January 11, 2011, no. 385-IV]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000385#z3/>.
11. Zakon Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam usileniya bor'by s rejderstvom, zashhity predprinimatel'skoj dejatel'nosti ot nezakonного vmeshatel'stva gosudarstvennyh organov i dolzhnostnyh lic i usileniya mer, prepyatatstvuyushhih nelegal'nomu oborotu dragocennyh metallov» ot 2 ijulja 2021 goda № 62-VII ZRK [The Law of the Republic of Kazakhstan "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Strengthening the Fight Against Raiding, Protecting Entrepreneurship from Unlawful Interference of State Bodies and Officials and Strengthening Measures to Prevent the Illegal Traffic of Precious Metals" dated July 2, 2021, no. 62 -VII ZRK]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000062/>.

UDC: 343.9(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-8742-4815

HODISA JOYINI KO'ZDAN KECHIRISHNING KRIMINALISTIK TA'MINOTI SAMARADORLIGI HAMDA NATIJAVIYLIGI TUSHUNCHALARI HAQIDA AYRIM FIKRLAR

Abdullayev Rustam Qahramonovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
"Kriminalistika va sud ekspertizasi" kafedrası o'qituvchisi,
e-mail: r.abdullayev@tsul.uz

Annotatsiya. Maqolada hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti tizimining asosiy elementlaridan biri hisoblangan amaliy faoliyatning tarkibiy qismlari – tashkiliy va texnologik tarkibiy qismlarning mohiyati, hodisa joyini ko'zdan kechirishda aniqlangan izlar va ko'rilayotgan hodisa uchun ahamiyatga ega bo'lgan boshqa moddiy obyektlarning to'liqligi, o'z vaqtidaligi, ishonchliligi nuqtayi nazaridan baholash va nazorat qilish masalalari o'rganilgan. Kriminalist olimlarning mavzuga oid ilmiy qarashlari tahlillari natijalariga asoslanib, hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti samaradorligi, natijaviyligi va ularning jinoyatlarni tezkor fosh qilishda foydalanish darajasi kabi tushunchalarning ta'riflari hamda hodisa joyini ko'zdan kechirishning texnik-kriminalistik ta'minoti samaradorligini baholash prinsiplari ilmiy asoslangan holda taklif qilingan.

Kalit so'zlar: hodisa joyini ko'zdan kechirish, kriminalistik ta'minot, texnik-kriminalistik ta'minot maqsadlari, texnik-kriminalistik vositalar, taktik-kriminalistik vositalar, texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik texnologiyalar, kriminalistik ta'minot subyektlari, hodisa joyini ko'zdan kechirishning samaradorligi, samaradorlik darajasi, hodisa joyini ko'zdan kechirishning natijaviyligi, samaradorlikni baholash prinsiplari, kriminalistik ta'minot samaradorligini baholash mezonlari.

НЕКОТОРЫЕ МНЕНИЯ ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ И РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОСМОТРА МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ

Абдуллаев Рустам Кахраманович,
преподаватель кафедры
«Криминалистика и судебная экспертиза»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье изучается сущность организационной и технологической составляющих, которые считаются одним из основных элементов практической деятельности системы криминалистического обеспечения осмотра места происшествия, вопросы оценки и контроля с точки зрения полноты, своевременности, надежности обнаруженных и изъятых во время осмотра места происшествия следов, обстоятельств и других материальных объектов, имеющих значение для рассматриваемого дела. Основываясь на результатах анализа научных взглядов ученых-криминалистов по теме исследования, предложены научно обоснованные определения таких понятий, как эффективность криминалистического обеспечения осмотра места происшествия, результативность и степень их использования в раскрытии преступлений, а также принципов оценки эффективности и результативности технико-криминалистического обеспечения осмотра места преступления.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, криминалистическое обеспечение, цель технико-криминалистического обеспечения, технико-криминалистические средства, тактико-криминалистические средства, технико-криминалистические и тактико-криминалистические технологии, субъекты криминалистического обеспечения, эффективность осмотра места происшествия, степень

эффективности, результативность осмотра места происшествия, принципы оценки эффективности, критерии оценки эффективности криминалистического обеспечения.

SOME OPINION ON THE EFFECTIVENESS AND EFFICIENCY OF FORENSIC SUPPORT FOR THE INSPECTION OF THE SCENE

Abdullayev Rustam Qakhramanovich,

Tashkent State University of Law

Teacher of the department of Criminalistics and Forensic Investigation

Abstract. The article examines the essence of organizational and technological components, which are considered one of the main elements of the practical activity of the system of forensic support for the inspection of accident sites, issues of assessment and control in terms of completeness, timeliness, reliability of other material objects relevant to the case in question. Based on the results of the analysis of the scientific views of criminologists on the subject of the study, scientifically based definitions of concepts such as efficiency, effectiveness and the degree of their use in solving crimes, the degree of their use in solving crimes, as well as the effectiveness of crime scene inspection are proposed.

Keywords: inspection of the scene of the incident, forensic support, the purpose of technical and forensic support, technical and forensic means, tactical and forensic means, technical and forensic and tactical technologies, subjects of forensic support, the effectiveness of the inspection of the scene, the degree of effectiveness, the effectiveness of the inspection of the scene, the principles of efficiency assessment, criteria for evaluating the effectiveness of forensic support.

Kirish

Jinoyatning ochilishi va uning samarali tergov qilinishida hodisa joyini ko'zdan kechirish markaziy o'rinda turadi va muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, hodisa joyini ko'zdan kechirish tekshirilayotgan jinoyatga sababiy aloqador bo'lgan izlar va obyektlar aniqlangan joylarda joylashgan obyektlarni bevosita idrok etish va o'rganishdan iborat bo'lgan, jinoyat ishi uchun ahamiyatli sharoitlarning mavjudligi va ularning mohiyatini aniqlash maqsadida kerakli izlarni aniqlash, qayd etish va tadqiq qilishga qaratilgan, kechiktirib bo'lmas tergov harakatidir.

Hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti – bu maxsus bilimlar subyektlari tomonidan kriminalistik ma'lumotlar olish, to'plash, baholash, qayta ishlash hamda kelgusida jinoyatlarni tergov qilish jarayonida foydalanish maqsadida, hodisa joyini ko'zdan kechirishda zamonaviy texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalar hamda texnologiyalarni qo'llashga asoslangan, o'zaro bog'liq nazariy bilimlar va amaliy tarkibiy qismlarning (tashkiliy, texnologik va baholash-nazorat ta'minotini amaliy qo'llash ko'nikma va malakalari) dinamik tashkiliy-funksional tizimidir [1, 128-b.].

Ko'rib chiqilayotgan tizimning maqsadlariga jinoyatni aniqlash va tergov qilishga qaratilgan

umumiy (yakuniy) maqsad hamda tizim faoliyatining tashkiliy, texnologik va baholash-nazorat qilish qismlarining maqsadlari bilan bog'liq bo'lgan xususiy (oraliq) maqsadlar kiradi.

Material va metodlar

Kriminalist olimlarning mavzuga oid ilmiy qarashlari tahlillari natijalariga asoslanib, hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti samaradorligi, natijaviyligi va ulardan jinoyatlarni tezkor fosh qilishda foydalanish darajasi kabi tushunchalarning ta'riflari hamda hodisa joyini ko'zdan kechirishning texnik-kriminalistik ta'minoti samaradorligini baholash prinsiplari ilmiy asoslangan holda taklif qilingan.

Kriminalistik bilimlarning (ilmiy, ilmiy-amaliy va o'quv kriminalistik adabiyotlar) moddiylashgan yig'indisi texnik-kriminalistik vositalarning tizimi va majmualari bilan birgalikda, ilmiy bilimlarning moddiylashgan bankini tashkil etadi hamda kriminalistika fani bu bilimlarni jinoyatchilikka qarshi kurash bo'yicha turli sohalarda qo'llashlari uchun huquqni muhofaza qilish organlariga taqdim qiladi. Aynan shuning uchun hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti tizimining ikkinchi elementi bu *amaliy faoliyatdir*.

Tadqiqot natijalari

U quyidagi asosiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

1) *tashkiliy-tarkibiy (maxsus tashkiliy-kriminalistik ta'minot) qism (komponent)* – tergovchining (surishtiruvchi) hodisa joyini ko'zdan kechirish uchun mutaxassisni jalb qilishi. Bu tergov harakatini o'tkazishda foydalanish uchun zarur bo'lgan aniq texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalar va texnologiyalar to'plamini tanlash hamda ularni hodisa joyiga tezkor joylash-tirish hamda qo'llash bo'yicha tashkiliy faoliyat. Kriminalistik bilimlardan, shuningdek, jinoyatlar-ni ochish va tergov qilishda ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni aniqlash, to'plash va ulardan foydalanish bo'yicha kriminalistik ta'lim jarayonida olingan bilim va ko'nikmalardan foydalanishda texnik vositalar majmualarini qo'llashning tashkiliy jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi;

2) *texnologik tarkibiy qism (texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik ta'minot bo'yicha ko'nikma va malakalar)* – bu maxsus bilimlar, texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalar va texnologiyalarni jinoyat izlarini aniqlash, qayd etish va olish maqsadida, hodisa joyini ko'zdan kechirishda ularni qo'llash bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan subyektlar tomonidan amalda qo'llashdan iborat.

Fikrimizcha, hodisa joyini ko'zdan kechirish samaradorligini tartibga solishning samarali vositasi sifatini nazorat qilish mexanizmining asosiy tarkibiy qismlaridan biri "texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalar hamda texnologiyalardan foydalanish natijalari va samaradorligi to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, tizimlashtirish, tahlil qilish va saqlash"dan iborat [1, 132-b.].

Hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti tizimi amaliy blokining (metodik ta'minotning tarkibiy qismi) baholash-nazorat qilish tarkibiy qismi maqsadlariga bu tergov harakatini o'tkazishda texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalaridan foydalanish samaradorligini – hodisa joyini ko'zdan kechirishda aniqlangan jinoyat izlari va ko'rilayotgan hodisa uchun ahamiyatga ega bo'lgan boshqa moddiy obyektlarning to'liqligi, o'z vaqtidaligi, ishonchliligi nuqtayi nazaridan baholash va nazorat qilish kiradi.

Ushbu maqsadlarga quyidagi faoliyat bo'yicha ikki komponentli vazifalarni hal qilish orqali erishiladi:

birinchidan, texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalardan foydalanish natijaviyligi va aniq bir hodisa joyini ko'zdan kechi-

rishning kriminalistik ta'minoti samaradorligini baholash bo'yicha;

ikkinchidan, hodisa joyini ko'zdan kechirishda olingan jinoyat izlari va boshqa obyektlarni aniqlash, qayd etish, olish va tadqiqotlarning o'z vaqtidaligi, ishonchliligi va to'liqligini tahlil hamda nazorat qilish bo'yicha.

Hodisa joyini ko'zdan kechirish vaqtida texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalardan sifatli foydalanish amaldagi jinoyat-protsessual qonun hujjatlarida nazarda tutilgan vazifalarni hal etishga imkon beradi: ayblanuvchining ayblovchi va oqlovchi dalillarni to'plash, ishni to'g'ri hal qilish uchun muhim bo'lgan holatlarni aniqlash, jinoyat ishida ishtirok etayotgan shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, shuningdek, tegishli tasmollarni ilgari surish, ularni tekshirish hamda amalga oshirish yo'llarini tanlash, kerak bo'lganda esa yuz bergan hodisaning tabaiti haqida fikr yuritish.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksida "Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud ishdagi barcha holatlarni sinchkovlik bilan, to'la, har tomonlama va xolisona ko'rib chiqishga asoslangan holda, qonun va huquqiy ongga amal qilib, o'zlarining ichki ishonchlari bo'yicha dalillarga baho beradilar. Har bir dalil ishga aloqadorligi, maqbulligi va ishonchliligi nuqtayi nazaridan baholanishi lozim" [2], deb belgilangan. Dalillar jinoyat ishi uchun ahamiyatli bo'lgan mavjud holatlar haqidagi xulosalarni tasdiqlovchi, rad etuvchi yoki shubha ostiga oluvchi faktlar yoki narsalar to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettirgan taqdirdagina ishga aloqador deb e'tirof etiladi.

Dalillar belgilangan tartibda to'plangan va O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 88-, 90-, 92-94-moddalarida nazarda tutilgan shartlarga muvofiq bo'lsagina maqbul deb e'tirof etiladi [2]. Tekshiruv natijasida haqiqatga muvofiq ekanligi aniqlangan dalillar ishonchli deb baholanadi. Isbotlanishi kerak bo'lgan barcha va har bir holatning haqiqiylikini so'zsiz tasdiqlovchi ishga oid barcha ishonchli dalillar to'plangan bo'lsa, ularning jami ishni hal qilish uchun yetarli deb hisoblanadi.

Hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti subyektlarining bu tergov harakatini o'tkazishda texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalardan foydalanish bo'yicha faoliyatini baholash tartibga solinmagan.

Bu kabi baholashning mezonlari yo'q. Ushbu faoliyatni baholamasdan turib, hodisa joyini ko'zdan kechirish paytida qo'llaniladigan texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalar va texnologiyalar tizimlari hodisa joyini ko'zdan kechirishda qanchalik oqilona ekanligi, ularni qo'llash natijaviyligi va ko'rib chiqilayotgan faoliyat maqsadlariga erishish samaradorligi qay darajada ekanligi bo'yicha fikr yuritish mumkin emas.

Yuqorida ta'kidlanganlar ushbu faoliyat samaradorligini xolisona va o'z vaqtida baholash imkonini beruvchi ilmiy qoidalarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Ba'zi kriminalist olimlar (G.I. Gramovich, N.I. Porubov, A.N. Porubov) "samaradorlik" tushunchasini maqsad g'oyasi bilan bog'laydilar va "oldindan rejalashtirilgan quyidagi maqsadga erishilgan: ashyoviy dalillar aniqlangan, ya'ni umumiy va xususiy tasmollarni ilgari surish uchun dastlabki ma'lumotlar topilgan, jinoyatchilar, o'g'irlangan narsalar va jabrlanuvchilarni qidirish, guvohlarni aniqlash uchun kerakli ma'lumotlar olingan hodisa joyini ko'zdan kechirishni samarali deya tan olish kerak, deb hisoblashadi" [3, 187-b.]. U.M. Nosirov "*... tergovchi, ekspert-kriminalist, sud-tibbiy eksperti, kinolog, tezkor xodim, profilaktika inspektorining barcha bilim va kuchlarini safarbar etishi hodisa joyini ko'zdan kechirish tergov harakatining samarali o'tkazilishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi*" [4], *deb yozadi. O.D. Kasatonov* "Ko'zdan kechirishning samaradorligi uni o'tkazayotgan shaxs qo'llaydigan vosita va usullarga bog'liq. Bu jarayonda oddiy (bunda yagona vosita ko'rish organidir) va malakali (bu holatda maxsus ishlab chiqilgan vosita va metodlardan foydalaniladi) ko'zdan kechirish amalga oshiriladi" [5, 29-b.], deb fikr bildirsan, T.B. Mamatqulov, SH.T. Djumanov, U.T. Turgunovlar "Hodisa joyini ko'zdan kechirishning natijali bo'lishi unga puxta tayyorgarlik ko'rishdir" [6, 69-b.], deb yozadi. A.B. Solovyov esa "tergov harakatlarining samaradorligi deganda, tergovchining o'z xatti-harakatlari uchun maqbul tashkil etilgan faoliyati tushuniladi va bu faoliyat tergov harakatlarining maqsadlari va umuman, ularning tizimiga erishishga olib keladi" [7, 8-b.], deb hisoblaydi.

Boshqa mualliflar samaradorlikni amalga oshiriladigan sa'y-harakatlar natijalari bilan bog'laydi. Masalan, L.YE. Chistova samaradorlik

deganda, jinoiy ish yuritishning vazifalariga mos keladigan xolisona va to'g'ri natijalar olishning ishonchliligini tushunadi [8, 25-b.].

V.Y. Karlovning fikricha, jinoyatlarni tergov qilishda texnik-kriminalistik vositalar va metodlardan foydalanish jihatidan samaradorlik talab qilingan natijani qonun talablariga qat'iy muvofiq ta'minlash nazarda tutiladi [9, 75-b.]. Shubhasiz, "samaradorlik" tushunchasiga ikkinchi yondashuv uni "natijaviylik" tushunchasi bilan solishtirish lozimligini keltirib chiqaradi. Bu esa unchalik to'g'ri emas, chunki G.I. Gramovichning fikricha, o'rganilayotgan faoliyatning natijaviyligi (natijadorligi) samaradorlik darajasini belgilaydigan eng muhim elementdir [10, 62-63-b.].

Shu sababli I.I. Yudnikovning "hodisa joyini ko'zdan kechirishning natijaviyligi – bu tergov harakatini o'tkazishda izlar va boshqa ashyoviy dalillar olinishi zarurligini bildiradi" [12, 253-b.], degan fikrlarini ma'qullash mumkin.

N.YE. Surigina jinoyatlarni tergov qilishning texnik-kriminalistik ta'minoti samaradorligini tizim faoliyatining samaradorligi sifatida tushunadi [13, 51-b.]. Shu kabi nuqtayi nazar V.A. Volinskiy tomonidan ham bildirilgan. Unga ko'ra, natijaviylik tizim faoliyatining tashqi (atrof-muhitdagi) namoyon bo'lishi (ko'inishi), samaradorlik esa bu tizim va uning alohida elementlarining o'ziga yuklatilgan vazifalarni hal etishga nisbatan tayyorligi (moslashganligi) darajasidir. Shu bilan birga, "tizimning doimiy o'zgarishsiz qolishi, biroq uning faoliyati natijaviyligi turlicha bo'lishi mumkin" [14, 66-b.].

A.N. Moskalenkoning "Jinoyatlarni "issiq izlar" bo'yicha tergov qilishning texnik-kriminalistik ta'minoti samaradorligi deganda, "kriminalistik texnika vositalari va metodlarini qo'llab, jinoyatchini qisqa muddatlarda qidirish uchun maksimal darajada mumkin axborotlarni olish, qayta ishlash va foydalanishdan iborat", degan fikrlari ham e'tiborga molik [15, 51-b.].

Samaradorlikning tezkorligi nuqtayi nazardan bildirilgan bu fikr hodisa joyini ko'zdan kechirishda texnik-kriminalistik vositalardan foydalanish samaradorligini aniqlashning muhim elementi hisoblanadi. Shu bilan birga, bu holda nafaqat texnik, balki taktik-kriminalistik vositalar haqida ham fikr yuritish kerak. Tezkorlik deyilganda, zarur ishni eng optimal muddatda baja-

rish tushuniladi va bunga mehnatni oqilona tashkil etish, vaqtni tejaydigan vosita va metodlarni qo'llash orqali erishiladi. "Vaqtni tejash – faoliyat samaradorligining eng muhim ko'rsatkichidir" [10, 62-b.]. V.A. Volinskiyning "samaradorlikni faqat natija bilan baholash noto'g'ri, chunki ko'pincha natija tizim ishlashi kerak bo'lgan tashqi sharoitlarga bog'liq", degan fikrlari ham o'rinlidir [14, 248-b.].

Bir qator kriminalist-olimlarning "samaradorlik darajasi qo'yilgan maqsadlar va erishilgan natijalar nisbati bilan aniqlanganda, samaradorlik – maqsadlarga erishish darajasidir", degan fikrlari ham qiziqish uyg'otadi [10, 62-63-b.; 11]. Bunday nisbatni juda ko'plab ko'rsatkichlar (faqat statistik o'rtacha ko'rsatkichlarnigina emas) bo'yicha, axborotlarning barcha mumkin bo'lgan manbalari hamda axborotlarni olish, tahlil qilish va baholash metodlarini qo'llab aniqlash taklif etiladi [13, 63-b.].

Yuqorida ta'kidlanganidek, hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minotining yakuniy maqsadi – bu tergov harakatini o'tkazish natijasida kelgusida jinoyatlarni tergov qilishda foydalanish maqsadida, kriminalistik ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni samarali olish, to'plash, baholash va qayta ishlashga erishishdir.

Xulosalar

Xulosa sifatida quyidagilarni ta'kidlashni lozim topdik:

Hodisa joyini ko'zdan kechirish kriminalistik ta'minotining samaradorligi deganda, uning natijalaridan jinoyatni tezkor tergov qilishda foydalanish samaradorligi va darajasi kabi asosiy elementlarida ifodalangan maqsadiga amalda erishish darajasini tushunish tavsifa etiladi.

Samaradorlik darajasi olingan natija va qo'yilgan maqsadning o'zaro nisbati bilan aniqlanadi.

Hodisa joyini ko'zdan kechirish kriminalistik ta'minotining natijaviyligi – bu tergov harakatini texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalardan foydalanishda jinoyat izlari va boshqa obyektlarni aniqlash, qayd etish va olish, shuningdek, dastlabki (yo'naltiruvchi) kriminalistik ahamiyatga ega bo'lgan axborotlarni olish maqsadida ularning tezkor tadqiqotlarini ta'minlash lozimligini bildiradi.

Hodisa joyini ko'zdan kechirishda olingan natijalardan jinoyatlarni tezkor fosh qilishda foydalanish darajasi hodisa joyini ko'zdan kechi-

rishda texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalarni qo'llash natijasida olingan kriminalistik ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarning jinoyatlarni tergov qilish, shu jumladan, jinoyatlarni "issiq izlar"dan tergov qilishdagi hissasini ko'rsatadi.

Hodisa joyini ko'zdan kechirishning texnik-kriminalistik ta'minoti samaradorligini baholash prinsiplari sifatida N.YE. Surigina [13, 63-65-b.] tomonidan taklif etilgan prinsiplar e'tiborga molikdir:

1) jinoyatlarni tergov qilishning yakuniy natijalarini inobatga olish;

2) adekvatligi (baholash mezonlarining texnik-kriminalistik bilimlardan foydalanish jarayonida hal etiladigan maqsad va vazifalarga mosligi va ushbu faoliyatni tashkil etish darajasidan iborat);

3) xolislik;

4) turli subyektlar tomonidan turli shakllarda texnik-kriminalistik bilimlar, turli yo'nalishlarda qo'llash bo'yicha faoliyatning barcha tomonlarini hisobga olish va tahlil qilishdan kelib chiqadigan baholashning to'liqligi va har tomonlamaliligi;

5) baholashning ravshanligi;

6) baholashning o'z vaqtidaligi.

Hodisa joyini ko'zdan kechirish kriminalistik ta'minotining samaradorligi haqida fikr yuritish uchun ushbu faoliyatni baholashning muayyan mezonlarini tanlash kerak.

Mezon deganda, o'rganilayotgan hodisa, harakat, xususiyat, xossa, holatni baholash asosi bo'lgan belgi tushuniladi, ya'ni belgi asosida o'rganilayotgan hodisa, harakat, xususiyat, xossa, holat kabilar baholanadi [10, 65-b.; 10, 7-b.]. "Mezon – taqqoslash yoki baholash uchun o'lchov, andoza" [16, 578-b.]dir.

Hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti vazifalarining bu tergov harakatini o'tkazishda texnik-kriminalistik va taktik-kriminalistik vositalarni qo'llash shakllarining xilma-xilligi, shuningdek, bu sharoitda bajariladigan ishlar xilma-xilligi bunday ta'minot samaradorligini baholash mezonlari tizimining mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Bu kabi mezonlar tizimini ishlab chiqishda ularni tanlashda javob berishi lozim bo'lgan muayyan talablarni aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Mezonlarga esa quyidagi talablar qo'yilishi kerak: – faoliyati baholanadigan organ hamda shaxsning vazifalari va funksiyalariga mos kelishi;

- taqqoslanadigan, kelishilgan va ziddiyatsiz bo'lishi;
- oson qo'llanadigan bo'lishi;
- maqsadga erishishga yordam berishi;
- faoliyatni miqdoriy va sifat jihatdan yetarlicha tavsiflashi, samaradorlikni xolisona, to'liq va har tomonlama baholash imkonini berishi kerak.

REFERENCES

1. Abdullayev R.K. Hodisa joyini ko'zdan kechirishning kriminalistik ta'minoti maqsad va vazifalari [Objectives and tasks of forensic support of the scene]. *Yuridik fanlar axborotnomasi – Review of Law sciences*, TSUL, 2021, no. 2, pp. 127-135.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi [Code of Criminal Procedure of the Republic of Uzbekistan]. Tashkent, 2019, art. 95.
3. Kriminalistika. Ucheb. posobie. N.I. Porubov, G.I. Gramovich, A.N. Porubov; pod red. N.I. Porubova [Forensic science. Textbook. allowance. N.I. Porubov, G.I. Gramovich, A.N. Porubov; ed. N.I. Porubova]. Minsk, 2007, p. 575.
4. Nosirov U.M. Hodisa joyini ko'zdan kechirish. O'quv-amaliy qo'llanma [View the scene. Study guide]. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2014, p. 457.
5. Kasatonov O.D. Kriminalisticheskoe issledovanie [Forensic research]. Kiev, 2000, p. 29.
6. Kriminalistik taktika. Darslik. T.B. Mamatkulov, Sh.T. Djumanov, U.T. Turgunov va boshq. [Forensic tactics. Textbook. T.B. Mamatkulov, Sh.T. Djumanov, U.T. Turgunov et al.]. Tashkent, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2013, p. 218.
7. Solov'ev A.B. Problemy jeffektivnosti sledstvennyh deystvij. Avtoref. Dis. d-ra yurid. Nauk. 12.00.09. Vsesoyuz. in-t po izucheniyu prichin i razrab. mer preduprezhdeniya prestupnosti [Problems of the effectiveness of investigative actions. Abstract of the Dissertation of the Doctor of Legal Sciences. 12.00.09. All-Union Institute for the Study of the Causes and Development of Crime Prevention Measures]. Moscow, 1985, p. 52.
8. Chistova L.Ye. Tehniko-kriminalisticheskoe obespechenie osmotra mesta proisshествiya. Ucheb. posobie [Technique-forensic support for the inspection of the scene. Textbook. allowance]. Moscow, Moscow Law Institute, 1998, p. 90.
9. Karlov V.Ya. Ispol'zovanie kriminalisticheskoy tekhniki v rassledovanii prestuplenij. Nauch.-prakt. posobie [Use of forensic techniques in crime investigation. Scientific-practical. allowance]. Mosk. akad. jekonomiki i prava – Moscow acad. economics and law. Moscow, 2006, p. 189.
10. Gramovich G.I. Kriminalisticheskaya tekhnika: nauchnye, pravovye, metodologicheskie, organizacionnye osnovy [Forensic technology: scientific, legal, methodological, organizational foundations]. Minsk, 2004, p. 214.
11. Kutushev V.G. Metodologicheskie problemy ocenki jeffektivnosti dejatel'nosti sledstvennyh organov. Problemy predvaritel'nogo sledstvija i raskrytija prestuplenij v dejatel'nosti organov vnutrennih del. Sb. nauch. tr. Xabar. vysshaja shkola. Redkol. V.G. Kutushev i dr. [Methodological problems of assessing the effectiveness of investigative bodies. Problems of preliminary investigation and disclosure of crimes in the activities of internal affairs bodies. Collection of scientific papers. Khabarovsk Higher School. Editorial Board V.G. Kutushev and others]. Khabarovsk, 1989, pp. 3-14.
12. Yudnikov I.I. Uchastie spetsialista-kriminalista pri provedenii osmotra mesta proisshествiya. Aktual'nye voprosy pravovedeniya na sovremennom etape. Sbornik statej [The participation of an arrogant criminalist during the inspection of the scene. Topical issues of jurisprudence at the present stage. Digest of articles]. Tom. gos. un-t – Tomsk State Institute. Tomsk, 1986, pp. 252-253.
13. Surygina N.Ye. Povyshenie jeffektivnosti ispol'zovaniya spetsial'nyh tekhniko-kriminalisticheskikh poznanij v raskrytii i rassledovanii prestuplenij. Dis. kand. yurid. Nauk. 12.00.09 [Increasing the efficiency of the use of special technical and forensic knowledge in the disclosure and investigation of crimes. Dis. Cand. Science of Law. 12.00.09]. Moscow, 1992, p. 183.
14. Volynskij V.A. Kriminalisticheskaya tekhnika [Forensic technology]. Nauka – tekhnika – obshchestvo – chelovek – Science - technology - society - people. Moscow, 2000, p. 311.
15. Moskalenko A.N. Tehniko-kriminalisticheskoe obespechenie raskrytija prestuplenij po gorjachim sledam. Dis. kand. yurid. nauk. 12.00.09 [Technique-forensic support for solving crimes in hot pursuit. Dis. Cand. Science of Law. 12.00.09]. Volgograd, 2002, p. 211.
16. O'zbek tilining izohli lug'ati. M harfi. Tahrir hay'ati E. Begmatov, A. Madvaliev, N. Mahkamov, T. Mirzaev (rahbar), N. To'xlijev, E. Umarov, D. Xudoyberganova, A. Hojiev. A. Madvaliev tahr. ost. [Annotated dictionary of the Uzbek language. The letter M. Editorial Board E. Begmatov, A. Madvaliev, N. Mahkamov, T. Mirzaev (leader), N. Tokhlijev, E. Umarov, D. Khudoiberganova, A. Hojiev. A. Madvaliev ed.]. Tashkent, Uzbekiston millij ensiklopedijasi State Scientific Publishing House, 2013, p. 578.

UDC: 343.98.067

ORCID: 0000-0003-2030-1161

К ПРОБЛЕМЕ ПОСЛЕДУЮЩЕГО ЭТАПА РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПОДДЕЛКОЙ ДОКУМЕНТОВ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ильдебает Ризабек Ермагамбетович,

капитан полиции,

докторант Академии правоохранительных органов при

Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,

e-mail: rizabek.ildebayev@bk.ru,

Аннотация. Целью данного исследования является выявление, обобщение и анализ теоретических и практических аспектов последующего этапа расследования преступлений, связанных с подделкой документов в сфере образовательной деятельности. Достижение этой цели обеспечивалось поэтапным решением следующих задач: исследовать особенности расследования преступлений, связанных с подделкой документов в контексте эволюции законодательства и следственной практики; дать оценку современному состоянию расследования преступлений, связанных с подделкой документов в сфере образовательной деятельности, в том числе за рубежом; обозначить перспективные направления в расследовании преступлений, связанных с подделкой документов в сфере образовательной деятельности на последующем этапе. Статья отражает вопросы последующего этапа расследования подлога документов об образовании. Данный этап характеризуется особенностями, определяемыми следственными ситуациями; необходимостью преодолевать противодействие расследованию; необходимостью оперативного сопровождения до завершения расследования; необходимостью выявления всех лиц, причастных к преступлению, доказывания вины подозреваемых; целесообразностью использования следователем НТС; необходимостью привлечения экспертов-криминалистов и иных специалистов; необходимостью обмена информацией между различными подразделениями правоохранительных органов, включая зарубежные; проведением различных дополнительных следственных действий, в том числе назначением дополнительных экспертиз. Подделка официальных документов об образовании относится к категории преступлений средней тяжести. Поддельный официальный образовательный документ может выступать и как предмет, и как средство совершения преступления. При расследовании подлога документов об образовании на последующем этапе целесообразно обозначить, прежде всего, стратегию расследования, которая будет гарантировать, что не будет упущена ни одна ключевая информация, ни одна деталь.

Ключевые слова: доказывание, задачи, негласные следственные действия, преступная деятельность, следственные ситуации, орган досудебного расследования, этапы, уголовная ответственность, документ.

TA'LIM FAOLIYATI SOHASIDAGI HUIJATLARNI SOXTALASHTIRISH BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNI TERGOV QILISHNING KEYINGI BOSQICHI MUAMMOSI

Ildebayev Rizabek Yermagambetovich,

Qozog'iston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi

Huquqni muhofaza qilish organlari akademiyasi doktoranti,

politsiya kapitani

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotning maqsadi ta'lim faoliyati sohasida hujjatlarni qalbakilashtirish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishning keyingi bosqichining nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash, umumlashtirish va tahlil

qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish quyidagi vazifalarni bosqichma-bosqich hal etish orqali ta'minlandi: qonunchilik va tergov amaliyoti evolyutsiyasi sharoitida hujjatlarni qalbakilashtirish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilish xususiyatlarini o'rganish, ta'lim faoliyati sohasida, shu jumladan, xorijda hujjatlarni qalbakilashtirish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishning bugungi holatiga baho berish, keyingi bosqichda ta'lim faoliyati sohasida qalbakilashtirish bilan bog'liq jinoyatlarni tergov qilishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilash. Ishda bilishning tarixiy, mantiqiy, umumlashtirish, tahlil, sintez, funksional metod kabi umumiy ilmiy usullaridan foydalanildi. Maqolada ta'lim hujjatlarini qalbakilashtirishni tekshirishning keyingi bosqichi masalalari aks ettirilgan. Bu bosqich tergov vaziyatlari bilan belgilanadigan xususiyatlar bilan tavsiflanadi: tergovga qarshilikni bartaraf etish zarurati, tergov tugaguniga qadar tezkor yordam ko'rsatish zarurati, jinoyat sodir etishda ishtirok etgan barcha shaxslarni aniqlash, gumon qilinuvchi shaxslarning aybini isbotlash zarurligi, tergovchi tomonidan NTSdan foydalanishning maqsadga muvofiqligi, sud ekspertlari va boshqa mutaxassislarni jalb qilish zarurati, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning turli bo'linmalari, shu jumladan, xorijiy bo'limlar o'rtasida ma'lumot almashish zarurati, turli qo'shimcha tergov harakatlarini o'tkazish va qo'shimcha ekspertizalarni tayinlash. Rasmiy ta'lim hujjatlarini qalbakilashtirish o'rtacha og'irlikdagi jinoyatlar qatoriga kiradi. Soxta rasmiy ta'lim hujjati jinoyat sodir etishning subyekti va vositasi sifatida ham harakat qilishi mumkin. Ta'lim hujjatlarini qalbakilashtirishni keyingi bosqichda tekshirishda, birinchi navbatda, biron-bir asosiy ma'lumot, tafsilotni o'tkazib yubormaslikni ta'minlaydigan tergov strategiyasini belgilash tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: dalil, vazifalar, yashirin tergov harakati, jinoiy faoliyat, tergov holati, sudgacha tergov organi, bosqichlar, jinoiy javobgarlik, hujjat.

TO THE PROBLEM OF THE SUBSEQUENT STAGE OF THE INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO FORGERY OF DOCUMENTS IN THE FIELD OF EDUCATIONAL ACTIVITIES

Ildebayev Rizabek Ermagambetovich,

doctoral student

Academies of Law Enforcement Agencies at

Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Police

Captain

Abstract. The purpose of this study is to identify, generalize and analyze the theoretical and practical aspects of the subsequent stage of the investigation of crimes related to forgery of documents in the field of educational activities. The achievement of this goal was ensured by the step-by-step solution of the following tasks: to study the features of the investigation of crimes related to forgery in the context of the evolution of legislation and investigative practice, to assess the current state of the investigation of crimes related to document forgery in the field of educational activities, including abroad, to identify promising directions in the investigation of crimes related to forgery in the field of educational activities at the next stage. The work used such general scientific methods of cognition as historical, logical, generalization, analysis, synthesis, functional method, etc. The article reflects the issues of the subsequent stage of the investigation of the forgery of education documents. This stage is characterized by features determined by investigative situations, the need to overcome opposition to the investigation, the need for prompt support until the completion of the investigation, the need to identify all persons involved in the crime, to prove the guilt of the suspects, the expediency of using the NTS by the investigator, the need to attract forensic experts and other specialists, the need to exchange information between various departments of law enforcement agencies, including foreign ones, carrying out various additional investigative actions, including the appointment of additional examinations. Forgery of official education documents is classified as a medium-gravity crime. A fake official educational document can act both as a subject and as a means of committing a crime. When investigating the forgery of educational documents at a later stage, it is advisable to designate, first of all, an investigation strategy that will ensure that not a single key information, not a single detail is missed.

Keywords: proving, tasks, secret investigative actions, criminal activity, investigative situations, pre-trial investigation body, stages, criminal liability, document.

Введение

Задачи последующего этапа расследования преступлений, связанных с подделкой документов в сфере образовательной деятель-

ности, состоят в установлении всех обстоятельств преступления, входящих в предмет доказывания, изобличении преступника (преступной группы), доказывании его виновности

и привлечении к уголовной ответственности, а заключительный этап – в исчерпывающем использовании всего предмета доказывания, что выражается в построении совокупности установленных доказательств, содержащихся в материалах уголовного дела.

Как следует из ч. 1 ст. 111 УПК РК, доказательствами по уголовному делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых орган дознания, дознаватель, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, предусмотренного УК РК, совершение или несвершение деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, его виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела. Под *фактическими данными* понимаются: показания всех лиц, участвующих в деле, включая экспертов и специалистов, собранные вещественные доказательства, протоколы процессуальных действий и иные документы (ч. 2 ст. 111 УПК РК). Так, документы признаются доказательствами, если сведения, изложенные или удостоверенные в них физическими, юридическими и должностными лицами, имеют значение для уголовного дела (ч. 1 ст. 120 УПК РК). Фактические данные могут быть использованы в качестве доказательств только после их фиксации в протоколах процессуальных действий (ч. 1 ст. 123 УПК РК).

Согласно ст. 113 УПК РК, доказыванию подлежат:

- событие и предусмотренные уголовным законом признаки состава уголовного правонарушения (время, место, способ и другие обстоятельства его совершения);
- кто совершил запрещенное уголовным законом деяние;
- виновность лица в совершении запрещенного уголовным законом деяния, форма его вины, мотивы совершенного деяния, юридическая и фактическая ошибки;
- обстоятельства, влияющие на степень и характер ответственности, подозреваемого, обвиняемого;
- обстоятельства, характеризующие личность подозреваемого, обвиняемого;
- последствия совершенного уголовного правонарушения;

- характер и размер вреда, причиненного уголовным правонарушением;

- обстоятельства, исключающие уголовную противоправность деяния;

- обстоятельства, влекущие освобождение от уголовной ответственности и наказания.

Наряду с этим, УПК содержит перечень обстоятельств, которые считаются установленными без доказательств (ст. 114), в их числе:

- общеизвестные факты;
- правильность общепринятых в современных науке, технике, искусстве, ремесле методов исследования;
- обстоятельства, установленные вступившим в законную силу судебным актом;
- знание лицом закона;
- знание лицом своих служебных и профессиональных обязанностей;
- отсутствие специальной подготовки или образования у лица, не представившего в подтверждение их наличия документа об образовании.

Материалы и методы

В работе применялись такие общенаучные методы познания, как логический, обобщение, анализ, синтез, функциональный метод и метод экспертного опроса.

После проведения первоначальных следственных действий составляются развернутые планы расследования с проверкой версий по всем обстоятельствам, подлежащим доказыванию применительно к рассматриваемой категории дел. Не может быть признана правильной ни одна версия, если не проверены другие. Например, оценивая доказательства хищения бланков дипломов или персональных данных, не следует думать, что похищались только данные о документах об образовании. В такой ситуации проверяется причастность подозреваемых к хищениям иных персональных данных, бланков государственного образца, печатей и т. д.

Результаты исследования

Следственная ситуация 1. Обвиняемое лицо осознает свою вину и оказывает помощь органом досудебного расследования (следователю, дознавателю).

Как установила ст. 64 УПК РК, подозреваемым является лицо:

1) в отношении которого вынесено постановление о признании в качестве подозреваемого;

2) задержанное в порядке ст. 131 УПК РК;

3) в отношении которого вынесено постановление о квалификации деяния подозреваемого;

4) допрошенное в связи с наличием подозрения в совершении уголовного проступка.

Задачи расследования состоят в следующем:

1) установить достоверность показаний обвиняемого, используя результаты криминалистической экспертизы поддельного документа и результаты оперативно-розыскных мероприятий (ОРМ);

2) дать оценку доказательствам по делу.

Если все доказательства собраны, требуется оценить и исследовать (статьи 121, 124 и 125 УПК РК), достаточно ли полученной информации, чтобы делать выводы по ранее выдвинутым версиям. Каждое доказательство подлежит оценке с точки зрения относимости, допустимости, достоверности, а все собранные доказательства в совокупности – достаточности для разрешения уголовного дела (ч. 1 ст. 125 УПК РК).

Следует проанализировать собранные доказательства и использовать их только в том случае, если они: конкретны; имеют непосредственное отношение к расследованию; компетентны; аутентичны; официально зарегистрированы; подтверждены подписями и/или печатями ответственных лиц; собраны с соблюдением процессуальных норм законодательства.

Если какое-либо доказательство не соответствует этим стандартам, использовать его нельзя.

Тактические действия следователя состоят в следующем: выявить «слабые» места в расследовании, изъять документы и иные предметы, которые могут подтвердить или опровергнуть подлинность спорного доказательства, в случае необходимости составить дополнительные запросы, провести дополнительные экспертизы, опросы, допросы и очные ставки обвиняемого с иными лицами, участвующими в деле и должностными лицами, завершить досудебное расследование, заключить

процессуальное соглашение с обвиняемым.

Алгоритм следственных действий: тщательно проверить показания обвиняемого, проанализировать материалы уголовного дела в совокупности, исследовать и оценить доказательства по делу, сформулировать выводы и принять необходимые процессуальные решения о завершении досудебного расследования.

Обобщение научной литературы и анализ следственной практики позволяет утверждать, что на последующем этапе расследования могут складываться следующие следственные ситуации:

1) установлены лица, представившее заведомо ложные данные для устройства на работу: а) дают признательные показания, б) отказываются от дачи показаний, в) дают ложные показания с целью избежать уголовного наказания, г) имеет место самооговор обвиняемого,

2) установлены лица, совершившие преступление: а) одно или несколько лиц полностью признают себя виновными в совершении преступления, б) одно или несколько лиц признают себя виновными в совершении преступления частично, в) не признают себя виновными и отказываются от дачи показаний,

3) имеются данные о лицах, совершивших преступление, но они скрылись.

Следственная ситуация 2. В отношении обвиняемого лица имел место самооговор. Задачи расследования в данном случае заключаются в следующем:

1) проверить, насколько достоверны показания обвиняемого,

2) проверить, является ли обвиняемый вменяемым лицом,

3) установить цель (мотивы, причины) самооговора.

Самооговор – это дача обвиняемым заведомо ложных показаний. Условно самооговор можно разделить на два вида: простой и сложный (наряду с самообвинением, обвинение других лиц). Причинами самооговора могут быть:

- стремление обвиняемого помочь родственнику уклониться от уголовной ответственности за реально совершенное преступное деяние,

- «маскировка» – способ избежать уголовной ответственности за более тяжкое преступление по сравнению с преступлением, предусмотренным ст. 385 УК РК,

- намерение добиться для себя каких-то льгот по сравнению с другими обвиняемыми по уголовному делу,

- намерение ускорить рассмотрение дела,

- попытка выгородить соучастников,

- необъективность ведения следствия, нарушение иных прав обвиняемого,

- подавленное моральное состояние, безысходность сложившейся для обвиняемого ситуации,

- расстройство психики и другие причины.

Тактические действия следователя – анализ и оценка информации, полученной посредством запросов, допросов, собеседований, исследования следов. Помимо этого, необходимо тщательно изучить записи, документы, фотографии, видеоматериалы и другие доказательства. Записи зачастую содержат неопровержимые факты, которые участники расследования могут забыть или намеренно скрыть.

Алгоритм следственных действий: выясняются обстоятельства дела, в связи с расследованием которого получены данные о самооговоре (время, место, вид преступления и т. д.), собираются сведения о личности обвиняемого, устанавливается, когда, кем, при каких обстоятельствах, из каких источников были получены сведения, давшие основание заподозрить заявителя в самооговоре и совершении преступления, исследуется событие самооговора (его время, место, мотивы и другие обстоятельства), устанавливается, имели ли место нарушения законности при проведении следственных действий, если имели, то в чем они выражаются, кем, когда, по каким причинам допущены, меры, принятые в отношении нарушителей, осуществление запросов, проведение допросов и собеседований с лицами, участвующими в деле.

Основными признаками самооговора являются: обнаружение доказательств, ставящих под сомнение правдивость показаний обвиняемого о совершенном им преступлении, получение достоверных данных, исключающих возможность совершения преступления обвиняемым.

Для разрешения такой проблемной ситуации, как самооговор, процессуальные, следственные и иные действия, а также ОРМ должны быть направлены на тщательную проверку показаний подозреваемых, обвиняемых и их сопоставление с другими доказательствами, которые имеются в материалах уголовного дела.

Следует отметить, что оперативное сопровождение расследования подделки документов об образовании иногда начинается с момента начала досудебного расследования и продолжается вплоть до завершения судебного разбирательства в рамках дел оперативных разработок, которые были изначально заведены с целью документирования преступной деятельности фигурантов. Материалы, полученные в ходе оперативной разработки, могут вводиться в уголовный процесс в качестве доказательства. В случае если эти материалы составляют государственную тайну, то перед представлением их дознавателю (следователю) последние необходимо рассекретить.

В процессе доказывания самооговора следователь может использовать различные научно-технические средства и привлекать экспертов-криминалистов и специалистов (ст. 126 УПК РК). Так, получая материалы с признаками деяния, предусмотренного ст. 385 УК РК, следователь может в автоматическом режиме сформировать план осуществления конкретных процессуальных действий, составить проекты процессуальных документов с использованием макетов электронных документов и возможностью вносить в них изменения по ходу проводимого расследования, контролировать сроки расследования, его полноту и своевременность, тем самым снижая риски процессуальных нарушений.

Признаки преступления, предусмотренного ст. 385 УК РК, или их отсутствие поможет выявить просмотр личной истории электронной почты обвиняемого. Если обвиняемых несколько, требуется изучить их переписку друг с другом, чтобы найти доказательства схемы совершения преступления или доказать ее отсутствие.

Во время расследования копии записей надо держать под рукой, чтобы их можно было просмотреть еще раз. Сохранение копий

позволяет делать пометки в документах, не повреждая оригиналы. Если следователь использует систему управления делами, можно систематизировать всю информацию о расследовании, включая записи допросов, интервью, черновых записей и других доказательств, непосредственно в материалах дела.

Важным моментом расследования является также обеспечение *конфиденциальности собранных доказательств*. Необходимо защищать цифровую информацию, шифруя файлы или используя безопасную платформу управления делами с доступом на основе ролей.

В последние годы правоохранительными и иными уполномоченными органами Казахстана в ходе проверок документов об образовании на подлинность были выявлены тысячи случаев подлога. Это происходит благодаря тому, что в сфере противодействия подлогу документов уже достигнуты определенные результаты. Так, с 2018 года Министерство образования и науки (МОН) РК стало переводить дипломы в электронный формат, вузы оцифровали по состоянию на 2020 год более 2,5 млн дипломов, выданных с 1991 по 2019 годы. В 2020 году базу данных начали пополнять выпускниками, окончившими вузы с 1970 по 1990 годы, (нижней границей для сбора информации является 1970 год). К массовой выдаче электронных дипломов казахстанские университеты приступили только в 2020-2021 годах. Все оцифрованные документы об образовании загружаются в Национальную образовательную базу данных МОН РК [1]. Но проблемы остаются.

Автоматический сбор статистической информации в Национальную образовательную базу данных (НОБД) РК впервые был осуществлен в 2013 году. НОБД была создана на основании Закона РК «Об образовании», Приказа МОН РК от 13 июля 2009 года № 338 [2] и других подзаконных актов. В 2012 году было опубликовано специальное Руководство пользователя, описывающее порядок работы НОБД [3], в котором отмечается, что пользователь, кроме соответствия профессиональным требованиям, должен обладать: навыками работы в среде Windows, в web-браузерах Google Chrome, Mozilla Firefox, с пакетом Microsoft Office. Доступ к системе НОБД осуществля-

ется посредством сети Интернет с помощью web-браузеров Google Chrome, Mozilla Firefox по ссылке <http://e.edu.kz/nobd/>. Однако на апрель 2021 года сайт НОБД, после неоднократных попыток его посещения, был не доступен для пользователей.

Вместе с тем известно, что фальсификация официальных документов об образовании часто совершается в условиях неочевидности, с участием иностранных граждан, носит умышленный, групповой и транснациональный характер, обнаруживается порой случайно, в силу чего процессуальным путем сложно выявить все обстоятельства совершения данной категории преступлений, свидетелей, смежные эпизоды противоправной деятельности (мошенничество, взятка). Нередко это делается при помощи оперативно-розыскных сил, средств и методов с участием правоохранительных органов других стран, что детерминирует необходимость межгосударственного сотрудничества и взаимодействия. Практика показывает, что взаимодействие с зарубежными подразделениями правоохранительных органов является слабым звеном в организации борьбы с транснациональной преступностью. Складывается парадоксальная ситуация: во многих странах выявляются тысячи преступлений, связанные с подделкой документов об образовании, однако должного взаимодействия в этой сфере не наблюдается, ответы на запросы затягиваются либо не приходят вовсе, совместные международные следственные группы по расследованию подделки документов ни разу не создавались.

Например, проблему для следствия составляет установление владельцев документов об образовании, полученных за рубежом, что предполагает направление запросов в вузы различных стран СНГ или дальше зарубежье. В связи с этим необходимо иметь в виду, что Казахстан является участником Соглашения о взаимном признании и эквивалентности документов об образовании, ученых степенях и званиях 1998 года [4], Соглашения о взаимном признании и эквивалентности документов о среднем (общем) образовании, начальном профессиональном и среднем профессиональном (специальном) образовании 2004 года [5], Соглашения о механизме взаимного признания

и установления эквивалентности документов об ученых степенях в государствах-членах Евразийского экономического сообщества 2005 года [6], Договора о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) 2014 года [7].

В частности, в п. 3 ст. 97 Договора о ЕАЭС определено, что в целях осуществления трудящимися государств-членов трудовой деятельности в государстве трудоустройства признаются документы об образовании, выданные образовательными организациями (учреждениями образования, организациями в сфере образования) государств-членов, без проведения установленных законодательством государства трудоустройства процедур признания документов об образовании.

Так, проверить российский диплом на подлинность можно на сайте Рособрнадзора [8]. Сбор данных о выданных колледжами и вузами дипломах, присвоении научных званий и степеней, выписке свидетельств ЕГЭ Рособрнадзор начал в 2012 году. Результатом этой работы стала информационная база – ФРДО (Федеральный реестр документов об образовании, квалификации и обучении). В 2013 году вступило в силу Постановление Правительства РФ № 729 [9], которое определило, что в ФРДО включаются документы государственного образца об образовании, выданные с 10 июля 1992 г. При этом в ФРДО не подлежат включению сведения о документах об образовании, выданных организациями, осуществляющими образовательную деятельность, находящимися в ведении Службы внешней разведки РФ, Федеральной службы безопасности РФ, Федеральной службы охраны РФ, Федеральной службы исполнения наказаний и ряда других ведомств. Вместе с тем, как следует из Письма Рособрнадзора от 17 сентября 2015 года № 07-2789, имеют место ошибки, допускаемые организациями, осуществляющими образовательную деятельность, при внесении сведений о документах об образовании [10].

Проверить документ об образовании на подлинность в Республике Беларусь можно, обратившись с запросом на сайт Главного информационно-аналитического центра Министерства образования РБ [11], в режиме онлайн пока осуществить проверку документов невозможно. В других странах ЕАЭС аналогич-

ные БД также находятся в стадии формирования.

Действие всех международных договоров о взаимном признании распространяется только на документы государственного образца, ученых степеней и ученых званиях, выданных на территории сторон, а также на документы государственного образца, выданных учреждениями образования каждой из сторон, расположенных на территории других государств. Иначе говоря, невозможно установить подлинность документа об образовании (квалификации), если он выдан коммерческим образовательным учреждением, не имеющим государственной аккредитации либо прекратившим свою деятельность по решению уполномоченных органов (за те или иные нарушения). Запрос о владельцах документов об образовании, полученных в таких странах, как Грузия, Молдова, Туркмения, Узбекистан, странах Евросоюза и целом ряде других стран мира, может либо занять много времени, либо вообще не привести к результату. Часто такие запросы остаются без ответа по причине нарушений процедуры запроса или халатности должностных лиц на местах.

В настоящее время в Казахстане действует Приказ МОН РК «Об утверждении Правил признания и нострификации документов об образовании» от 10 января 2008 года № 8. Под «нострификацией документов об образовании» в п. 2 данных Правил обозначена процедура, проводимая с целью определения эквивалентности документов, выданных лицам, получившим образование в других государствах, международных или иностранных учебных заведениях (их филиалах), а признанием документов об образовании считается официальное подтверждение уполномоченным органом значимости иностранной образовательной квалификации. Эта сфера регулируется также международными договорами. Как гласят Правила (Параграф 1. Порядок признания документов об образовании Главы 2), при предоставлении услуги получателем документа об образовании, подпадающего под действие международных договоров (соглашений) о взаимном признании и эквивалентности РК, услугодатель в течение пяти рабочих дней направляет в Государственную корпорацию

(Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Центр Болонского процесса и академической мобильности» МОН РК) или через портал уведомление в произвольной форме с указанием причин возврата документов и возвращает представленные документы. Экспертиза документа проводится в соответствии с Приказом МОН РК от 31 октября 2018 года № 604.

Процедура нострификации предусмотрена сегодня в большинстве стран мира. Признание иностранных документов об образовании или профессиональной квалификации в странах ЕС, например, рассматривается как процесс подтверждения документов диплома об образовании или профессиональной квалификации, полученных за границей, для признания их действительными. Процедура зависит от ее цели (учеба, работа, предпринимательство). Она также различается в зависимости от уровня законченного образования (начальная, средняя школа, университет).

Существует разница между признанием документов об образовании и признанием документов о профессиональной квалификации. Признание диплома называется «академическим признанием», признание профессиональной квалификации – «профессиональным признанием». Признание для академических целей затем делится в соответствии с уровнем признанного образования. Так, в Чехии для нострификации аттестата о среднем общем образовании гражданам России, Украины, Беларуси, Молдовы и Узбекистана необходимо сделать нотариально заверенные копии, апостиль не требуется. Граждане Казахстана, Азербайджана, Грузии и Кыргызстана перед нотариальным заверением своих копий документов должны поставить апостиль на оригинал свидетельства (апостиль должен быть проставлен в Минобразования или МИД). Апостиль должен быть проставлен на оригинале свидетельства (нотариально заверенные копии с апостилем не принимаются). Гражданам Туркменистана и Таджикистана необходима консульская легализация документов: сначала необходимо заверить копии свидетельства и приложения у нотариуса, затем нотариально заверенные копии документов должны быть заверены Минобразования, и, наконец, нота-

риально заверенные копии документов, заверенных Минобразования, должны быть заверены посольством Чешской Республики.

Выводы

Таким образом, вопрос получения своевременных ответов на запросы органов прокуратуры, следствия и дознания на предмет установления подлинности официальных документов об образовании остается на сегодня открытым, поскольку далеко не все владельцы документов об образовании, полученных за рубежом, проходят процедуру нострификации в Казахстане.

В настоящее время многое в судебной экспертизе документов об образовании зависит от следующих факторов: современной приборной базы для исследования материалов и объектов в экспертных учреждениях, наличия апробированных методик экспертного исследования, опыта и профессионализма эксперта, качества предоставленных на исследование материалов и их достаточности для определенного типа вывода (либо категорического, либо вероятного).

Систематизацию средств защиты документов от подделки автор предлагает делить на четыре вида: 1) технологическая защита, 2) полиграфическая защита, 3) физико-химическая защита, 4) цифровая защита.

Экспертный опрос, проведенный автором среди сотрудников правоохранительных органов Казахстана, выявил ряд важных аспектов практики расследования преступлений в последующем этапе расследования, связанных с подделкой документов в сфере образования: подделку документов совершают в основном узкопрофильные специалисты, наиболее эффективным следственным действием в расследовании дел, связанных с подделкой документов, является назначение экспертизы, при производстве неотложных следственных действий применяется видеозапись, фальсификации образовательных документов наиболее эффективно препятствуют водяные знаки, повышенный интерес при проведении поисковых следственных действий представляют собой следы-отображения, при расследовании данной категории дел применяется комплексная криминалистическая экспертиза, фальсификации образовательных документов

главным образом способствует отсутствие на законодательном уровне относительно жестких санкций за осуществление фальсификации, качество поддельных документов является средним, сбыт поддельных документов осуществляется в основном с помощью сети Интернет, обычно подделываются отдельные элементы документа.

Резюмируя сказанное, следует подчеркнуть, что при расследовании подлога документов об образовании на последующем этапе особое внимание должно уделяться анализу и оценке доказательств по уголовному делу. Наряду с этим, данный этап обладает особенностями, определяемыми:

- складывающимися следственными ситуациями;
- необходимостью преодолевать противодействие расследованию;

- необходимостью оперативного сопровождения до завершения расследования;
- необходимостью выявления всех лиц, причастных к преступлению;
- доказывания вины подозреваемых (обвиняемых);
- целесообразностью использования следователем научно-технических средств;
- необходимостью привлечения экспертов-криминалистов и иных специалистов;
- необходимостью обмена информацией между различными подразделениями правоохранительных органов, включая зарубежные;
- проведением различных дополнительных следственных действий, в том числе назначением дополнительных экспертиз, допросов, запросов, очных ставок.

REFERENCES

1. Kak teper' budut vyyavlyat' poddel'nyye diplomy o vysshem obrazovanii [How fake higher education diplomas will now be detected]. 19 fev. 2020. Available at: <https://time.kz/articles/territory/2020/02/19/dutye-profi/> (accessed: 10.01.2021).
2. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki RK ot 13 ijulja 2009 goda № 338 «Ob utverzhdenii Tipovykh kvalifikacionnykh harakteristik dolzhnostej pedagogicheskikh rabotnikov i priravnennykh k nim lic» (red. ot 30.04.2020) [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated July 13, 2009 No. 338 "On approval of the Standard qualification characteristics of the positions of teaching staff and persons equated to them" (ed. on April 30, 2020)]. Bjulleten' normativnykh pravovykh aktov central'nykh ispolnitel'nykh i inyh gosudarstvennykh organov RK – Bulletin of regulatory legal acts of the central executive and other state bodies of the Republic of Kazakhstan, 2009, no. 12, article 362.
3. Nacional'naja obrazovatel'naja baza dannyh. Informacionnaya sistema. Rukovodstvo pol'zovatelja [National educational database. Information system. User guide]. 2012. Available at: <https://gigabaza.ru/doc/102657-pall.html> (accessed: 20.04.2021).
4. Soglashenie mezhdu Pravitel'stvom Respubliki Belarus', Pravitel'stvom Respubliki Kazahstan, Pravitel'stvom Kyrgyzskoj Respubliki, Pravitel'stvom Rossijskoj Federacii i Pravitel'stvom Respubliki Tadjikistan o vzaimnom priznanii i jekvivalentnosti dokumentov ob obrazovanii, uchenykh stepenjah i zvanijah [Agreement between the Government of the Republic of Belarus, the Government of the Republic of Kazakhstan, the Government of the Kyrgyz Republic, the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Tajikistan on mutual recognition and equivalence of educational documents, academic degrees and titles]. Moscow, 1998, 24 November. Available at: https://nic.gov.ru/ru/docs/foreign/confirmation/idokb_2491_228021/ (accessed: 15.04.2021).
5. Soglashenie o vzaimnom priznanii i jekvivalentnosti dokumentov o srednem (obshhem) obrazovanii, nachal'nom professional'nom i srednem professional'nom (special'nom) obrazovanii [Agreement on mutual recognition and equivalence of documents on secondary (general) education, primary vocational and secondary vocational (special) education]. Astana, 2004, 15 September. Available at: https://nic.gov.ru/ru/docs/foreign/confirmation/idokb_3274_256451/ (accessed: 15.04.2021).

6. Soglashenie o mehanizme vzaimnogo priznaniya i ustanovleniya jekvivalentnosti dokumentov ob uchenyih stepenjah v gosudarstvax-chlenah Evrazijskogo jekonomicheskogo soobshhestva [Agreement on the Mechanism for Mutual Recognition and Establishing the Equivalence of Documents on Academic Degrees in the Member States of the Eurasian Economic Community]. Dushanbe, 2005, 27 September. Available at: https://nic.gov.ru/ru/docs/foreign/confirmation/agreem_recog_EurAsEC_2005/ (accessed: 15.04.2021).

7. Dogovor o Jevrazijskom jekonomicheskom sojuze [Treaty on the Eurasian Economic Union]. Astana, 2014, 29 May. Available at: <https://base.garant.ru/70670880/> (accessed: 15.04.2021).

8. Formirovanie i vedenie Federal'nogo reestra svedenij o dokumentah ob obrazovanii i (ili) o kvalifikacii, dokumentah ob obuchenii [Formation and maintenance of the Federal Register of information on documents on education and (or) on qualifications, documents on training]. Available at: <http://obrnadzor.gov.ru/gosudarstvennye-uslugi-i-funkczii/7701537808-gosfunction/formirovanie-i-vedenie-federalnogo-reestra-svedenij-o-dokumentah-ob-obrazovanii-i-ili-o-kvalifikaczii-dokumentah-ob-obuchenii/> (accessed: 17.04.2021).

9. Postanovlenie Pravitel'stva RF ot 26 avgusta 2013 g. № 729 «O federal'noj informacionnoj sisteme Federal'nyj reestr svedenij o dokumentah ob obrazovanii i (ili) o kvalifikacii, dokumentah ob obuchenii» (v red. ot 31.10.2020) [Decree of the Government of the Russian Federation of August 26, 2013 No. 729 "On the federal information system Federal register of information about documents on education and (or) qualifications, documents on training"]. Sobranije zakonodatel'stva RF – Collection of legislation of the Russian Federation, 2013, 2 September, no. 35, art. 4515.

10. Pis'mo Rosobrnadzora ot 17.09.2015 № 07-2789 «O vnesenii svedenij o dokumentah o vysshem obrazovanii v FIS FRDO» [Rosobrnadzor letter of September 17, 2015 No. 07-2789 "On entering information about documents on higher education in FIS FRDO"]. Available at: <http://obrnadzor.gov.ru/wp-content/uploads/2021/03/19778.pdf> (accessed: 17.04.2021).

11. BD dokumentov ob obrazovanii. Glavnyj informacionno-analiticheskij centr Ministerstva obrazovanija Respubliki Belarus' [DB of documents on education. Main Information and Analytical Center of the Ministry of Education of the Republic of Belarus]. Available at: <http://www.giac.by/programmy/bd-dokumentov-ob-obrazovanii.php> (accessed: 17.04.2021).

UDC: 343.98.067

ORCID: 0000-0002-5719-3523

БУЛЛИНГ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА

Сахатова Самал Ерболатовна,

юрист 1 класса, докторант

Академии правоохранительных органов при

Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,

e-mail: urkaz21@mail.ru

Аннотация. Сегодня буллинг – одно из самых распространенных явлений в школах всего мира. На сегодняшний день в науке не имеется единого определения школьной травли. В статье автор рассматривает несколько распространенных научных мнений, выводя характерные общие точки соприкосновения. Акцентирует внимание на разновидностях травли, а также дает классификацию участникам буллинга. Кроме того, автор представляет вниманию свою интерпретацию определения «буллинг». Размышляя на тему последствий травли, приходит к мнению, что травля наносит колоссальный урон любому из ее участников. К негативным последствиям относит нарушение социальной адаптации, высокий уровень тревоги, которая влечет за собой депрессию у жертв, а также чувства безнаказанности у агрессора. В этой связи в современной криминологии буллинг активно изучается как феномен предпосылок и фактора способствующего совершению преступности среди несовершеннолетних. В статье также акцентируется внимание на двух фактах долгосрочных опасных последствий травли: массовых убийствах детей в школе, совершаемых жертвами буллинга, и суицидах среди несовершеннолетних. Тем самым автор подчеркивает возникающую необходимость принятия государством мер, направленных на профилактику и контроль проявления таких социально негативных аспектов, как буллинг, травля среди детей. Также необходимо принятие соответствующих изменений в административное и уголовное законодательство Республики Казахстан.

Ключевые слова: несовершеннолетние, буллинг, школьный буллинг, травля, кибербуллинг, жертва, негативные последствия, суицид, скул-шутинг.

BULLING – VOYAGA YETMAGANLAR ORASIDA JINOYATCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISH OMILLARIDAN BIRI SIFATIDA

Saxatova Samal Erbolatovna,

Qozog'iston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi

Huquqni muhofaza qilish organlari akademiyasi doktoranti,

1-darajali yurist

Annotatsiya. Hozirda bulling butun dunyodagi maktablarda eng keng tarqalgan hodisalardan biridir. Bugungi kunga kelib, ilm-fan sohasida maktabni ta'qib qilishning yagona ta'rifi yo'q. Maqolada muallif bir nechta umumiy ilmiy fikrlarni ko'rib chiqadi. Bu esa umumiy aloqa nuqtalarini aniqlaydi. Bu ta'qiblarning turlariga e'tibor qaratadi, shuningdek, bulling ishtirokchilariga tasnif beradi. Bundan tashqari, muallif "bulling" ta'rifini sharhlaydi, ta'qibning oqibatlari haqida fikr yuritadi. Salbiy oqibatlarga ijtimoiy moslashuvning buzilishi, jabrlanganlarda depressiyani keltirib chiqaradigan yuqori darajadagi tashvish, shuningdek, tajovuzkorda jazosiz qolish hissi kiradi. Shu munosabat bilan zamonaviy kriminologiyada bulling balog'atga yetmagan bolalar orasida jinoyat sodir etishga yordam beradigan shart-sharoitlar va omillarning fenomeni sifatida faol o'rganilmoqda. Maqolada, shuningdek, zo'ravonlikning uzoq muddatli xavfli oqibatlari, masalan, bulling qurbonlari tomonidan sodir etilgan maktabda bolalarni ommaviy o'ldirish, shuningdek, balog'atga yetmagan bolalar o'z joniga qasd qilish kabi ikki faktga alohida

e'tibor qaratilgan. Shunday qilib, muallif davlat tomonidan bulling, bolalar orasida zo'ravonlik kabi ijtimoiy salbiy jihatlarning namoyon bo'lishining oldini olish va nazorat qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *balog'atga yetmagan bolalar, bulling, maktab bulling, travly, kiberbulling, jabrlanuvchi, salbiy oqibatlar, o'z joniga qasd qilish, maktab-shuting.*

BULLYING AMONG MINORS AS ONE OF THE FACTORS OF THE FORMATION OF THE CRIMINAL'S PERSONALITY

Sakhatova Samal Yerbolatovna,

doctoral student of the Law enforcement academy
under the Prosecutor general's office of the Republic of Kazakhstan
1st class lawyer, master of Law

Abstract. *Today bullying is one of the most common phenomena in schools around the world. To date, there is no single definition of school bullying in science. In the article, the author examines several common scientific opinions, deducing characteristic common points of contact. Focuses on the types of bullying, and also gives a classification to bullying participants. In addition, the author presents his interpretation of the definition of "bullying". Reflecting on the consequences of bullying, he comes to the conclusion that bullying causes enormous damage to any of its participants. The negative consequences include a violation of social adaptation, a high level of anxiety, which entails depression in the victims, as well as feelings of impunity in the aggressor. In this regard, in modern criminology, bullying is actively studied as a phenomenon of prerequisites and a factor contributing to the commission of juvenile delinquency. The article also focuses on two facts of long-term dangerous consequences of bullying, such as the mass murder of children at school committed by victims of bullying, as well as suicides among minors. Thus, the author emphasizes the emerging need for the state to take measures aimed at preventing and controlling the manifestation of such socially negative aspects as bullying, bullying among children. Also by adopting appropriate amendments to the administrative and criminal legislation of the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *minors, bullying, school bullying, bullying, cyberbullying, victim, negative consequences, suicide, school-shooting.*

Введение

Проблема школьного буллинга на сегодняшний день актуальна во всем мире. В повседневной жизни несовершеннолетние в образовательных учреждениях как Казахстана, так и других государств, часто встречаются с его проявлением. Согласно результатам опроса детей, примерно 16 % девочек и 17,5 % мальчиков во всех развитых странах мира два-три раза в месяц становятся жертвами буллинга, в то время как 7 % девочек и 12 % мальчиков сами являются инициаторами травли – буллерами. Тогда как не более 5 % родителей осведомлены о фактах буллинга по отношению к их ребенку или с его участием, что свидетельствует о существенном занижении реальных цифр [1]. Тем временем с каждым годом в школах растет количество детей, подвергающихся насилию со стороны сверстников. Следует отметить, что и способы травли жертвы становятся агрессивными и жестокими, а сами последствия системати-

ческого насилия все более не предсказуемыми.

На сегодняшний день в науке не имеется единого определения школьной травли. Так, некоторые считают, что буллинг – это намеренное причинение вреда окружающим. Вред может проявляться в форме физического воздействия, например причинения физического ущерба здоровью либо насильственного вовлечения в потребление психоактивных веществ, либо в форме психологического/психического воздействия, например угроз, оскорблений. Сторонниками данного подхода являются Т.Р. Рэлд и Д. Лэйн [2].

В.Р. Петросянц и Д.Н. Соловьева считают, что буллинг – это особый тип деструктивного взаимодействия, который проявляется в форме физического или психологического вреда другому человеку [3].

Но многих авторов в целом, по нашему мнению, объединяет следующие ключевые аспекты, характеризующие это явление в обществе:

- травля – агрессивное поведение, совершаемое умышленно, преднамеренно и системно;
- буллинг имеет негативные физические, психологические или эмоциональные последствия для жертвы, которые могут краткосрочны или долгосрочны;
- усматривается реальный или воображаемый дисбаланс власти между буллером и его жертвой.

Исходя из вышеперечисленного, приходим к следующему пониманию школьного буллинга – это преднамеренные действия, связанные с актом агрессии, направленные на причинение вреда здоровью несовершеннолетнего путем применения физической силы или без таковой, различные виды травли и унижения со стороны сверстников в учебном заведении либо за ее пределами, как прямо, так и косвенно.

Школьная травля может происходить в разных формах. Большинство ученых предлагают следующую классификацию: физический, вербальный, социальный и кибербуллинг [4].

Материалы и методы

В рамках исследования применялись общенаучные и конкретно-научные методы. К общенаучным методам относятся сравнение, анализ и синтез. К конкретно-научному методу можно отнести метод статистического анализа. Были использованы такие методы, как исторический, сравнительно-правовой, логический (анализ и синтез), социологический, комплексное исследование научных источников, социологический опрос, анализ статистических данных, изучение правоприменительной практики.

Результаты исследования

Физический буллинг – это использование физических действий, причиняющих физическую боль жертве или ущерб его имуществу, в том числе путем запугивания. Такое поведение слишком распространено в школах. К этой форме травли можно отнести пинки, толчки, подножки, удары, отъем принадлежащих жертве вещей, порча их, дергание за волосы и т. д. Исследования показывают, что мальчики обычно чаще используют эту форму издевательств, чем девочки. Мальчики также чаще становятся жертвами этой формы травли [5].

Вербальная травля – это преднамеренные агрессивные действия, связанные с использованием буллера словесного нападения на жертву. К вербальному буллингу можно отнести угрозы, издевки, оскорбления, обзывания и т. д. [6]. Мы считаем, что проявление вербального буллинга отличается быстротечностью, что затрудняет ее фиксацию по сравнению с физической травлей. Кроме того, влияние словесного нападения невидимо, так как зачастую страдает психологическое здоровье жертвы, которая в связи с негативным фактом агрессии, нападкам эмоционально переживает, у них нет каких-либо внешних повреждений. Указанные особенности вербального буллинга требуют проявления со стороны педагогического состава особого внимания и принятия соответствующих мер, направленных на устранение его последствий.

Социальный буллинг характеризуется преднамеренными агрессивными действиями, связанными с распространением слухов и сплетен, манипуляцией дружбой, социальной изоляцией и остракизмом [7]. Эта косвенная форма травли рассматривается как более сложная, так как агрессору требуется понимание человеческих отношений для достижения успеха в данном третировании. Таким образом, исследования показали, что младшие дети сообщают о физических формах травли, и только дети старшего школьного возраста используют реляционную форму травли, чтобы нападать на своих жертв. Девочкам чаще используют эту форму травли по сравнению с мальчиками [8].

Кибербуллинг – это отдельное направление травли, определяемое как преднамеренные агрессивные действия, систематически на протяжении определенного времени осуществляемые группой или индивидом с использованием электронных форм взаимодействия и направленные против жертвы, которая не может себя легко защитить [9]. Издевательство над своими сверстниками посредством цифровых устройств, таких как сотовые телефоны, компьютеры и планшеты, Интернет, достаточно распространенное явление среди школьников. Площадкой для киберзапугивания выступают различные чаты в социальных сетях, группы, форумы, приложения, игры и др., где

другие школьники могут просматривать, участвовать или делиться контентом.

Таким образом, неотъемлемой частью кибертравли рассматривается отправка, публикация или распространение негативной, вредной, ложной, унижающей информации о жертве. Полагаем, что какую-либо градацию в части оценивания информации по ее уровню нанесения вреда жертве кибербуллинга невозможно, так как эмоциональное восприятие, уровень воспитания, физическое развитие, психологическая устойчивость у каждого ребенка существенно может отличаться.

По мнению О.Л. Глазмана, для того, чтобы лучше понять индивидуально-психологические особенности участников буллинга, необходимо определить буллинг-структуру, т. е. понять, какие позиции занимают, какие роли играют участники буллинга. Структура состоит из [10]:

- инициаторов, обладающих высоким потенциалом общей агрессивности и склонности к насилию. Нападают не только на своих жертв, но и на педагогов, родных;

- помощников инициатора, характеризующихся стремлением подражать и помогать ему. Они пользуются прямым буллингом (обзывают, бьют, проявляют различные виды насилия);

- защитников «жертвы», обладающих наибольшим авторитетом среди сверстников. Они реже подвергаются буллингу и проявляют его;

- жертв, испытывающих психологическое насилие, изолированность и одиночество, испытывающих ощущение опасности и тревоги. Им свойственны отрицательные эмоциональные проявления, наличие симптомов депрессии, высокий уровень тревожности;

- наблюдателей-свидетелей, в роли которых находится большинство детей во всем своем многообразии и разнородности.

Существует более широкая классификация участников буллинга и различные мнения в этой связи (выделяют еще стороннего наблюдателя, не проявляющего агрессию, проявляющего агрессию, пассивный защитник, свидетель и т. д.).

Между тем независимо от того, какое участие в буллинге принимал несовершеннолетний, негативные воздействия на его личность

необратимы. Такого мнения также придерживаются А. Гудзовская, А. Манухина, А. Проскурина [11].

Условно последствия буллинга можно рассматривать по нескольким категориям:

- 1) по участнику травли (для агрессора, жертвы, свидетелей);

- 2) по времени проявления (краткосрочные и долгосрочные);

- 3) по характеру проявления (устранимые и фатальные).

К последствиям травли относится нарушение социальной адаптации, высокий уровень тревоги, которая влечет за собой депрессию у жертв, а также чувства безнаказанности у агрессора.

Особое внимание заслуживают долгосрочные последствия травли для буллеров и их жертв, так как последние с возрастом часто демонстрируют насильственное и антисоциальное поведение. Они склонны нарушать закон, а сама травля напрямую связана с преступным поведением несовершеннолетнего в будущем, они также чаще применяют насилие в отношении супругов, так как агрессоры привыкают к использованию насилия как средству решения проблем.

Метаанализ долгосрочного исследования установил, что агрессоры в 2,5 раза более подвержены совершению преступления в течение последующих 11 лет [12]. В этой связи в современной криминологии буллинг активно изучается как феномен предпосылки фактора, способствующего совершению преступлений несовершеннолетними.

Так, большую тревогу вызывает рост фактов массовых убийств детей в школе, скул-шутинг, зачастую совершаемые жертвами буллинга. Этот социальный феномен получил название также как «колумбайн» по названию школы, в которой совершилось одно из наиболее жестоких и крупных по количеству жертв нападений. История данного термина восходит к событиям 1999 года, когда два ученика Эрик Харрис и Дилан Клиборд совершили вооруженное нападение на здание школы «Колумбайн», расположенное в штате Колорадо, США. В результате применения ими огнестрельного оружия и самодельных взрывных устройств погибли 13 человек, 23 были ране-

ны. Сами же инициаторы совершили акт самоубийства.

Впоследствии было установлено, что один из соучастников – Клиборд – подвергался систематической травле со стороны одноклассников, второй – Харрис – имел проблемы с контролем гнева и агрессии. Продолжительную травлю зачинщиков массовой расправы подтвердили как родители, так и выжившие одноклассники. Этот инцидент дал начало массивному изучению всех подобных случаев, по результатам которого установлено, что две трети из них были связаны с буллингом [13].

Несколько подобных случаев произошло в Российской Федерации (г. Москва, 2014 г., г. Пермь, 2018 г., г. Казань, 2021 г.), во всех них имелись погибшие и пострадавшие школьники. В ходе расследования возбужденных уголовных дел в большинстве таких случаев установлено, что инициаторы данных происшествий сами являлись жертвами буллинга [14].

Кроме того, учеными на протяжении последних десятилетий изучается связь детских суицидов и предшествующей им травли. В 2008 году группой ученых в составе А. Кломека, Ф. Марокко, М. Кляймана, И. Шонфельда и М. Гулда проведено исследование связи буллинга, депрессий и суицидов среди несовершеннолетних [15].

Таблица
Сведения о детских суицидах
в Республике Казахстан

	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г. 10 мес.
Количество суицидов среди несовершеннолетних	97	120	121	91	89
из них совершено в трезвом состоянии	96	114	115	86	85
Причины суицида не установлены	54	54	54	43	41

Согласно вышеприведенным данным, в 80 % случаев причины суицида в Республике Казахстан, совершенного несовершеннолетними, остаются не установленными. Такое положение дел вызывает крайнюю обеспоко-

енность, так как изучение причин и условий совершения самоубийств среди детей – это основа содержания его профилактики и предотвращения. Еще в 2010 году ЮНИСЕФ в специальном докладе о детских суицидах в Республике Казахстан указал о недостаточности данных о причинах этого явления, делающих профилактическую работу необоснованной и безрезультатной [16]. Несмотря на широкую исследованность связи буллинга и суицидов зарубежными учеными, все же требуется проведение подобного анализа и на территории Республики Казахстан. Буллинг сказывается и на общем качестве жизни ребенка, негативно влияет на формирование личности и представлений о жизни, а также формирует личность преступника.

Выводы

Таким образом, школьная травля приводит к разнообразным негативным последствиям с различной тяжестью урона, наносимого общественным отношениям. В свою очередь, государство должно предпринимать меры, направленные на профилактику и контроль проявления таких социально негативных аспектов, как буллинг.

Образовательные организации должны осуществлять следующие мероприятия:

- развитие позитивной социальной ориентации детей;
- медицинская профилактика несовершеннолетних;
- совершенствование правовой культуры детей;
- нравственное воспитание детей;
- физическая подготовка;
- психологическая коррекция детей;
- психологизация учебного процесса (работа в организациях высококвалифицированных психологов, релаксирующие мероприятия, приглашение успешных людей, студентов высших учебных заведений и др.);
- проведение тренингов с родителями детей и др. мероприятия.

На сегодняшний день в Казахстане травле, буллингу как понятию какого-либо определения не имеется, соответственно нет основания для привлечения к ответственности за травлю и издевательства, особенно за интернет-травлю. Между тем, в некоторых государствах

жертвы травли могут обращаться за защитой, добиваться запрета общения преследователя с ними, временного или постоянного ограничения использования преследователем электронных устройств, используемых для совершения им интернет-травли, и т. д.

На основании вышеизложенного для разрешения сложившейся ситуации полагаем необходимым ввести административную ответственность инициаторов различной травли в действующее законодательство Республики

Казахстан, а в случаях доведения до самоубийства – предусмотреть квалифицирующий признак в виде совершения травли, буллинга, повлекшего смерть.

Тем самым, по нашему мнению, в обществе будет сформирован сдерживающий эффект для проявления такого рода правонарушения, ведь одним из основных начал наказания является профилактика правонарушений и формирование нулевой терпимости к их проявлению.

REFERENCES

1. Novikova M.A. Rean A.A. Semejnye predposylki vovlechenosti rebenka v shkolnuju travlju, vliyanie psihologicheskix i social'nix harakteristik sem'i [Family prerequisites for the child's involvement in school bullying, the influence of psychological and social characteristics of the family]. *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie – Psychological Science and Education*, 2018, vol. 23, no. 5, pp. 112-120.
2. Byrne B.J. Bullies and victims in school settings with reference to some Dublin schools. *Irish Journal of Psychology*, 1994, no. 15, pp. 574-586.
3. Petrosyanc V.R. Psihologicheskaja harakteristika starsheklassnikov-uchastnikov bullinga v obrazovatelnoj srede i ih zhiznестоikost'. Dis. kand. psihol. nauk [Psychological characteristics of senior pupil's participants of bullying in the educational environment and their resilience dis. cand. psychol. sciences]. Saint Petersburg, 2011, 210 p.
4. Duran L.G., Schernuk, Schroh J.C., Panizoni E.P., Jouglard E.F., Serralunga G. Bullying at school: Agreement between caregivers' and children's perception. *Arch Argent Pediatr*, 2017, vol. 115, no. 1, pp. 35-42.
5. Lambe L.J., Hudson Ch.C., Craig W.M., Pepler D.J. Does defending come with a cost? Examining the psychosocial correlates of defending behaviour among bystanders of bullying in a Canadian sample. *Child Abuse & Neglect*, vol. 65, 2017, pp. 112-123.
6. Butenko V.N., Sidorenko O.A. Bulling v shkolnoj obrazovatel'noj srede: opyt issledovaniya psihologicheskix osobennostej «obidchikov» i «zhertv» [Bullying in the school educational environment: the experience of researching the psychological characteristics of «offenders» and «victims»]. *Vestnik krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astafeva*, 2015, no. 3 (33), pp. 138-143.
7. Istomina A.A., Mornov K.A. Metody profilaktiki bullinga v sovremennoj shkole [Bullying prevention methods in modern schools]. *Proceedings of the Bratsk State University. Series Humanities and Social Sciences*, 2018, no. 1 (12), pp. 15-20.
8. Potapova L.V. Nasilie v shkole kak socialnaja problema. Tavrisheskij nauchnij obozrevatel [School violence as a social problem. Tavrichesky scientific observer]. 2016, June, no. 6 (11). Available at: http://tavr.science/stat/2016/06/40_Potapova.pdf/ (accessed 01.01.2021).
9. Casas J.A., Rey R., Del., Ortega-Ruiz R. The ConRed program: Educating in cybercoexistence and cyberbullying prevention by improving coexistence projects in schools. *Reducing Cyberbullying in Schools*, 2018, pp. 203-211.
10. Glazman O.L. Psihologicheskix osobennosti uchastnikov bullinga [Psychological characteristics of bullying participants]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gercena – Bulletin of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen, Saint Petersburg*, 2009, no. 105, pp. 159-165.
11. Gudzovskaya A.A., Manuhina A.M., Proskurina A.A. Shkolnij bulling kak otrazhenie razvitiya gruppovogo sub#ekta dejatel'nosti [School bullying as a reflection of the development of a group subject of activity]. *Social'nie javlenija – Social Phenomena*, 2017, no. 1 (7), p. 43.
12. Rigby K. Consequences of bullying in schools. *Can J Psychiatry*, 2003, vol. 48 (9), pp. 583-590.
13. Massovoe ubijstvo v shkole «Kolumbain» [Columbine School Massacre] Sait «Vikipediya». Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (accessed 03.11.2021).
14. Smith P.K., Singer M., Hoel H., Cooper C.L. Victimization in the school and the workplace: are there any links? *British Journal of Psychology*, 2003, vol. 94, pp. 175-183.
15. Brunstein-Klomek A., Marrocco F., Kleinman M., Schonfeld I.S., Gould M.S. Bullying, depression, and suicidality in adolescents. Available at: [https://www.jaacap.org/article/S0890-8567\(09\)61956-0/fulltext/](https://www.jaacap.org/article/S0890-8567(09)61956-0/fulltext/).
16. UNICEF. Child suicide in Kazakhstan. Special report. Available at: <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/2196/file/> (accessed 19.11.2021).

UDC: 343.985.7

ORCID: 0000-0002-5533-9015

АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ НАПРАВЛЕНИЙ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аманбаева Алтынай Галымжановна,
докторант Академии правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
e-mail: altusha_05@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена современным направлениям криминалистической методики расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. Статистика показывает, что большинство таких преступлений совершается дома и лицами из близкого окружения. Автором выделены причины, которыми обусловлена сложность расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. В связи с «естественным старением» криминалистических методик расследования преступлений требуется формирование и развитие новых современных направлений с учетом специфики преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. В частности, обосновывается необходимость разработки единой методики расследования таких преступлений. В качестве основы могут послужить достижения криминалистической науки, которые являются отражением динамики уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношений. Проведенный анализ позволил сделать вывод, что современная криминалистическая методика расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних еще полностью не сформирована. Цифровая эпоха приводит к изменению поведения детей и возможному повышению их уязвимости. Появлением новых форм насилия обусловлена необходимость дальнейшей детализации частной методики расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. В частности, участились случаи совершения преступлений рассматриваемой категории с использованием Интернета. И здесь требуется международное сотрудничество для разработки общей для всех соответствующей терминологии и описания составляющих элементов различных форм данных деяний, а также их правовой статус. На государственном уровне требуется разработка национальной стратегии компьютерных расследований. Сделан вывод о необходимости дальнейшего развития и детализации современных направлений криминалистической методики расследования рассматриваемой группы преступлений, в частности цифровой криминалистики.

Ключевые слова: расследование, несовершеннолетние, половая неприкосновенность, криминалистическая методика, преступления.

VOYAGA YETMAGANLARNING JINSIY DAXLSIZLIGIGA QARSHI JINOYATLARNI TERGOV QILISH KRIMINALISTIK USULLARINING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI TAHLILI

Amanbayeva Altinay Galimjanovna,
Qozog'iston Respublikasi
Bosh prokuraturasi huzuridagi
Huquqni muhofaza qilish organlari akademiyasi doktoranti

Annotatsiya. Maqola voyaga yetmaganlarning jinsiy yaxlitligiga qarshi jinoyatlarni tergov qilishning kriminalistik usullarining zamonaviy yo'nalishlariga bag'ishlangan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ushbu jinoyatlarning aksariyati uyda va yaqin hamkorlardan bo'lgan odamlar tomonidan sodir etilgan. Muallif voyaga yetmaganlarning jinsiy yaxlitligiga qarshi jinoyatlarni tergov qilishning murakkabligi sabablarini o'rganadi. Jinoyatlarni tergov qilish kriminalistik usullarining "tabiiy qarishi" tufayli voyaga yetmaganlarning jinsiy yaxlitligiga qarshi jinoyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, yangi zamonaviy yo'nalishlarni shakllantirish va rivojlantirish talab etiladi. Xususan, bunday jinoyatlarni tergov qilishning yagona metodologiyasini ishlab chiqish zarurligi asoslab berilgan. Jinoyat huquqi va jinoyat-protsessual munosabatlar dinamikasini aks ettiruvchi sud tibbiyotining yutuqlari asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tahlillar voyaga yetmaganlarning jinsiy yaxlitligiga qarshi jinoyatlarni tergov qilishning zamonaviy sud metodologiyasi hali to'liq shakllanmagan, degan xulosaga kelish imkonini berdi. Zo'ravonlikning yangi shakllari paydo bo'lishi voyaga yetmaganlarning jinsiy yaxlitligiga qarshi jinoyatlarni tergov qilishning xususiy usullarini yanada detallashtirishni taqozo etadi. Jumladan, ushbu toifadagi jinoyatlarning internetdan foydalanish holatlari tez-tez uchrab turadi (Qozog'iston Respublikasi Jinoyat kodeksining 121-, 124-moddalari). Buyerda xalqaro hamkorlik ushbu hujjatlarning turli shakllari tarkibiy elementlarining umumiy tegishli terminologiyasi va tavsifi, shuningdek, ularning huquqiy maqomini ishlab chiqish uchun talab qilinadi. Davlat darajasida kompyuter tekshiruvlarining milliy strategiyasini ishlab chiqish zarur. Ko'rib chiqilayotgan jinoyatlar guruhini tergov qilish kriminalistik usullarining zamonaviy yo'nalishlari, xususan, raqamli kriminologiyani yanada rivojlantirish va detallashtirish zarurligi to'g'risida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: tergov, voyaga yetmaganlar, jinsiy yaxlitlik, kriminalistik metodologiya, jinoyatlar.

ANALYSIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF MODERN TRENDS IN FORENSIC METHODS OF INVESTIGATING CRIMES AGAINST SEXUAL INVIOABILITY OF MINORS

Amanbayeva Altynay Galymzhanovna,

doctoral student the Law Enforcement
Academy under the Prosecutor General's Office
of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to modern trends in the forensic methods of investigating crimes against the sexual inviolability of minors. Statistics show that most of these crimes are committed at home and by people from close associates. The author identifies the reasons for the complexity of the investigation of crimes against the sexual inviolability of minors. In connection with the "natural aging" of forensic methods of investigating crimes, the formation and development of new modern directions is required, taking into account the specifics of crimes against the sexual inviolability of minors. In particular, the necessity of developing a unified methodology for the investigation of such crimes is substantiated. The achievements of forensic science, which are a reflection of the dynamics of criminal law and criminal procedural relations, can serve as a basis. The analysis made it possible to conclude that the modern forensic methodology for investigating crimes against the sexual inviolability of minors has not yet been fully formed. The digital age is changing the behavior of children and possibly increasing their vulnerability. The emergence of new forms of violence necessitates further detailing of the private methodology for investigating crimes against the sexual inviolability of minors. In particular, cases of committing crimes of this category using the Internet have become more frequent (Articles 121, 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan). And here international cooperation is required to develop a common for all appropriate terminology and description of the constituent elements of various forms of these acts, as well as their legal status. At the national level, the development of a national computer investigation strategy is required. The conclusion is made about the need for further development and detailing of modern directions of forensic methods of investigation of the considered group of crimes, in particular, digital forensics.

Keywords: investigation, minors, sexual inviolability, forensic methodology, crimes.

Введение

Преступления против половой неприкосновенности, совершаемые в отношении несовершеннолетних, остаются одной из ключевых проблем нашей страны. При этом 70 % таких преступлений совершают-

ся дома и лицами из близкого окружения ребенка. В 30 % случаях их обнаружению способствовала сверка с органами здравоохранения уже по фактам ранней беременности. Это связано в том числе и с тем, что жертвы и их родители пытаются замол-

чать ситуацию, боясь общественного порицания [1].

Однако благодаря разъяснительной работе, которую проводят в МВД, граждане стали меньше замалчивать такие факты: за помощью обращаются даже те, кто пострадал от подобных преступных посягательств несколько лет назад. Так, по зарегистрированным заявлениям в 2020 г., свыше трети преступлений против половой неприкосновенности детей были совершены в более поздние годы [1].

Сложности расследования рассматриваемых преступлений обусловлены рядом причин. К ним можно отнести возрастные и индивидуально-психологические особенности личности несовершеннолетнего, которые не позволяют им осознать значение осуществляемого в отношении них преступного деяния, как следствие, они не могут дать объективные показания; возникающий при совершении половых преступлений со стороны родственников конфликт процессуального интереса законного представителя (представителей) и несовершеннолетнего потерпевшего [2, с. 1479]; уникальные особенности криминалистической характеристики элементов таких преступлений, если они совершены несовершеннолетними в отношении несовершеннолетних [3, с. 13-17]. А в настоящее время еще одной проблемой стал Интернет, с помощью которого также совершаются преступления рассматриваемой категории, специфика которых существенно затрудняет их расследование.

И это лишь малая часть причин, заставляющая ученых-правоведов и практиков предпринимать попытки по разработке основ криминалистической методики расследования преступлений, квалифицируемых по ст. 120-124 УК РК [4].

Все вышесказанное подтверждает актуальность и обоснованность выбора темы исследования.

Задача исследования состоит в изучении современных направлений криминалистической методики расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних.

Цель исследования – на основе анализа формирования и развития направлений кримина-

листической методики расследования преступлений против половой неприкосновенности выявить существующие проблемы и предложить возможные пути их решения.

Материалы и методы

В процессе исследования применялись следующие общенаучные и частнонаучные методы познания: анализ, системно-структурный и системно-исторический, моделирование, синтез, дедукция, индукция и др.

Результаты исследования

Пониманию процесса формирования современных направлений криминалистической методики расследования преступлений против половой неприкосновенности, а также их развития, может помочь анализ содержания соответствующих теоретических положений, научно-практических рекомендаций, и их практического применения в конкретных уголовных делах. Но разработанные частные методики расследования любых видов преступлений подвержены эффекту «естественного старения», причины которого приведены на рисунке 1.

Законодательные изменения:
- отражаются в том числе и на деятельности по расследованию преступлений
Структурные изменения правоохранительных органов:
- учреждение нового «силового» ведомства либо упразднение старого, переподчинение государственного органа с функциями борьбы с преступностью влияет на внутриведомственные отношения, а также на взаимодействие с населением

Рис. 1. Причины «естественного старения» методик расследования преступлений

Теоретические аспекты криминалистической методики расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних раскрыты в ряде диссертационных исследований [5; 6], учебно-практических пособиях [7; 8; 9] и тематических статьях [10, с. 110-113; 11, с. 71-77; 12, с. 431-433]. При этом методические основы расследования половых преступлений в отношении любого человека помогли систематизировать имеющийся опыт борьбы с такими преступлениями в отношении несовершеннолетних [13; 14; 15, с. 1-17].

Появление предпосылок к формированию видовой, относительно самостоятельной части методики расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних связано с повышенным интересом криминалистов (ученых и практиков) к современным направлениям криминалистической методики расследования уголовных дел по таким преступлениям [16, р. 2]. Так, в процессе разработки криминалистической методики расследования изнасилований малолетних были выделены присущие таким преступлениям специфические черты, влияющие на криминальную и криминалистическую деятельность (рис. 2).

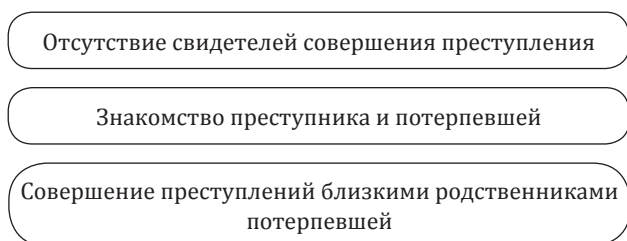

Рис. 2. Специфические черты преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних

Также выработан комплекс рекомендаций по производству допроса малолетних и несовершеннолетних, устанавливая с ними психологический контакт с помощью специфических тактических приемов. При этом участие психолога в качестве специалиста (консультанта) при подготовке и проведении таких допросов сводится к тому, чтобы между следователем и малолетним (несовершеннолетним) допрашиваемым было достигнуто наиболее эффективное психологическое взаимодействие [6, с. 77]. В качестве перспективных направлений совершенствования производства такого допроса выступают методики активизации памяти, а также психологические экспертизы видеозаписей допроса для выявления наличия либо отсутствия признаков ложности (правдивости) показаний [17, с. 74-77].

Поскольку пока не сложилась цельная методика расследования изнасилования малолетних и несовершеннолетних, следователи руководствуются примерными программами расследования, разработанными на основе ха-

рактеристики возможных следственных ситуаций и их типизации, выбирая из них ту, которая соответствует сложившейся следственной ситуации на том или ином этапе расследования.

В цифровую эпоху поведение детей эволюционирует и может повысить их уязвимость. Появляются новые формы насилия, и вместе с ними возникает необходимость в дальнейшей детализации частной методики расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. Так, все чаще преступления рассматриваемой категории совершаются с использованием Интернета (ст. 121, 124 УК РК). Специфика способа их совершения (знакомство через социальные сети, отправка порнографических фото и видео, склонение с помощью уговоров, предложений денежного вознаграждения, а иногда и угроз к совершению действий сексуального характера) потребовала разработки соответствующих рекомендаций по рассмотрению сообщений о совершении таких преступлений и их расследованию, содержание которых определяет ряд устойчивых факторов, приведенных на рисунке 3.

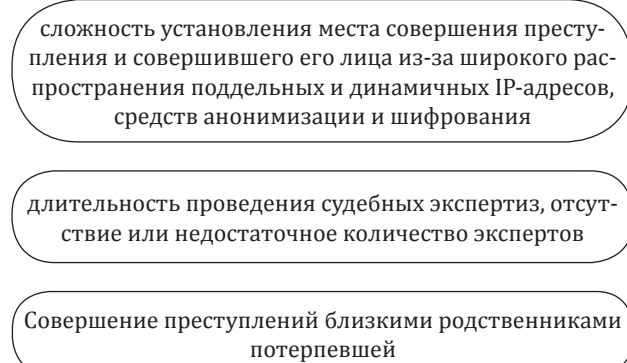

Рис. 3. Факторы, определяющие содержание рекомендаций по рассмотрению сообщений о совершении преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних, совершаемые через Интернет, и их расследованию

Поскольку преступления, совершаемые в Интернете, не знают границ, борьба с киберпреступностью требует международного сотрудничества. Поэтому необходим общий язык и согласование определений для того, чтобы выработать всеобщее понимание реальной природы проблемы. Для этого необ-

ходимо разработать соответствующую терминологию и описание составляющих элементов различных форм злоупотребления и эксплуатации, а также их правовой статус [18, с. 5].

Расследование таких преступлений требует создания специального цифрового отдела, структура которого представлена 4 группами, разделенными по типам преступлений: убийства; компьютерные преступления; мошенничество и наркотики; сексуальные преступления. Цифровые следователи последней группы, имея опыт работы с преступлениями против детей, способны понять требования криминалистов.

Следователь указанного отдела работает самостоятельно или в тандеме с криминалистом, чтобы обнаружить соответствующие доказательства на криминалистических изображениях, как правило, мультимедийных, чаты и информацию об учетных записях пользователей. Большой объем информации на всех, кроме самых маленьких медиаизображениях, требует частого и содержательного взаимодействия, чтобы избежать неправильного направления расследования, в результате чего у следователей формируется широкое и детальное, общее представление о деле.

Выводы

Анализ научной литературы, посвященной особенностям расследования преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних, позволяет сделать вывод о том, что криминалистическая методика расследования таких преступлений не имеет окончательно оформленный вид. Определяя наиболее актуальные направления дальнейшего развития ее современных направлений, целесообразной представляется предложенная А.А. Ломакиной дифференциация научно-практических рекомендаций по расследованию рассматриваемых преступлений [19, с. 64-65] с учетом отечественного законодательства (рис. 4). Такое разделение обнаруживает пробелы в криминалистическом обеспечении процесса расследования.

Так, недостаточно освещены особенности расследования преступлений, квалифицируемых по ст. 122-124 УК РК. Основное внимание чаще всего уделяется особо тяжким деяниям, предусмотренным ст. 120-121 УК РК. Заметим, что большая часть разъяснений в Нормативном постановлении Верховного суда РК «О некоторых вопросах квалификации преступлений, связанных с изнасилованием и иными насильственными действиями сексуального характера» [20] касается вопросов применения ст. 120-121 УК РК (п. 3-14), тогда как ст. 122-123 УК РК посвящено всего два небольших пункта (п. 14.1 и 14.2).

предусматривают приемы проведения отдельных следственных действий, отражающие специфику каждого из преступлений, квалифицируемых по ст. 120-124 УК РК

направлены на предупреждение аналогичных преступных деяний

Рис. 4. Дифференциация научно-практических рекомендаций по расследованию преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних

Таким образом, наличие малоисследованных либо появление новых элементов криминалистической характеристики преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних способствуют дальнейшему развитию и детализации современных направлений криминалистической методики их расследования. Одно из них – цифровая криминалистика – обусловлено возрастающей вовлеченностью несовершеннолетних в интернет-пространство. В статье приведена общая методика расследования названной категории преступлений, совершенных с использованием Интернета, дальнейшую детальную разработку которой следует осуществлять с учетом отечественного законодательства и существующей структуры правоохранительных органов.

REFERENCES

1. Markova A. Kazahstancy stali rezhe zamalchivat' fakty pedofilii [Kazakhstanis become less likely to hush up the facts of pedophilia]. Kursiv. Available at: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-03/kazahstancy-stali-rezhe-zamalchivat-fakty-pedofilii> (accessed 09.08.2021).
2. Petersson J., Stand S. Recidivism in Intimate Partner Violence Among Antisocial and Family-Only Perpetrators. *Criminal Justice and Behavior*, 2017, vol. 44, issue 11, pp. 1477-1495.
3. Kornakova S.V. Soderzhanie i znachenie kriminalisticheskoy karakteristiki prestupleniya (na primere nasil'stvennykh polovykh prestupleniy, sovershennykh nesovershennoletnimi v otnoshenii nesovershennoletnih) [The content and significance of the criminalistic characteristics of the crime (on the example of violent sexual crimes committed by minors against minors)]. *Rossiiskij sledovatel' – Russian investigator* 2019, no. 5, pp. 13-17.
4. Ugolovnyy kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 iyulya 2014 g. №226-V (s izm. i dop. po sost. na 01.07.2021 g.) [The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-B (as amended and supplemented as of July 1, 2021).]. *Vedomosti Parlamenta RK – Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan*, 2014, no. 13 (2662), p. 83.
5. Haliulina A.F. Osobennosti rassledovaniya nasil'stvennykh deystviy seksual'nogo haraktera, sovershennykh v otnoshenii nesovershennoletnih. Dis. kand. jurid. nauk [Features of the investigation of sexual assault committed against minors]. Rostov-on-Don, 2018, 180 p.
6. Kuemzhieva S.A. Konceptual'nye osnovy gruppovoy metodiki rassledovaniya prestupleniy protiv sem'i i nesovershennoletnih. Dis. kand. jurid. nauk [Conceptual foundations of the group methodology for the investigation of crimes against the family and minors]. Krasnodar, 2020, 496 p.
7. Bagmet A.M., Bychkov V.V., Sazhaev A.M. Rassledovanie iznasilovaniy i inyykh nasil'stvennykh deystviy seksual'nogo haraktera, sovershennykh v otnoshenii nesovershennoletnih i/ili nesovershennoletnimi v sostave gruppy [Investigation of rape and other violent acts of a sexual nature committed against minors and/or minors in a group]. Moscow, 2017, 287 p.
8. Aver'janova T.V., Rossinskaya E.R., Belkin R.S., Koruhov Ju.G. Kriminalistika. Uchebnik. 4-e izd., pererab. i dop. [Forensic science. Textbook. ed., rev. and add.]. Moscow, Infra-M, 2020, 928 p.
9. Kuemzhieva S.A. Metodika rassledovaniya prestupleniy protiv sem'i i nesovershennoletnih [Methodology for investigating crimes against family and minors]. Moscow, Jurlitinform, 2018, 264 p.
10. Nurgazinov B.K., Bajmuhametov E.I. Sovershenstvovanie norm, kasajushhihsja protivodeystviya ugolovnym pravonarushenijam protiv polovoy neprikosnovennosti nesovershennoletnih [Improvement of the norms concerning the counteraction of criminal offenses against the sexual inviolability of minors]. *Құқық қорғау органдары академиясының zharsy – Competition of the Academy of Law Enforcement Bodies*, 2016, no. 1, pp. 110-113.
11. Zavotpaev A.R. Sudebno-seksologicheskaja jekspertiza v dokazyvanii po delam o prestupleniyah protiv polovoy neprikosnovennosti nesovershennoletnih [Forensic sexological examination in proving cases of crimes against sexual inviolability of minors]. *Құқық қорғау органдары академиясының zharsy – Competition of the Academy of Law Enforcement Bodies*, 2019, no. 1 (19), pp. 72-77.
12. Xu W.-J., Ji P. Retrospective analysis of 17 family homicide cases. *Journal of Forensic Medicine*, 2016, vol. 32, issue 6, pp. 431-433.
13. Jablokov N.P. Kriminalisticheskaja metodika rassledovaniya: istoriya, sovremennoe sostojanie i problem. Monografiya [Forensic investigation technique: history, current state and problems. Monograph]. Moscow, 2016, 192 p.
14. Walker J.T., Drawve G.R. Foundations of crime analysis: Data, analyses, and mapping. London, 2018, 278 p.
15. Rana A.K. Crime investigation through DNA methylation analysis: methods and applications in forensics. *Egyptian Journal of Forensic Sciences*, 2018, vol. 8, issue 1, pp. 1-17.
16. Collin-Vézina D., Daigneault I., Hébert M. Lessons learned from child sexual abuse research: Prevalence, outcomes, and preventive strategies. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 2013, vol. 7, issue 1, pp. 1-9.
17. Trifankova O.V. Uchastie specialista-psihologa v rassledovanii i rassmotrenii ugolovnykh del, svyazannykh s polovoy neprikosnovennost'ju nesovershennoletnih. Teoriya i praktika sudebnoj jekspertizy v sovremennykh usloviyakh. Materialy VI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [Participation of a specialist psychologist in the investigation and consideration of criminal cases related to the sexual inviolability of minors. Theory and practice of forensic examination in modern conditions. Materials of the International Scientific and Practical Conference]. Moscow, 2017, pp. 74-77.

18. Simantiri N.L. Online child sexual abuse and exploitation: Current forms and good practice for prevention and protection. Luxembourg, 2017, 84 p.

19. Lomakina A.A. Metodika rassledovaniya prestuplenij protiv polovoj neprikosnovennosti nesovershennoletnih: napravleniya dal'nejshej detalizacii [Methodology for investigating crimes against sexual integrity of minors: directions for further detailing]. Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD RF – Bulletin of Krasnodar University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, 2019, no. 4 (46), pp. 64-69.

20. O nekotoryh voprosah kvalifikacii prestuplenij, svjazannyh s iznasilovaniem i inymi nasil'stvennymi dejstvijami seksual'nogo haraktera. Normativnoe postanovlenie Verhovnogo suda Respubliki Kazahstan ot 11 maja 2007 g. № 4 (s izm. i dop. po sost. na 11.12.2020 g.) [On some issues of qualification of crimes related to rape and other violent acts of a sexual nature. Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated May 11, 2007 No. 4 (as amended and supplemented as of December 11, 2020)]. Bjulleten' Verhovnogo suda RK – Bulletin of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, 2007, no. 6.

UDC: 341.4(042)(575.1)
ORCID: 0000-0001-6452-6448

INTERNATIONAL LEGAL MECHANISM FOR MONITORING COMPLIANCE WITH AGREEMENTS ON COOPERATION BETWEEN STATES IN THE FIGHT AGAINST ILLICIT TRAFFICKING IN NARCOTIC DRUGS

Musaev Djamaliddin Kamalovich,

Docent at the department of Special-legal Disciplines
of the Customs Institute,
e-mail: frank2271@mail.ru

Abstract. The author raises the problem of international cooperation between states in the field of illegal circulation of narcotic drugs and psychotropic substances. References are given to the main, signed in different years, conventions concerning this problem. The general principles of combating crime developed by the United Nations are considered. The historical experience of combating crime is analyzed. It is noted that the UN congresses on the prevention of crime and the treatment of offenders play a special role in preventing and combating transnational organized crime. Analyzed the main international normative legal acts in this area. The mechanisms of adoption and the forms of practical application of these conventions are disclosed, as well as an analysis of the situation in the world with regard to drug trafficking, options for resolving the problem by strengthening the international system of control over drug trafficking are proposed. The article also highlights the current state of international legal cooperation between states in countering the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances. The characteristic features of the approach to overcoming the current situation in the field of drug use, the use of various methods of countering this negative phenomenon in the process of suppressing illegal actions are analyzed. The necessity of joint use of methods of combating the global problem of all mankind has been identified and substantiated.

Keywords: United Nations, transnational crime, illicit trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances and precursors, directions of international cooperation, control measures, control measures.

DAVLATLAR O'RTASIDA GIYOHVANDLIK VOSITALARINING NOQONUNYI AYLANISHIGA QARSHI KURASHISHDA HAMKORLIK TO'G'RISIDAGI BITIMLARGA RIOYA ETILISHI USTIDAN NAZORATNING XALQARO-HUQUQIY MEXANIZMI

Musayev Jamaliddin Kamalovich,

Bojxona institutining "Maxsus-huquqiy fanlar"
kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Muallif mazkur maqolada giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy muomalasi sohasida davlatlar o'rtasidagi xalqaro hamkorlik muammosini o'rgangan. Ushbu muammo bilan bog'liq turli yillarda imzolangan asosiy konvensiyalarga havolalar berilgan. Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan jinoyatchilikka qarshi kurashishning umumiy tamoyillari ko'rib chiqilgan. Jinoyatchilikka qarshi kurashishning tarixiy tajribasi tahlil qilingan. Transmilliy uyushgan jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishda BMTning jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarlarga qarshi kurashish bo'yicha kongresslari o'rganilgan. Bu boradagi asosiy xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilingan. Mazkur konvensiyalarni qabul qilish mexanizmlari va amaliy qo'llash shakllari ochib berilgan. Shuningdek, giyohvandlik vositalarining noqonuniy aylanishi bilan bog'liq dunyodagi vaziyat tahlili, giyohvandlik vositalarining noqonuniy aylanishini nazorat qilishning xalqaro tizimini kuchaytirish orqali muammoni hal qilish variantlari taklif etilgan. Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi kurashish bo'yicha davlatlar o'rtasidagi xalqaro-huquqiy

hamkorlikning bugungi holatiga alohida e'tibor qaratilgan. Giyohvandlik vositalarini iste'mol qilish sohasidagi mavjud vaziyatni bartaraf etishga yondashuvning xarakterli xususiyatlari, noqonuniy xatti-harakatlarga barham berish jarayonida ushbu salbiy hodisaga qarshi kurashishning turli usullaridan foydalanish tahlil qilingan. Butun insoniyatning global muammosiga qarshi kurashish usullaridan birgalikda foydalanish zarurati aniqlangan va asoslangan.

Kalit so'zlar: Birlashgan Millatlar Tashkiloti, transmilliy jinoyatchilik, giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va prekursorlarning noqonuniy aylanishi, xalqaro hamkorlik yo'nalishlari, nazorat choralari, qarshi kurashish choralari.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ КОНТРОЛЯ ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ СОГЛАШЕНИЙ ПО ВОПРОСАМ СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВ В БОРЬБЕ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Мусаев Джамалиддин Камалович,

доцент кафедры «Специально-правовые дисциплины»
Таможенного института

Аннотация. Автор поднимает проблему международного сотрудничества государств в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ. Даны ссылки на основные, подписанные в разные годы, конвенции, касающиеся данной проблемы. Рассматриваются общие принципы борьбы с преступностью, выработанные Организацией Объединенных Наций. Анализируется исторический опыт противодействия преступности. Отмечается, что особую роль в вопросах предупреждения транснациональной организованной преступности и борьбы с ней играют конгрессы ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Проанализированы основные международные нормативно-правовые акты в указанной сфере. Раскрыты механизмы принятия и формы практического применения данных конвенций, а также дан анализ ситуации в мире в отношении незаконного оборота наркотиков, предложены варианты урегулирования проблемы путем усиления международной системы контроля за незаконным оборотом наркотиков. Также в статье освещается современное состояние международно-правового сотрудничества государств по противодействию незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ. Проанализированы характерные особенности подхода к выходу из сложившейся ситуации в области употребления наркотиков, использование в процессе пресечения противоправных действий различных методов противодействия данному негативному явлению. Выявлена и обоснована необходимость совместного использования методов борьбы с общемировой проблемой всего человечества.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, транснациональное преступление, незаконный оборот наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, направления международного сотрудничества, меры борьбы, меры контроля.

Introduction

In 2015, the United Nations celebrated 70 years since its inception. The Organization celebrates its jubilee in difficult conditions caused by both international events of the last decade and internal organizational problems. At the same time, over the past years, the UN has become the largest and most authoritative international organization, spreading its influence on various spheres of public life, covering and leading the solution of global problems of all mankind. Among such problems, which as a potential and obvious threat affect every state of the world, special attention is

given to the problem of illicit trafficking in drugs and psychotropic substances.

Today, the United Nations Organization has significant experience in coordinating cooperation between states and lawmaking in the field of combating drug trafficking. For the first time within the framework of the Organization, the problem of drug trafficking was raised in the middle of the 50s of the XX century, when the ineffectiveness of previously adopted international agreements in this area became clear [1]. A fairly large number of narcotic drugs and drug-containing preparations, as well as the raw materials that were used in their manufacture, remained outside the international

legal regulation. In addition, a number of provisions of the international agreements in force have become outdated, while the rapid growth of the illegal drug trade has become a serious problem for some countries.

In this regard, under the auspices of the United Nations, a number of conventions were developed and subsequently adopted, aimed at correcting certain provisions of previously existing acts. With the conclusion of the 1961 Single Convention on Narcotic Drugs [2], which replaced the earlier documents (with the exception of the 1936 Convention), the scope of international control was unified and expanded. The main purpose of the 1961 Convention, enshrined by the parties to the treaty in its preamble, was to restrict the use of narcotic drugs exclusively for medical and scientific purposes.

The single convention consists of 51 articles and four lists of narcotic drugs, distributed depending on the established control regime. All substances on these lists are traded and distributed only under licenses. The parties to the agreement are encouraged to recognize as punishable all actions committed with the substances specified in the lists in violation of the provisions of the Convention.

The Single Convention on Narcotic Drugs seeks to restrict the production, distribution and use of drugs, as well as the possession and trade of drugs exclusively in the field of medicine and scientific purposes. In addition, the Convention invites States parties to introduce special measures for specific drugs, such as heroin. The 1972 Protocol adopted to this Convention focuses on the need for treatment and rehabilitation of drug addicts.

The most stringent control measures have been established for substances listed in list I. These include preparations obtained from the opium poppy, coca bush leaves, and hemp. Schedule II contains prescription drugs commonly used in the practice. Schedule III lists preparations that include substances from Schedule II in low concentrations. List IV includes narcotic drugs that are used in limited quantities for medical purposes and the circulation of which, at the discretion of the parties to the agreement, can be completely prohibited.

As new drug-containing drugs appear, the lists are updated (Article 3) and supplemented. One

or another drug can be added to any of the lists upon the submission of one of the participating countries or the World Health Organization (WHO). According to the Convention, the states parties to the treaty have reduced the number of international drug control bodies and entrusted it to the Commission on Narcotic Drugs (CND) of the UN Economic and Social Council and the International Narcotics Control Board (INCB).

By the time the Single Convention was adopted, international drug control was exercised by 4 bodies: the Commission on Narcotic Drugs, the Permanent Central Opium Committee, the Narcotic Drugs Control Authority, the Expert Committee on Toxicogenic Drugs at the World Health Organization [3]. It should be noted that the reporting system of states provided for by the 1961 Convention is quite complex and includes a large amount of information regarding the geography and area of growth of drug-containing plants, the amount of drugs produced and consumed, their stocks, as well as enterprises employed in production (Art Articles 19, 20).

The signatory countries undertake the obligation to submit to the UN Secretary-General annually reports on the application of the Convention in their territories and the texts of all laws and regulations relating to narcotic substances, as well as to provide the names and addresses of organizations issuing export permits or certificates for the import of drugs. and statistics on drugs. An important instrument of international control, through which the import and export of drugs is limited, are the estimates of the requirements for narcotic drugs, which states also submit to the International Narcotics Control Board.

Materials and methodology

In Art. 4 of the Single Convention states that the import and export of narcotic drugs should be limited exclusively to medical and scientific purposes. Art. 36 of the Convention speaks of the punishability of the import and export of narcotic drugs in violation of the provisions of the convention. Thus, the concepts of “import” and “export” are introduced into the text of the Single Convention on Narcotic Drugs, which, in accordance with Art. 1 of this document “means, in their respective semantic shades, the physical movement of drugs from one state to another

state or from one territory to another territory of the same state”.

In other words, any movement of narcotic drugs, regardless of the fact of crossing the state border, is considered their import or export. In the opinion of individual authors [4], an attempt to combine by one concept the actions associated with the cross-border transportation of drugs and their movement within the country can hardly be called the most successful, if only because these actions are of a different order. For example, the movement of drugs from the territory of one state to the territory of another in violation of the provisions of this convention can be classified as an international crime, while their illegal movement within the country is not such. Accordingly, the degree and nature of the consequences of these acts, their legal assessment in national legislation, are different.

It seems that it would be more logical to define each action independently and designate the movement of drugs from one state to another, for example, with the concepts of “export” and “import”. In addition to these provisions, the Single Convention on Narcotic Drugs contains a large number of other important aspects. At the same time, it is necessary to note the points that were not taken into account in the development of the document.

Thus, the control established by the 1961 Convention applies only to narcotic drugs and does not affect the trade in psychotropic substances, which has been rapidly expanding in many countries. By the early 1970s, the spread of stimulants was becoming a big threat and uncontrollable. The need to establish control aimed at preventing the abuse of psychotropic substances led to the adoption in 1971 of the Convention on Psychotropic Substances [5].

By analogy with the Single Convention, this Convention contains four lists of substances. List 1 includes psychotropic substances with especially dangerous hallucinogenic properties. It is noteworthy that more stringent control measures are envisaged for these substances (Article 7) than those applied to narcotic substances included in List 1 of the 1961 Convention (Article 31). Their use is completely prohibited, except for scientific and extremely narrow medical purposes. Schedule II lists stimulants of very limited therapeutic value.

Schedule III contains substances that are widely used for medical purposes and are abused. List IV includes drugs with hypnotic, tranquilizing and analgesic effects. As in the case of narcotic drugs, a licensed system of trade in psychotropic substances is introduced (Articles 8.12). In Art. Twenty-two states have undertaken to make willful acts committed in violation of the provisions of this Convention punishable. Meanwhile, unlike the Single Convention, there is no specific list of such acts.

When individuals travel from one country to another, the Convention allows them to carry a small amount of psychotropic drugs for personal use, but the countries parties to the Convention are given the right to make sure that the drugs are obtained legally. One of the features of the 1971 Convention can be attributed to the fact that considerable attention is paid to the development of national legislation aimed at preventing and suppressing illicit trafficking in psychotropic substances (Articles 20, 21, 23).

This is due to the fact that, in contrast to the illicit trafficking of narcotic drugs obtained in the course of illegal (clandestine) production, psychotropic substances enter illicit trafficking, mainly through their diversion from legal traffic. In these conditions, the absence in some countries-producers (exporters) of psychotropic substances of the relevant legislation establishing strict control over the distribution of such substances, significantly complicates the possibility of their use only for medical and scientific purposes and leads to the abuse of these substances.

Therefore, the 1971 Convention establishes a strict requirement for states parties to take in their domestic legislation all measures to prevent the diversion of psychotropic substances from legal to illegal traffic. International norms emphasize the responsibility of states for non-compliance with this requirement and provide for the possibility of applying sanctions to those states that do not enshrine in their legislation a system of strict control over the production and distribution of psychotropic substances. However, the forms of such sanctions are not determined by the Convention, which somewhat reduces the effectiveness of this peremptory norm [6].

This document occupies an important place in the regulation of international traffic in

psychotropic substances. However, the scale of illegal drug trafficking continued to expand in the 1970s and 1980s, and the control established by the 1961 and 1971 Conventions turned out to be inadequate to the problem.

In this regard, in its resolution 39/41 of December 14, 1984, the UN General Assembly recognized that “the enormous scale of drug trafficking and its consequences urgently require the preparation of a convention that would cover all the various aspects of the problem, and especially those that are not provided by the relevant international legal instruments”. The result of work in this direction was the UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances [7], adopted at a conference in Vienna in December 1988.

Its participants noted the trend of growth in “illegal production, demand and turnover of narcotic drugs and psychotropic substances”, as well as the fact that children often become consumers of the potion. In the preamble to the treaty, its participants note that the availability of these substances is also one of the reasons for the growth in the illegal production of narcotic drugs and psychotropic substances [8].

The convention is a framework agreement for international cooperation in the fight against drug trafficking. Its members made a commitment to eradicate or reduce the demand for drugs. The Vienna Convention covers a wide range of issues related to the functioning of the international drug control system.

It defines a comprehensive set of measures to combat drug trafficking, including provisions against money laundering and diversion of parent chemicals. It also provides for the discovery, freezing and confiscation of income and property obtained from drug trafficking, the extradition of drug couriers and the initiation of criminal cases.

The convention has expanded the list of offenses related to drugs and psychotropic substances. In particular, member states may criminalize “the production, extraction, preparation, offer, offer for the purpose of sale, distribution, sale, supply under any conditions, mediation, transfer, transit, transportation, import or export of any drug or any psychotropic substance”; cultivation of opium poppy, coca bush or cannabis; manufacturing, transportation or distribution of equipment,

materials or substances intended for the cultivation, production or manufacture of drugs or psychotropic substances.

The countries that have signed this Convention are invited to amend their legislation so that courts considering offenses involving drugs and psychotropic substances can take into account as aggravating circumstances the group nature of the crime, the participation of the accused in other crimes or in the activities of an international criminal group, the use of violence or weapons involving minors.

Each member state sets the statute of limitations for such crimes independently. The parties to the Convention are also given the right to independently develop measures necessary for the confiscation of proceeds from illegal activities with drugs, as well as the drugs themselves. The convention provides for cooperation of states in the fight against drugs, directly or through international organizations.

In addition, the 1988 UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances establishes the use of the terms “physical movement of a psychotropic substance from one state to another state” as a definition of export and import for any drug. In Art. 3 States parties to the Convention are encouraged to take such measures as may be necessary to criminalize the export or import of any narcotic drug or any psychotropic substance under their laws in violation of the 1961 (amended), 1971 Conventions and 1988 year.

A characteristic feature of this convention is that it reflects the desire of states to jointly suppress criminal activities related to drug trafficking by addressing the root causes of drug abuse, including the illicit demand for them and the huge profits generated from the sale of drugs. This is undoubtedly an indicator of the serious attention of the parties to the agreement to the transnational scale of the drug trade.

In addition to the specialized conventions of the United Nations, which are entirely aimed at combating drug trafficking, the provisions of some other universal acts, the regulation of which are aimed at completely different spheres of interstate relations, meet similar goals and objectives. For example, the operation of the above UN Conventions of 1961, 1971, and 1988 is supplemented by the

application of the provisions of the International Convention on Mutual Administrative Assistance in the Prevention, Investigation and Suppression of Customs Offenses of 1977, or rather its Annex X “Assistance in the fight against smuggling of narcotic drugs and psychotropic substances” [9].

Research findings

This international legal act is of interest in relation to the definition of “smuggling of drugs and psychotropic substances” enshrined in it.

In accordance with Art. 1 (d) “smuggling of drugs and psychotropic substances” means “deception of customs, consisting in the movement of drugs and psychotropic substances across the customs border in any hidden form.” The term “customs cheating” means “a customs offense in which a person deceives customs and thus partially or completely avoids paying import or export duties and taxes, or bypasses bans or restrictions established by customs legislation, or obtains other benefits in violation of customs legislation.”

In addition, this Convention calls on the States parties to consider offenses related to drug smuggling only in the context of the 1961 United Nations Convention. substances, etc. In addition to international acts that are binding, imperative for the participating States, the United Nations has adopted many acts of a recommendatory nature, which, while not having a binding force, nevertheless, are an important component of the universal international legal mechanism for combating illicit drug trafficking and psychotropic drugs. substances.

First of all, it is important to note the significant role of the UN General Assembly. So, in its resolution of February 23, 1990 at the 17th special session of the UN General Assembly, it adopted the Political Declaration and the World Program of Action in the field of international cooperation against illicit production, supply, demand, circulation and distribution of narcotic drugs and psychotropic substances [10].

The World Program of Action has become a document that accumulates a detailed and comprehensive list of measures, the joint and coordinated implementation of which will allow states to move forward in solving this global problem. Continuous monitoring of the implementation of the World Program of Action in accordance with paragraph 97 is entrusted to the

UN Commission on Narcotic Drugs. To assist the Commission in this, more than 60 governments have provided information to the UN Board on Narcotic Drugs on activities to implement the World Program of Action.

The General Assembly has been actively working in the past few years as well. At the same time, the UN General Assembly seeks to cover all aspects of drug trafficking. Thus, considerable attention is paid to the problem of combating the legalization of proceeds from drug trafficking. At its regular session on October 22, 1997, the General Assembly called on all states to apply the provisions of the 1988 UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances aimed at curbing money laundering.

One of the results of the XX Special Session of the UN General Assembly held in June 1998 in New York was the adoption by the UN member states of the Political Declaration and the Declaration on Guiding Principles for Drug Demand Reduction [11].

Although the provisions of the Declaration on the Guiding Principles for Drug Demand Reduction cover mainly the area of prevention and focus on drug demand reduction, their application forms an integral part of the international strategy to combat the smuggling of narcotic drugs and psychotropic substances. The world community recognizes that it is necessary to make active efforts both in the direction of suppressing the illicit production and distribution of drugs, and in the prevention of their abuse.

Unlike the previous document, the Political Declaration is aimed at solving the drug problem [12] in general. Its significance lies in the fact that through this document it was possible to draw the attention of governments to new trends in the field of drug trafficking. In particular, the declaration reflected the reaction of the participants in the special session of the UN General Assembly to the rapid growth of illegal export and import of synthetic drugs.

Note that the trend of displacement of drugs of plant origin (marijuana, hashish) from illegal markets with synthetic and psychotropic drugs is observed in many regions of the world, which was repeatedly noted in the final documents of the UN, Interpol and reports of the International Narcotics Control Board. Given the increasingly organized

nature of drug smuggling, the participants in the Political Declaration pledged to promote multilateral and bilateral cooperation between judicial and law enforcement agencies in the fight against criminal organizations involved in drug-related crimes.

The important role of the declaration also lies in the fact that, along with declarative statements, the document contains specific provisions securing the need to take these measures by a certain date. Thus, at present, under the auspices of the United Nations, an integral legal basis for international cooperation in the fight against drug trafficking has been formed. At the same time, the universal international legal mechanism in this area is not limited to the adoption and implementation of international conventions.

A significant contribution to the functioning of such a mechanism is made by the system of specialized bodies created within the framework of the United Nations, the main purpose of which is to coordinate international cooperation of states in the fight against illicit trafficking in drugs and psychotropic substances. However, despite the commonality of goals and objectives, each of these bodies has specialized functions.

The United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), headquartered in Vienna, is working globally to combat drug trafficking, organized crime and international terrorism, that is, with what UN Secretary General Kofi Anan called “anti-civilian »Elements of society[13].

The Department includes:

- United Nations International Drug Control Program (UNDCP);
- Center for International Crime Prevention.

UNDCP directs all United Nations drug control activities. It helps track trends that are exacerbating drug addiction, drug production and trafficking; assists governments in creating structures and strategies to combat drugs; provides technical assistance in the fight against drugs; promotes the practical implementation of the drug control treaties; and also serves as a global center of excellence and information repository [14].

Review of research findings

Another UN body designed to coordinate cooperation between states in the fight against drug trafficking is the Commission on Narcotic Drugs, which is a functional commission of ECOSOC.

It serves as the main intergovernmental policy-making and coordinating body for international drug control.

With its 53 member states, the Commission analyzes the situation with drug addiction and drug trafficking on a global scale and prepares proposals for strengthening international drug control. It monitors the implementation of the international drug treaties and the guidelines and measures endorsed by the General Assembly.

She also leads the activities of UNDCP. The activities of the Commission's five subsidiary bodies promote cooperation and coordination at the regional level in Africa, Asia and the Pacific, Europe, Latin America and the Caribbean, and the Middle East. Another UN entity, the International Narcotics Control Board has 13 members and is an independent body that assists and monitors governments' efforts to implement the international drug control treaties.

It seeks to limit the availability of drugs used for medical and scientific purposes and to prevent their being diverted into illegal channels. The Board sets limits on the amount of drugs countries need for medical and scientific purposes, and also dispatches investigative missions and technical visits to countries where the drug situation is spiraling out of control.

An essential role in the system of international drug trafficking is played by the annual reports of INCB, which are communicated to the parties to the Convention and then published by the UN Secretary General. The reports analyze the drug control situation around the world so that Governments are kept informed of existing and potential situations that could jeopardize the achievement of the goals of the international drug control treaties.

The reports also allow drawing the attention of states to the achievements in the fight against the illegal distribution and use of drugs and the facts of non-fulfillment by the parties to the treaty of their obligations, during the preparation of annual reports. The Committee uses reports submitted to INCB by governments, information from bodies and organizations of the UN system, as well as information received through other international and regional organizations.

Thus, the annual report of the International Narcotics Control Board (INCB), published on

February 23, 2000 [15], highlighted the need for coordinated efforts to ensure sufficient quantities of drugs for medical purposes, especially in developing countries. In today's world, where illicit drug use is constantly growing with the connivance of individual government officials, the Vienna-based INCB is particularly concerned about the fact that people who could make their lives easier with drugs, such as in cases of advanced cancer, are denied access. reliable pain relievers such as morphine and other opiates.

The contrast to this shortage of painkillers in developing countries is the problem of oversaturation in developed countries. The high consumption of amphetamines and other stimulants of the nervous system in the Americas and the over-popularity of hypnotics and stimulants such as benzodiazepines in Europe are also a big problem for INCB.

The lack of a legislative framework, the paucity of information to assess the reliable situation in various countries, on the one hand, coupled with aggressive marketing strategies of pharmaceutical companies and dubious treatment methods, on the other hand, all this leads, in the opinion of the Committee, to a situation in which developing countries are experiencing a shortage of the most essential drugs, and in developed countries - excessive consumption of psychotropic substances.

In this regard, the Committee recommends that national governments adopt a more flexible and humane approach, based on a functional drug management system that is in accordance with existing international agreements, but at the same time capable of controlling drugs for medical purposes, especially in developing countries and extreme conditions of humanitarian disasters.

As you can see, within the framework of the UN there is currently a large organizational mechanism for countering the illicit trafficking in drugs and psychotropic substances. However, as practice shows, over the past decades, this problem has not only not diminished, but has acquired a truly global scale, and continues to worsen.

For example, in 2021, opium production in Afghanistan increased by 8% to 6,800 tons. This is stated in a new report from the UN Office

on Drugs and Crime, the press service of the organization said. The agency warned that the increase means 320 tons of pure heroin will enter markets around the world. The report also notes that Afghanistan supplies 80% of all consumers in the world with opiates. In 2020, 85% of all opium was produced in this country. According to UNODC. Profits from opiate production ranged from \$ 1.8 billion to \$ 2.7 billion in 2021, and sales outside the country brought in even more revenue [16].

These figures show that the problem of drug trafficking continues to worsen, despite the creation and functioning of both universal and regional international legal mechanisms of counteraction. The reasons for this situation are quite objective and are mainly reduced to organizational aspects. To a large extent, this also applies to the United Nations, whose ramified network of bodies is sometimes not linked in its activities by common areas.

The literature has repeatedly emphasized that the specialized organizations and bodies operating under the auspices of the UN sometimes duplicate each other's functions, which does not contribute to an increase in the effectiveness of global cooperation in the fight against the spread of drugs. At the same time, the global drug trade industry is improving and becoming more cohesive.

Determining the role of the United Nations in countering the illicit trafficking in drugs and psychotropic substances, one should recognize its leading positions in this matter. This is due not only to the all-encompassing and most representative in terms of the number of participants in those programs that are implemented under the auspices of the UN.

Conclusions

A more important factor, which directly testifies to the leading role of the United Nations in the fight against illicit trafficking in drugs and psychotropic substances, is the basic, fundamental nature of activities to establish international cooperation in this area. First of all, within its framework, basic international conventions were developed, which formed the basis for the international legal mechanism of cooperation between states in combating the drug threat, as well as a number of acts of "soft law" (declarations,

resolutions, programs, strategies, etc.), which made it possible to formulate international legal positions in this area.

It was the UN documents that formed the basis of numerous regional international legal mechanisms for countering drug trafficking. It is the global international monitoring carried out by the specialized bodies of the Organization that allows individual states to build their own and jointly with other states strategy and tactics of countering drug crime.

And, finally, it is the United Nations that acts as a political instrument that allows coordinating the positions of representatives of different countries and continents, who sometimes have different views even on such a problem that would seem obvious to all. Despite all the difficulties that the UN is currently experiencing, the determination of states to cooperate within the framework of this organization on countering the illicit trafficking in drugs and psychotropic substances does not weaken.

Undoubtedly, the international legal mechanism for combating the drug threat created under the auspices of the United Nations will continue to improve in the future, since the need for a more comprehensive approach to the problem is obvious, and therefore deeper integration in issues of interaction, which only the UN can provide. In particular, the analysis makes it possible to propose to formulate within the UN framework a special institutional mechanism for coordinating the activities of regional organizations to counter the drug threat.

In conclusion, it can be noted that thanks to the adoption of the universal international drug control treaties, it was possible to achieve a reduction in the manufacture and trade of many controlled substances. The universal international legal mechanism created to date, supplemented by the action of the appropriate national legal means, makes it possible in a sufficiently effective form to counteract the illicit distribution of drugs on a global scale.

REFERENCES

1. The Hague Convention of 1912; International Opium Convention 1925; International Convention for the Restriction of the Manufacture and for the Regulation of the Distribution of Narcotic Drugs, 1931.
2. 1936 Convention for the Prohibition of the Illicit Trade in Narcotic Drugs. Convention texts: League of Nations Treaty Series, 1939, vol. 198, pp. 299-323.
3. League of Nations Treaty Series, 1922, vol. 8, pp. 188-235.
4. Counteraction to illegal drug trafficking. Collection of international legal acts. Comp. T.N. Moskalkova, I.L. Dimitrov, N.B. Slussar. Moscow, Publishing house, 1999, pp. 7-35.
5. On the UN international drug control bodies, see in more detail in parag. 2 of the first chapter of this work.
6. Maslova A.B. International cooperation in the fight against the smuggling of drugs and psychotropic substances. Abstract of thesis. dis. cand. sciences of law. Moscow, 2002, pp. 12-13.
7. Counteraction to illegal drug trafficking. Collection of international legal acts. Comp. T.N. Moskalkova, I. L. Dimitrov, N.B. Slussar. Moscow, Publishing house, 1999, pp. 46-52.
8. Moskalkova T.N., Dimitrov I.L., Slussar N.B. Decree. slave. Moscow, Publishing house, 1999, pp. 49-56.
9. The names of the chemicals (Table 1 and Table 2) subject to international control are contained in the Annex to the Vienna Convention.
10. For more details on this Convention. Transnational Organized Crime. Definitions and reality. Monograph. Ed. V.A. Nomokonov. Vladivostok, Far Eastern University Publishing House, 2001, pp. 23-24.
11. World program of action in the field of international cooperation against illicit production, supply, demand, trafficking and distribution of narcotic drugs and psychotropic substances. Review of the activities of the United Nations in 1990. Moscow, 1991, pp. 231-238.
12. Declarations on guidelines for drug demand reduction. Report of the Commission on Narcotic Drugs to the Special Session of the General Assembly on the fight against and related activities to the illicit sale, demand, trafficking and distribution of narcotic drugs and psychotropic substances. A/B-20/4, pp. 22-27.

13. The “drug problem” in the declaration refers to the illicit cultivation, production, manufacture, sale, demand, trafficking and distribution of narcotic drugs and psychotropic substances, including amphetamine-type stimulants and precursors, as well as related criminal activities.

14. Speech by the UN Secretary General at the 58th session of the UN General Assembly. Politics, 2003, no. 6, pp. 17-23.

15. United Nations Organization. Basic Facts. Moscow, 2004, pp. 23-28.

16. Proizvodstvo opiuma v Afganistane vyroslo na 8 % [Opium production in Afghanistan up 8%]. Available at: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/11/17/opium/>.

17. Musaev D. Pravovoe sotrudnichestvo stran SNG v bor’be s nezakonnym oborotom narkotikov [Legal cooperation of the CIS countries in the fight against drug trafficking]. Review of law sciences, 2020, no. 3, pp. 100-106. DOI: 10.24412/2181-1148-2020-3-100-106/.

18. Musaev D., Aslonov F. Narkotik moddalar noqonuniy aylanishiga qarshi kurashishda bojxona organlarining roli [The role of customs authorities in combating drug trafficking]. Scientific progress, vol. 1, no. 6, 2021, pp. 641-644.

19. Musaev D.K. Forms of international legal and organizational interaction in the field of counteraction illicit drug trafficking, psychotropic substances and precursors. ProAcademy, vol. 2021, Iss. 2, Article 2. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/proacademy/vol2021/iss2/2/>.

UDC: 341.4(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-1645-044X

NIZOLARNI TINCH YO‘L BILAN HAL QILISH VOSITASI SIFATIDA XALQARO TERGOV KOMISSIYALARI TUZISHNING XALQARO-HUQUQIY ASOSLARI

Egamberdiyev Dilshod Alisherovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Xalqaro huquq va inson huquqlari”
kafedrası katta o‘qituvchisi,
e-mail: d.egamberdiyev@tsul.uz

Annotatsiya. O‘tgan asrning boshlarida xalqaro tergov komissiyalari dastlab davlatlar tomonidan xalqaro nizolarni tinch yo‘l bilan hal etishga ko‘maklashish maqsadida tuzila boshlangan. Xalqaro hamjamiyatda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tashkil etilgandan so‘ng xalqaro tergov komissiyalari xalqaro maydonda inqirozli vaziyatlarni tekshirish, xalqaro huquq doirasida buzilgan holatlar haqida to‘liq xabardor bo‘lish va aybdorlarning aybdorlik masalalarini hal qilish maqsadida tuzib kelinmoqda. Shu bilan bir qatorda xalqaro tergov komissiyalari faoliyatiga bugungi kunda genotsid, insoniyatga qarshi jinoyatlar, urush jinoyatlari, inson huquqlarining buzilishlari bilan bog‘liq vaziyatlarni o‘rganish va tergov qilish maqsadida ko‘proq ehtiyoj sezilmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, xalqaro tergov komissiyalari xalqaro huquqning inson huquqlari, xalqaro gumanitar huquq va xalqaro jinoyat huquqi sohalarida sodir etilgan huquqbuzarliklarni o‘rganish maqsadida murojaat etiladigan xalqaro huquq institutlaridan biri bo‘lib qoldi. Komissiyalar tuzish, o‘z navbatida, xalqaro huquqda o‘zining huquqiy asoslariga ega. Ushbu maqolada muallif xalqaro tergov komissiyalari tuzishning huquqiy asoslari va samarali faoliyatini ilmiy asoslab bergan. Shuningdek, mazkur faoliyatni yanada rivojlantirish bilan bog‘liq fikr-mulohazalar yuritgan.

Kalit so‘zlar: tergov, komissiya, xalqaro huquq, konvensiya, deklaratsiya, nizo, tinch, Jeneva, Gaaga, konferensiya.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ДЛЯ СОЗДАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОМИССИЙ ПО РАССЛЕДОВАНИЮ КАК СРЕДСТВА МИРНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ СПОРОВ

Эгамбердиев Дилшод Алишерович,
старший преподаватель кафедры
“Международное право и права человека”
Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация. В начале прошлого века международные комиссии по расследованию первоначально создавались государствами с целью содействия мирному урегулированию международных споров. После создания Организации Объединенных Наций в международном сообществе формируются Международные комиссии по расследованию с целью расследования кризисных ситуаций на международной арене, полного информирования о случаях нарушений в рамках международного права и решения вопросов вины виновных. Наряду с этим деятельность международных следственных комитетов сегодня все более необходима для расследования, в том числе ситуаций, связанных с геноцидом, преступлениями против человечности, военными преступлениями, нарушениями прав человека. Одним словом, комиссии стали одним из институтов международного права, к которому обращаются с целью расследования нарушений, совершенных международным правом в области прав человека, международного гуманитарного права и международного уголовного права. В свою очередь, считается, что создание комиссий имеет свою собственную правовую основу в международном праве. В данной статье автор научно обосновал правовую базу и эффективную деятельность по созданию

международных следственных комиссий. Также были высказаны замечания по поводу дальнейшего развития этой деятельности.

Ключевые слова: расследование, комиссия, международное право, конвенция, декларация, спор, мирный, Женева, Гаага, конференция.

INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL COMMISSIONS OF INQUIRY AS A MEANS OF PEACEFUL SETTLEMENT OF DISPUTES

Egamberdiyev Dilshod Alisherovich,
Senior Lecturer of the Department of
International Law and Human Rights of
Tashkent State University of Law

Abstract. At the beginning of the last century, international commissions of inquiry were initially created by States to promote the peaceful settlement of international disputes. After the creation of the United Nations, International Commissions of Inquiry are formed in the international community in order to investigate crisis situations in the international arena, fully inform about cases of violations within the framework of international law and resolve issues of guilt of the perpetrators. At the same time, the activities of international investigative committees are increasingly necessary today to investigate and investigate situations related to genocide, crimes against humanity, war crimes, and human rights violations. In short, the commissions have become one of the institutions of international law to which they turn in order to investigate violations committed by international human rights law, international humanitarian law and international criminal law. In turn, it is believed that the creation of commissions has its own legal basis in international law. In this article, the author scientifically substantiated the legal framework and effective activities for the creation of international investigative commissions. Comments were also made on the further development of this activity.

Keywords: investigation, commission, International law, convention, declaration, dispute, peaceful, Geneva, The Hague, conference.

Kirish

Dunyo hamjamiyatida sodir bo'layotgan turli voqea va hodisalar shundan dalolat bermoqdaki, xalqaro huquqiy munozaralar atrofida tergov komissiyalari tuzish hamda ular faoliyatini o'rganish bilan bog'liq asoslar ilmiy va siyosiy munozaralarga sabab bo'lmoqda. Chunki mazkur faoliyat 10 yoki 20 yil ilgari tashkil etilgan komissiyalarga qaraganda hozirda tez-tez tuzilmoqda. Natijada bevosita xalqaro jinoyat huquqi faoliyat doirasiga shunchalik singib ketdiki, bu, o'z navbatida, ularning huquqiy maqomi, predmet sohasi va vakolatlari to'g'risida turli bahs-munozaralarni keltirib chiqarmoqda.

Xalqaro sudning doimiy palatasi 1924-yil 30-avgustdagi Mavromatis ishi bo'yicha sud qarorida xalqaro nizoga "qonun yoki fakt bo'yicha kelishmovchilik, nizoning huquqiy tomoni yoki ikki tomonlama manfaatlar to'qnashuvi" deb ta'rif berdi [1; 2]. Ushbu ta'rif shuni ko'rsatdiki, xalqaro nizolarning mazmuni tomonlarning huquqiy fikrlaridagi farq bilan cheklanib qolmay, ular o'zaro munosabatlarining haqiqiy holatlarini har xil talqin qilish imkoniyatlarini ham qamrab

oladi. Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish usullari ham kelishuv (muzokaralar, vositachilik, tergov) va sud qarorlari faktik qarama-qarshiliklarini bartaraf etishga yo'naltirilishi mumkin. Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish usullarining ba'zilar uchun faktlarni aniqlash majburiy element hisoblanadi (tergov, yarashuv va sud jarayonlari).

Material va metodlar

Ushbu maqola yuzasidan ilmiy izlanishlar natijasida muallif tomonidan bir nechta huquqiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

1. Qiyosiy-tahlil metodi. Ushbu metoddan maqolada tahlil qilingan xalqaro hujjatlarning mazmunini qiyoslash orqali umumiy hamda o'ziga xos jihatlarini taqqoslash jarayonida foydalanildi.

2. Formal-logistik tahlil. Ilmiy izlanish jarayonida 1899- va 1907-yillarda qabul qilingan "Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish to'g'risida"gi Gaaga konvensiyalari, BMT Ustavida belgilangan qoidalar, 1929-yilda qabul qilingan Jeneva konvensiyalari, 1947-yilda qabul qilingan "Xalqaro fuqaro aviatsiyasi to'g'risida"gi Konvensiya, 1991-yil BMT Bosh Assambleyasining "Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faktlar-

ni aniqlash to'g'risida"gi Deklaratsiyasi, 1957-yil 29-aprelda Strasburgda qabul qilingan "Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish" bo'yicha Yevropa konvensiyasi, 1991-yilda qabul qilingan "Transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta'sirni baholash to'g'risida"gi Konvensiya hamda 1997-yilda qabul qilingan "Xalqaro suv oqimlaridan noqonuniy foydalanish huquqi to'g'risida"gi Konvensiya normalarini sharhlash va ular mazmunini ochib berishda formal-logistik metodga murojaat etildi.

3. Bugungi kunda sohadagi mavjud huquqiy holatning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish va asoslash jarayonida muallif tomonidan empirik metod hisoblangan tarixiy-huquqiy metod qo'llanildi. Bundan tashqari, maqolada mavzu yuzasidan muallifning nazariy fikr-mulohazalari ham bayon etilgan. Bunda muallif doktrinal huquqiy tadqiqot metodlaridan foydalangan.

Tadqiqot natijalari

Nizolarni hal qilish vositasi sifatida tergov komissiyalari faoliyatini ilk bor tartibga soluvchi xalqaro hujjatlar bu, albatta, 1899- va 1907-yillarda qabul qilingan "Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish to'g'risida"gi Gaaga konvensiyalaridir.

Xalqaro tergov komissiyalarining nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish mexanizmi huquqiy tomondan 1899-yilda qabul qilingan Gaaga konvensiyasida mustahkamlab qo'yildi. Konvensiyaning 9-moddasiga ko'ra, "shon-sharaf va hayotiy manfaatlariga ta'sir qilmaydigan xalqaro nizolar yuzaga keladigan bo'lsa, imzolovchi davlatlar o'zaro kelishuv asosida faktlarni aniqlash maqsadida xalqaro tergov komissiyalari tuzishi va tergov olib borishi mumkin [3]". Bundan ko'rinib turibdiki, davlatlarning shon-sharafi va ularning hayotiy manfaatlariga ta'sir qilmaydigan xalqaro nizolar yuzaga kelgan taqdirda, xalqaro tergov komissiyalari bevosita nizolarni tinch yo'l bilan hal etish usulidan foydalanishi mumkin.

Tergov komissiyasi tashkil etish uchun tarafalar "tekshirishi kerak bo'lgan faktlarni aniqlashi shart". Bunda yuritish tartibi va komissiya a'zolarining vakolatlari doirasi to'g'risida bitim tuziladi (10-modda). Davlatlarning komissiya bilan hamkorlik qilish majburiyatlari 12-moddada mustahkamlangan. Tergov natijalariga ko'ra hisobot tuziladi. Bu arbitraj qarorlari bilan bog'liq bo'lmagan holda, faqat faktlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Tomonlar tergov natijalarini tan olishda erkindirlar (14-modda).

Dastlab mazkur tergov komissiyalarining ishlash tizimi, tergov olib borish jarayoni har bir tuzilgan komissiya uchun vaqtinchalik *ad hoc* tartibda belgilangan. Lekin bu tizim o'zini oqlamadi va natijada 1907-yilda qabul qilingan "Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish to'g'risida"gi Gaaga konvensiyasida xalqaro tergov komissiyalari faoliyati to'liq belgilab qo'yildi (9-36-moddalar) [4]. Tergov komissiyalarining aniq maqsadi xolis va adolatli tergov orqali faktlarni aniqlash hamda qaror qabul qilishga ko'maklashish deb belgilandi (9-modda). Tomonlarning tergov komissiyasini tashkil etish to'g'risidagi kelishuvda komissiya-ning joylashuv joyi, uning ko'chib yurish huquqi, komissiya doirasida ishlatiladigan til va tergov ishtirokchilari foydalanishi mumkin bo'lgan til, har bir tomon faktlar va boshqa dalillarni taqdim etishi shart bo'lgan muddatlar ko'rsatilishi mumkin (10-modda). Tergovni tashkil etayotgan davlatning roziligi bilan uning hududida tergov olib borish mumkin (20-modda). Komissiya taraflardan holat bo'yicha tushuntirish va boshqa ma'lumotlarni taqdim etishini so'rashga haqli (22-modda). Agar taraflar va komissiya o'rtasidagi o'zaro hamkorlik doirasida komissiya talablarini bajarish davlatning "suvereniteti va xavfsizligiga" tahdid solsa yoki buzish bilan bog'liq bo'lsa, komissiya bilan hamkorlik bekor qilinishi mumkin (24-modda). Agar komissiya tomonlarning roziligi bilan boshqacha qaror qabul qilmasa, komissiya yig'ilishlari, tergov bayonnomalari va boshqa hujjatlarining maxfiyligi saqlanadi (32-modda). Ammo konvensiyaning 34-moddasiga ko'ra, yakuniy hisobot komissiya-ning ochiq yig'ilishida o'qiladi. 35-moddaga ko'ra, komissiya hisobotini qabul qilish tomonlar xohishiga bog'liq, ya'ni tomonlarga biror-bir majburiyat yuklanmaydi. Shu bilan birga, komissiya faoliyatini moliyalashtirish bevosita konvensiyaning 36-moddasiga ko'ra taraflar o'rtasida teng taqsimlanadi.

Diplomatik nuqtayi nazardan ikki konvensiyaning o'zida tergov komissiyalari huquqiy tabiatining bir necha jihatlari sanab berildi. Birinchidan, 1907-yilda qabul qilingan konvensiyaga ko'ra, "komissiya-ning oxirgi xulosasi faktlarni aniqlashga qaratilgan tavsiyaviy xarakter kasb etadi va komissiya hech qanday qaror qabul qilmaydi [5]". Ikkinchidan, Gaaga konvensiyasining 35-moddasiga ko'ra, ushbu hisobot majburiy kuchga ega emas, aksincha, ishtirokchi davlatlar-

ga hisobotda ta'sir ko'rsatish choralarini tanlash imkoni beriladi. Uchinchidan, 1899-yilda qabul qilingan konvensiyaning 13-moddasida belgilangan qoidaga muvofiq, hisobot faqat tomonlar e'tiboriga yetkaziladi va oshkora e'lon qilinmasligi aniq belgilab qo'yildi. Biroq 1899-yilda belgilangan qoidalardan farqli o'laroq, 1907-yil Gaaga konvensiyasining 34-moddasiga ko'ra, hisobot komissiyaning ochiq yig'ilishida o'qilishi kerakligi belgilandi.

Shuningdek, tergov xalqaro gumanitar huquqning manbasi hisoblangan bir qator konvensiyalarda ham mustahkamlab qo'yilgan.

1977-yildagi diplomatik konferensiyada xalqaro gumanitar huquqda faktlarni aniqlash bo'yicha tergov komissiyalarini hayotga tatbiq etishga doir bir nechta harakatlar amalga oshirildi [10]. Bundan maqsad, albatta, to'rtinchi Jeneva konvensiyasiga qo'shimcha I protokolning 90-moddasiga ko'ra, xalqaro gumanitar huquqning qo'pol buzilishiga nisbatan va shunga o'xshash huquqbuzarliklar to'g'risidagi da'volarni tekshirish hamda tergov bilan shug'ullanish uchun doimiy faktlarni aniqlash komissiyasi (xalqaro tergov komissiyasi) tashkil etish edi.

Birinchi Jahon Urushidan keyin xalqaro maydonda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash maqsadida Millatlar Ligasi tashkilotiga asos solindi. Liga Nizomining 11-, 13-, 15- va 17-moddalarida [11] tergov komissiyalari tuzish va ular faoliyatini amalga oshirish tartibi belgilangan.

Nizomning 11-moddasiga ko'ra, "Har qanday urush yoki urush tahdidi... Ligani qiziqtiradi va Liga bevosita xalqlar tinchligini samarali himoya qilish maqsadida tinchlik bilan bog'liq choralar ko'rishini e'lon qiladi". Shuningdek, 15-moddaga binoan, "Liga a'zolari o'rtasida yuzaga kelgan nizo hakamlik sudi yoki sud muhokamasiga taalluqli bo'lmasa ... nizoni ko'rib chiqish uchun Bosh kotibga topshirish mumkin"ligi aniq belgilab qo'yildi.

Millatlar Ligasi rasman 1945-yilda tugatilgandan so'ng Birlashgan Millatlar Tashkiloti tashkil etildi. Mazkur tashkilot Ustavining 33- va 34-moddalarida xalqaro tergov guruhlarini faoliyati bevosita huquqiy tartibga solindi. Ustavda tergov komissiyalarining kamida ikkita vazifasi aniq shakllantirildi.

Ustavning 33-moddasida "tergov" nizolari hal qilishning boshqa bir qancha shakllari qatorida nizoni hal qilish mexanizmlaridan biri sifatida

sanab o'tildi. Ushbu vazifaga ko'ra, xalqaro maydonda nizo yuzaga keladigan bo'lsa, Xavfsizlik Kengashi davlatlarga nizoni tinch yo'l bilan hal qilish mexanizmlarini qo'llash bo'yicha murojaat bilan chiqishi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, tergov komissiyalari davlatlar o'rtasidagi nizolarni hal qilishning alohida vositasi sifatida belgilab qo'yildi. Bosh Assambleya ham davlatlar o'rtasidagi nizolarni hal qilish vositasi sifatida tergov komissiyalaridan foydalanishni qo'llab-quvvatlab kelmoqda [12].

Shuningdek, Ustavning 68-moddasida shunday deyilgan: "Iqtisodiy-ijtimoiy kengash iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida hamda inson huquqlarini ta'minlash bo'yicha komissiyalar yoki o'z vazifalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan boshqa komissiyalar tuzadi." Albatta, BMTning Bosh Assambleyasi, Xavfsizlik Kengashi va Iqtisodiy-ijtimoiy Kengash (ECOSOC) asosiy organlar sifatida xalqaro tergov guruhlarini tuzishi mumkin. Rivojlanib borayotgan xalqaro huquqda nizolarni tinch yo'l bilan hal etish maqsadi sifatida tergov guruhlarini tuzishning huquqiy asosi, birinchi navbatda, bevosita BMT Ustavining bir necha moddalarida belgilab qo'yilgan.

Tadqiqot natijalari tahlili

D.O. Gafarovskiy fikricha, tergov komissiyalari faoliyati muvaffaqiyatli natijaga erishish uchun xizmat qilsa-da, tomonlar "birgalikda qaror qabul qilishi va kelishuvni amalga oshirish" uchun faktlarni bir xillashtirishlari muhimdir [2]. Muallif fikridan ko'rinib turibdiki, tergov komissiyalari hisobotlari bevosita tomonlar o'rtasida kelishuvni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Komissiyalar tarixidan ma'lumki, ular davlatlar o'rtasida, davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasida hamda xalqaro tashkilotlar taklifi bilan tuzilgan va o'z faoliyatini amalga oshirgan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo'lsak, dunyoda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashda xalqaro huquq subyektlarining birgalikda qaror qabul qilishlari muhim hisoblanadi.

Bundan tashqari, 1929-yilda qabul qilingan Jeneva konvensiyasidagi urush qonun-qoidalarini buzilishini tergov qilishga doir masalalarni tahlil qilishda quyidagi masalaga e'tibor qaratish lozim: 1929-yilda qabul qilingan Jeneva konvensiyasining 30-moddasida "urushayotgan tomonning talabiga binoan, Konvensiyaning buzilishi mumkin bo'lgan holatlar bo'yicha manfaatdor tomonlar

o'rtasida kelishuvga asosan tergov boshlanishi kerak", deb ko'rsatilgan [6].

Konvensiyadagi mazkur modda matni o'sha vaqtda muhim munozaralarga sabab bo'ldi va matn 1929-yilda diplomatik konferensiyada uzoq vaqt davom etgan ikkilanishlardan so'ng tasdiqlandi. Konferensiyadagi ko'plab delegatlar konvensiyadagi bunday norma bevosita davlatlarga qarshi sanksiyalar uchun eshik ochib beradi, degan hadikda edi. 1934-yilda bo'lib o'tgan XV Qizil Xoch Xalqaro konferensiyasida ushbu moddani qo'llash qiyinchilik tug'dirayotgani aytiladi, chunki bunda taraflar o'rtasida kelishuv va to'g'ridan-to'g'ri tartib mavjud emas edi [7]. Jeneva konvensiyasining 30-moddasi amaliyotda ilk bor 1936-yilda Italiya-Efiopiya o'rtasida yuzaga kelgan urush vaqtida qo'llanildi. Har ikki tomon Xalqaro Qizil Xoch Qo'mitasi muhokamalariga asosan, konvensiya bo'yicha himoyalangan tamg'alardan noqonuniy foydalanish bo'yicha tergov olib borishga rozilik bildirdi. Tergovda Italiya zaharli gaz moddalaridan foydalangan, degan da'volar ham paydo bo'ldi, ammo Italiya urush usullari tergov doirasiga hech qanday taalluqli emasligini ta'kidlagan [8].

Italiya urushda zaharli gazlardan foydalanishligi Millatlar Ligasiga ma'lum bo'lgach, tergov bevosita siyosiy qarama-qarshiliklarga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, Xalqaro Qizil Xoch Qo'mitasining rolini shubha ostiga qo'ydi. Natijada 1929-yildagi Jeneva Konvensiyasida mustahkamlab qo'yilgan davlatlar o'rtasida tergov komissiyasi tuzish amalda qo'llanilmadi. Xalqaro gumanitar huquq sohasida tergov samaradorligini oshirish maqsadida Xalqaro Qizil Xoch Qo'mitasi 1949-yilda o'tkazilgan diplomatik konferensiyada davlatlar da'vo qilgan huquqbuzarliklarni "tergov qilishni talab qilish" imkonini beruvchi "tergov jarayonini taklif qildi." Ammo davlatlar uning ba'zi jihatlarini juda murakkab deb hisoblagani uchun ushbu taklifni qo'llab-quvvatlamadi. [9].

Natijada 1929-yilda qabul qilingan konvensiyadagi qoida mohiyati 1949-yil Jeneva konvensiyalarida, agar tomonlar jarayon bo'yicha kelisha olmasa, qaror qabul qilish uchun sudyani birgalikda tayinlashi kerakligi to'g'risidagi tuzatish bilan saqlab qolindi [10].

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan BMT Ustavidagi moddalardan tashqari BMTning bir necha deklaratsiyalari va konvensiyalarida ham tergov

komissiyalari tuzish bilan bog'liq normalar mavjud. 1991-yil BMT Bosh Assambleyasining Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faktlarni aniqlash to'g'risidagi Deklaratsiyasi [14] bunga yaqqol misol bo'lishi mumkin. Deklaratsiyaning 1-moddasiga binoan, "Xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq vazifalarni bajarishda BMTning vakolatli organlari barcha tegishli faktlardan to'liq xabardor bo'lishlari kerak. Shu maqsadda ular faktlarni aniqlash faoliyatini amalga oshirish imkoniyatini ko'rib chiqishlari lozim". Lekin mazkur deklaratsiya BMTga a'zo davlatlar uchun majburiy hisoblanmaydi, aksincha, tavsiyaviy xarakterga egadir.

Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish mexanizmlari mintaqaviy tashkilot sifatida Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar miqyosida ham 1957-yil 29-aprelda Strasburgda qabul qilingan "Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish bo'yicha Yevropa konvensiya"si asosida tartibga solinishini ko'rishimiz mumkin [15]. Yevropa konvensiyasining 5-moddasiga ko'ra, "agar kelishmovchilik yuzaga kelganda, u ilgari manfaatdor tomonlar tomonidan tuzilgan vakolatli doimiy kelishuv komissiyasiga ko'rib chiqish uchun topshiriladi. Agar tomonlar komissiyaga murojaat qilishni lozim deb topmasa yoki komissiya mavjud bo'lmasa, nizo taraflaridan biri boshqa tarafa iltimosnoma bilan murojaat qilgan kundan boshlab uch oy ichida taraflar tomonidan tashkil etiladigan maxsus kelishuv komissiyasiga beriladi". "Tergov olib borishda komissiya bir ovozdan boshqa qaror qabul qilmasa, ushbu Konvensiya qoidalarini hisobga olgan holda, 1907-yil 18-oktabrdagi "Xalqaro nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish to'g'risida"gi Gaaga konvensiyasining III qismi qoidalariga muvofiq harakat qiladi" (12-modda).

Ma'lumki, zamonaviy xalqaro jamiyat bir asr oldingi jamiyatga qaraganda ancha tartibga solingan va institutsionallashtirilgan. Tergov va faktlarni aniqlash bo'yicha qoidalar ham xalqaro huquqda maxsus shartnoma rejimida yoki ayrim xalqaro tashkilotlarning ta'sis shartnomalarida ham o'rnatilgan [16]. Inson huquqlari, tinchlik va xavfsizlikdan tashqari nizolarni hal qilishning bir usuli sifatida tergov o'tkazishni nazarda tutuvchi shartnomalarga 1991-yilda qabul qilingan "Transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta'sirni baholash to'g'risida"gi Konvensiya (ES-POO Konvensiya) [17], 1997-yilda qabul qilingan

“Xalqaro suv oqimlaridan noqonuniy foydalanish huquqi to‘g‘risida”gi Konvensiya [18] va 1947-yilda qabul qilingan “Xalqaro fuqaro aviatsiyasi to‘g‘risida”gi Konvensiya (Chikago konvensiyasi) larni misol qilib keltirish mumkin.

1991-yil 25-fevralda qabul qilingan “Transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta’sirni baholash to‘g‘risida”gi Konvensiya (ESPOO Konvensiya)ning asosiy maqsadi milliy rivojlanish faoliyatining transchegaraviy salbiy ta’sirlarining oldini olishdir. Ya’ni har xil iqtisodiy faoliyat va ularning atrof-muhitga ta’siri o‘rtasidagi munosabatni o‘rganib, ekologik toza va barqaror rivojlanishni ta’minlashdan iborat. Mazkur Konvensiyaning IV Ilovasi bevosita nizolarni hal qilish bo‘yicha ixtiyoriy tergov o‘tkazishni nazarda tutadi. Tergov nizo yuzaga kelganda, nizoni keltirib chiqargan faoliyatning transchegaraviy ta’sirini aniqlaydi. Ushbu tergov komissiyasi a’zolari ilmiy va texnik mutaxassislardan iborat bo‘lishi va a’zolarining qaror qabul qilishdagi fikrlari ilmiy prinsiplarga asoslanishi zarurligi aniq belgilab qo‘yildi.

1997-yil 21-mayda qabul qilingan “Xalqaro suv oqimlaridan noqonuniy foydalanish huquqi to‘g‘risida”gi Konvensiyaning 33-moddasiga ko‘ra, “ushbu Konvensiya, agar tomonlar o‘z nizolarini boshqa yo‘llar bilan hal qila olmasa, faktlarni aniqlash bo‘yicha komissiya tuzishi mumkin”ligi belgilab qo‘yilgan. Konvensiyaning 33-modda 8-bandiga muvofiq, “Komissiya o‘z hisobotini ko‘pchilik ovoz bilan qabul qiladi... adolatli qaror qabul qilish uchun zarur deb hisoblagan tavsiyalarni tomonlarga taqdim etadi”, shuningdek, “bunday tavsiyalar manfaatdor taraflar tomonidan adolatli ko‘rib chiqiladi”, deb belgilab qo‘yilgan.

Aviatsiya hodisalarini tergov qilish va tekshirish, qoida tariqasida “Xalqaro fuqaro aviatsiyasi to‘g‘risida”gi Konvensiyaning 26-moddasiga ko‘ra, bevosita hodisa yuz bergan davlat organlarida olib borilishi belgilangan. Ya’ni biror davlat hududida havo kemalari bilan bog‘liq baxtsiz hodisa yuz bergan taqdirda, buning natijasida o‘lim yoki og‘ir shikast yetkazilganda va katta miqdorda ziyon xavfi yuzaga kelganda, baxtsiz hodisa tegishli bo‘lgan davlat o‘z milliy qonunchiligida ruxsat etilgan darajada Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti tavsiyalariga asosan, halokat holatlarini tekshirib, tergovni amalga oshiri-

shi mumkin. Shuningdek, mazkur qoida “Xalqaro fuqaro aviatsiyasi to‘g‘risida”gi Konvensiya (Chikago konvensiyasi)ning “Aviatsiyada baxtsiz hodisalar va insidentlarni tergov qilish to‘g‘risida”gi XIII Ilovasi [19] hamda Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkilotining “Aviatsiyada baxtsiz hodisalar va insidentlarni tergov qilish to‘g‘risida”gi [20] qo‘llanmasida ham batafsil bayon etilgan. Ushbu konvensiyadan ko‘rinib turibdiki, xalqaro tergov komissiyalari biron-bir davlatning boshqaruv tizimiga kiritilmagan va xalqaro munosabatlarda o‘z nomidan ish olib boruvchi mustaqil organdir. Lekin yuqoridagi konvensiya normalaridan shuni tushunishimiz mumkinki, bir qator holatlarda xalqaro tergov guruhi ishtirokida ichki tekshiruvlar ham olib boriladi.

Xulosalar

Tergov komissiyalari tuzishning huquqiy asosi BMT Ustavining 33- va 34-moddalaridan tashqari mazkur Ustavning 7-moddasida ham keltirilgan. Ustavning 7-modda 2-bandiga ko‘ra, BMTning asosiy organlari tomonidan yordamchi organlar tuzilishi mumkinligi aniq belgilab qo‘yilgan. Garchi 7-moddada belgilangan “yordamchi organ”larning turi aniq ko‘rsatilmagan bo‘lsa-da, lekin tergov komissiyalarini umumiy ma’noda yordamchi organ deb olishimiz mumkin. Yordamchi organlar bevosita BMTning asosiy organlari tomonidan tuzilgan Ustavning 7-modda 1-bandi-da belgilab qo‘yilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin.

Danesh Sarushi (Danesh Sarooshi) fikricha, yordamchi organlar ikki shartga ko‘ra tuzilishi kerak: ular BMTning asosiy organini tashkil etishi hamda asosiy organlar rahbarligi va nazorati ostida bo‘lishi [13]. Ustavning 22- va 29-moddalarida BMT Bosh Assambleyasi va Xavfsizlik Kengashiga o‘z vazifalarini bajarishi uchun qanday yordamchi organlar zarur bo‘lsa, ularni ta’sis eta oladi, deb belgilab qo‘yilgan. Zamonaviy tergov komissiyalarining Bosh Assambleya tomonidan tuzilgan yordamchi organi Inson huquqlari bo‘yicha Kengash (The Human Rights Council) tomonidan tashkil etilmoqda. Mazkur organ 2006-yil Inson huquqlari bo‘yicha komissiya o‘rnida tuzilgan.

Yuqoridagi tahlil shundan dalolat beradiki, BMT Ustavining ayrim moddalariga o‘zgartirish va qo‘shimcha kiritish zamon talabi bo‘lib qolmoqda. Ustavning 7-modda 2-bandi bilan BMTning asosiy organlariga yordamchi organlar tuzish vakolati

berilgan. Agar biz tergov komissiyalarini xalqaro xavfsizlik va tinchlikni saqlash maqsadida bir yordamchi organ deb oladigan bo'lsak, bugungi kunda BMTning yordamchi organlari tomonidan tuziladigan komissiyalar ham mavjud. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, Ustavning 7-modda 3-bandini quyidagi mazmunda to'ldirish maqsadga muvofiq bo'lar edi:

“BMTning asosiy organlari tomonidan tuzilgan yordamchi organlar xavfsizlik va tinchlikni saqlash, inson huquqlari va gumanitar huquq normalari buzilishlarining oldini olish va huquqbuzarliklar bo'yicha BMTni ogohlantirish maqsadida xalqaro huquqda komissiyalar, ekspertlar guruhi, turli missiyalar tashkil etishi mumkin”

Nizolarni hal qilish vositasi sifatida tergov komissiyalari faqat inson huquqlari buzilishi yoki xalqaro gumanitar huquq qoidalarining buzilishi bilan bog'liq vaziyatlarda emas, balki ayrim xalqaro huquq qoidalari buzilishining oldini olish va nizoni hal qilish uchun ham tuzilishi mumkin.

Xalqaro huquqning turli sohalarida tashkil etilishidan qat'i nazar, xalqaro tergov komissiyalarining predmeti, vazifasi va maqsadi bitta: ya'ni alohida davlatlar, xalqaro tashkilotlar yoki umuman, xalqaro hamjamiyat uchun muhim bo'lgan voqealarning haqiqiy holatini to'liq va aniq ko'rsatishdir. Nizolarni tinch yo'l bilan hal etish vositasi sifatida tergov komissiyalari predmetini dengizda sodir etilgan hodisalar, aviahalokatlar, atrof-muhitga zarar yetkazish, xalqaro gumanitar huquq normalarining jiddiy buzilishi tashkil etadi. Misol uchun, xalqaro tashkilotlar tomonidan tuziladigan tergov komissiyalari qoida tariqasida xalqaro gumanitar huquq, inson huquqlari buzilishlarini tekshirish, gumanitar inqirozlarning haqiqiy holatlarini aniqlash, siyosiy va jamoat arboblari o'ldirilishi bilan bog'liq holatlar, ya'ni sodir etilgan huquqbuzarlik faktlarini aniqlash bilan shug'ullanadi.

Yuqorida ko'rib o'tganimiz, 1899- va 1907-yillarda qabul qilingan Gaaga konvensiyalariga

ko'ra, “tergov natijalari to'g'risidagi hisobot faqat faktlarga taalluqli bo'lishi kerak...” deb belgilab qo'yilgan. Mazkur normadan ko'rishimiz mumkinki, komissiyalarning asosiy predmeti, bu, albatta, huquqbuzarlik aniq faktlarini aniqlashdir. Lekin Z.Yedigo (Yihdego, Z.) fikriga ko'ra, “faktlarni aniqlash bo'yicha zamonaviy komissiyalarning aksariyati haqiqatni aniqlash va huquqiy masalalar bilan shug'ullanadi. Bunday normaning istisno yoki aniq belgilangan norma ekanligi ma'lum emas” [21]. Muallif o'z fikri bilan tergov komissiyalari ayrim vaziyatlarda o'z predmetidan chetga chiqish holatlari kuzatilayotganini ta'kidlamogda. Mazkur fikrni rivojlantirib, shuni ta'kidlashimiz mumkinki, 1899- va 1907-yilda qabul qilingan Gaaga konvensiyalarida belgilangan normalarga o'zgartirishlar kiritish zarur. Chunki raqamlashib borayotgan jamiyatda tergov komissiyalarini sodir etilgan huquqbuzarlik faktlarini aniqlash bilan chegaralab qo'yish xato hisoblanadi. Gaaga konvensiyalarida, ya'ni 1899-yildagi konvensiyaning 14-moddasi va 1907-yildagi konvensiyaning 35-moddasida ko'zda tutilgan normalarni *“tergov natijalari to'g'risidagi hisobotda sodir etilgan huquqbuzarlik, aniqlash mumkin bo'lgan faktlar va har qanday buzilgan xalqaro huquq normalari aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak, mazkur hisobot arbitraj qaroriga tenglashtirilishi kerak emas”*, deb o'zgartirish maqsadga muvofiqdir. Mazkur o'zgartirish bevosita xalqaro huquqning buzilgan prinsiplari va normalarini aniq bilish imkonini beradi. Natijada tergov komissiyalarining zamon bilan hamnafasligi yanada oshadi.

Xulosa o'rnida shuni qayd etishimiz joizki, davlatlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan tuziladigan xalqaro tergov komissiyalari, o'z navbatida, xalqaro huquqda jiddiy qonunbuzarliklar to'g'risida xabardorlikni oshirish va aybdorlar javobgarligini belgilashda ijobiy amaliyot yaratib berdi. Ularning xulosalari va tavsiyalari haqiqatni aniqlashda, adolat va javobgarlikni belgilashda amaliyotda katta xizmat qilmoqda.

REFERENCES

1. Tolstyh V.L. Kurs mezhdunarodnogo prava [International Law Course]. Moscow, 2010, 439 p.
2. Kudinov A.S. Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie organizatsii i dejatel'nosti mezhdunarodnyh komissij [International legal regulation of the organization and activities of international commissions]. Moscow, 2018, 46 p.

3. Convention for the Pacific Settlement of International Disputes, 1899. Available at: <https://docs.pca-cpa.org/2016/01/1899-Convention-for-the-Pacific-Settlement-of-International-Disputes.pdf/>.
4. Van den Herik L. An inquiry into the role of commissions of inquiry in international law: navigating the tensions between fact-finding and international law application. *Chinese Journal of International Law*, 2014, vol. 13, no. 3, 511 p.
5. Convention for the Pacific Settlement of International Disputes, 1907 Available at: <https://docs.pca-cpa.org/2016/01/1907-Convention-for-the-Pacific-Settlement-of-International-Disputes.pdf>.
6. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 1929, July 27. Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/300?OpenDocument/>.
7. Pictet J. Commentary on the Geneva Conventions of August 12, 1949. Vol. I, 374 p. Available at: https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/GC_1949-I.pdf/.
8. Harwood C.E.M. The roles and functions of atrocity-related United Nations commissions of inquiry in the international legal order navigating between principle and pragmatism. Boston, 2020, p. 32.
9. Grace R., Bruderlein C. Building effective monitoring, reporting, and fact-finding mechanisms. Harvard, 2012, p. 4.
10. Ustav Ligi nacij. 10 janvarja 1920 goda [League of Nations Charter. January 10, 1920]. Available at: <http://doc20vek.ru/node/451/>.
11. Question of Methods of Fact-Finding. UNGA 72; A/RES/2329, vol. XXII, 1967, December 18. Available at: <https://www.refworld.org/docid/3b00f1cf10.html/>.
12. Sarooshi D. The Legal Framework Governing United Nations Subsidiary Organs *British Yearbook of International Law*, 1996, vol. 67, issue 1, pp. 416. DOI: <https://doi.org/10.1093/bybil/67.1.413/>.
13. Declaration on Fact-Finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security Available at: https://legal.un.org/avl/ha/ga_46-59/ga_46-59.html/.
14. European Convention for the Peaceful Settlement of Disputes Strasbourg, 29.IV.1957. Available at: <https://rm.coe.int/1680064586/>.
15. Schermers H.G., Blokker N.M. *International institutional law: unity within diversity*. 2011, 5th rev. ed., pp. 469-477.
16. Konvencija ob ocenke vozejstviya na okruzhajushhuju sredu v transgranichnom kontekste. Prinjata 25 fevralja 1991 goda [Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context Adopted on February 25, 1991]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/env_assessment.shtml/.
17. Konvencija o prave nesudohodnyh vidov ispol'zovanija mezhdunarodnyh vodotokov. Prinjata rezoljuciej 51/229 General'noj Assamblei ot 21 maja 1997 goda [Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses Adopted by General Assembly resolution 51/229 of 21 May 1997]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercrs.shtml/.
18. Rassledovanie aviacionnyh proisshestvij i incidentov. Prilozhenie 13 k Konvencii o mezhdunarodnoj grazhdanskoj aviacii. Izd. odinnadcatoe, ijul' 2016 goda [Investigation of aircraft accidents and incidents. Appendix 13 to the Convention on International Civil Aviation. Eleventh ed., July 2016]. Available at: <http://www.caakz.com/wp-content/uploads/2020/03/prilozhenie-13.-rassledovanie-aviacionnyh-proisshestvij-i-incidentov.pdf/>.
19. Manual of Aircraft Accident and Incident Investigation Part I. Organization and Planning. Available at: <https://skybrary.aero/bookshelf/books/3282.pdf/>.
20. Yihdego Z. The Gaza Mission: Implications for International Humanitarian Law and UN Fact-finding. *Melbourne Journal of International Law*, 2012, no. 13 (1).
21. Egamberdiyev D. Mezhdunarodnij opyt regulirovanija i organizatsii rassledovanija mezhdunarodnymi sledstvennymi gruppami [International experience of regulation and organization of investigations by international investigation teams]. *Review of law sciences*, 2020, no. 3, pp. 95-99. DOI: 10.24412/2181-1148-2020-3-95-99/.

UDC: 343.3

ORCID: 0000-0002-5008-7533

OLIV TA'LIM SOHASIDA KORRUPSIYAVIY HUQUQBUZARLIK SHAKLLARI, TASNIFI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Qo'chqorov Zafarjon Qayumjon o'g'li,
O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi
Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi,
e-mail: jasperlawyer@mail.ru

Annotatsiya. So'nggi yillarda mamlakatimizda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida muhim tashkiliy-huquqiy islohotlar amalga oshirilmoqda. Aholining huquqiy ongi va madaniyatini oshirish, jamiyatda korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli choralar ko'rilmogda. Davlat tomonidan korrupsiyaga qarshi yo'naltirilgan barcha islohotlar fuqarolarning huquq va manfaatlarini ko'zlab amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ta'lim sohasida korrupsiyaga qarshi jadal faoliyat olib borish orqali mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy davlat boshqaruvi rivojlanayotgan va xususiy sektorda kasb turlari shiddat bilan ko'payayotgan bir vaziyatda malakali kadrlarga bo'lgan talabning ortishi va ijobiy natijalarga erishishda yetuk kadrlar xizmatidan foydalanish hal qiluvchi ahamiyat kasb etayotgani oliy ta'lim sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish dolzarbligini oshirmogda. Oliy ta'lim sohasida korrupsiyaga qarshi kurashish borasida ilmiy adabiyotlar yetishmasligi va ushbu yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar o'tkazilmaganligi sababli sohadagi korrupsiya bilan bog'liq nazariy tushunchalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Maqolada oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarlik "shakllari", "tasnifi" va o'ziga xos "xususiyatlari" tushunchalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan bo'lib, ushbu tushunchalarga ta'riflar berilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, korrupsiyaviy huquqbuzarlik, nazariy tushunchalar, korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllari, tasnifi, xususiyatlari.

ФОРМЫ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИОННЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Кучкаров Зафаржон Каюмжон угли,
самостоятельный соискатель
Академии Генеральной прокуратуры
Республики Узбекистан

Аннотация. В последние годы в стране проводятся значительные организационные и правовые реформы в борьбе с коррупцией. Систематически принимаются меры по повышению правосознания и культуры населения, формированию бескомпромиссного отношения к коррупции в обществе. Все антикоррупционные государственные реформы осуществляются в интересах граждан. Особое внимание уделяется подготовке независимых, конкурентоспособных кадров с высокими моральными и этическими качествами путем интенсивной антикоррупционной деятельности в сфере образования. В условиях быстрого увеличения количества профессий в современном государственном управлении и частном секторе растущий спрос на квалифицированный и зрелый персонал и его использование имеют решающее значение для достижения положительных результатов, что повышает актуальность борьбы с коррупцией в высшем образовании. Из-за отсутствия научной литературы по борьбе с коррупцией в высшем образовании и отсутствия исследований в этой области особое внимание следует уделять теоретическим концепциям коррупции в этой области. Также приводится научный анализ понятий формы, классификации и специфических признаков коррупционных правонарушений в сфере высшего образования, даны определения этих понятий.

Ключевые слова: высшее образование, коррупционное правонарушение, теоретические понятия, формы, классификация, характеристики коррупционного правонарушения.

FORMS, CLASSIFICATION, AND CHARACTERISTICS OF CORRUPTION OFFENSES IN HIGHER EDUCATION

Kuchkarov Zafarjon Kayumjon ugli,

Ph.D. candidate of the Academy of
the Prosecutor General's office of the Republic of Uzbekistan

Abstract. In recent years, the country has undergone significant organizational and legal reforms in the fight against corruption. Measures are being systematically taken to raise the legal awareness and culture of the population, to form an uncompromising attitude towards corruption in society. All anti-corruption reforms carried out by the state are carried out in the interests of citizens. Particular attention is paid to the training of independent, competitive personnel with high moral and ethical qualities through intensive anti-corruption activities in the field of education. With the rapid growth of professions in modern public administration and the private sector, the growing demand for qualified personnel and the use of mature personnel are critical to achieving positive results, which increases the relevance of the fight against corruption in higher education. Due to the lack of scientific literature on combating corruption in higher education and the lack of research in this area, special attention should be paid to theoretical concepts of corruption in this area. The article provides a scientific analysis of the concepts of "forms", "classification" and specific "signs" of corruption offenses in the field of higher education and defines these concepts.

Keywords: higher education, corruption offense, theoretical concepts, forms, classification, features of corruption offenses.

Kirish

Korrupsiyadan xolijamiat va davlatni yaratish mamlakat taraqqiyotining mustahkam kafolati bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2018-yil 7-dekabr kuni Konstitutsiyamizning 26 yilligiga bag'ishlangan marosimda so'zlagan nutqida "Korrupsiya bilan hech qachon maqsadimizga erisha olmaymiz" [1], deb ta'kidlagan edilar.

Korrupsiyaga qarshi kurashishda oliy ta'lim muhim ahamiyatga ega soha sifatida ajralib turadi, chunki oliy ta'lim mehnat faoliyatiga yo'llanma beruvchi yakuniy uzluksiz ta'lim bosqichi hisoblanadi. Mamlakatda oliy ma'lumotga ega kadrlarning yetishmasligi, alohida mutaxassislik talab qiluvchi yangi davlat organlarining tashkil etilishi va uning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish, rahbarlik lavozimlarining bo'sh qolib ketishi hamda malakali rahbarlarning bir tashkilotdan boshqasiga juda tez o'tkazilishi kabi muammolarni keltirib chiqaradi.

Ushbu muammolarni haletishga davlat rahbari tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda, xususan, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2020-yil 29-dekabr kuni Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomalarida 2020-yilda oliy ta'limga qabul parametrlari 2016-yilga nisbatan 2,5 barobarga o'sganligini,

yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi 9 foizdan 25 foizga ortganligini ta'kidlagan holda, oliy ta'limga ajratiladigan davlat grantlari sonini kamida 25 foizga oshirishni belgilab berdilar [2]. Bugungi kunda ushbu ko'zlangan natijalarga erishildi.

Biroq ushbu ko'rsatkich Qozog'istonda 54 foiz, Qirg'izistonda 41 foizni tashkil etsa [3, 82-b.], Yaponiya, Kanada, Fransiya, Shvetsiya, AQSH davlatlarida, Buyuk Britaniya, Italiya, Koreya Respublikasida deyarli barcha bitiruvchilar oliy ta'limga qamrab olingan [4].

Butun dunyoda va mamlakatimizda oliy ta'lim olishga bo'lgan intilish juda yuqori va bu boradagi kuchli raqobat korrupsiyaviy holatlar kelib chiqish ehtimolini oshirmoqda.

Hozirda dunyoda 25 mingdan ortiq oliy ta'lim muassasasi mavjud bo'lib, [5] ularda 250 million atrofida talabalar tahsil olishmoqda. Talabalar soni yildan-yilga ortib borayotgan bo'lib, Melburn qirollik texnologiyalari universiteti tadqiqotchisi Angel Kalderon izlanishlariga asosan, talabalar soni 2030-yil 380 mln, 2035-yilda 472 mln, 2040-yilda 594 mln nafarga yetishi ko'rsatilmoqda [6].

Material va metodlar

Oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy xavf-xatarlarning oldini olish, sohada mavjud muam-

mo va kamchiliklarni bartaraf etishda ilmiy tadqiqotlar hamda ularning ijobiy natijalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz doirasida korrupsiyaga qarshi kurashish, xususan, oliy ta'lim sohasida korrupsiyaning oldini olish yangi va o'rganilmagan yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Yuqoridagi asoslarga tayangan holda, oliy ta'lim sohasida sodir etilgan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni nazariy jihatdan o'rganib, sohadagi huquqbuzarlik "shakllari", "tasnifi" va ularning o'ziga xos "xususiyatlari" tushunchalariga alohida to'xtalish maqsadga muvofiq.

Tadqiq etilayotgan mavzuni maqolada yoritishda qiyosiy-huquqiy, tarixiy, tizimli-tuzilmaviy, mantiqiy, aniq sotsiologik, ilmiy manbalarni kompleks tadqiq etish, induksiya va deduksiya, statistik ma'lumotlar tahlili kabi usullar qo'llanildi.

Maqolada oliy ta'lim sohasida sodir etilgan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning nazariy jihatlarini hisoblangan huquqbuzarlik "shakllari", "tasnifi" va ularning o'ziga xos "xususiyatlari" kabi asosiy nazariy tushunchalar tadqiqot obyekti sifatida o'rganildi.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar turli xil shakllarda va ko'rinishlarda sodir etiladi.

Shakl tushunchasiga turli yondashuvlar mavjud. Masalan, S.Ojegov [7, 2148-b] shakl mazmunining ajralmas qismi, uning mavjudligini ta'minlovchi, ifodalanishiga xizmat qiluvchi tushuncha, deb ta'riflaydi. D.Ushakov esa shakl bu tashqi ko'rinish, obyektning tashqi ifodalanishi deb hisoblaydi [8, 2157-b].

Korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllari o'zining shakliy xususiyatlari bilan huquqbuzarliklarni bir-biridan farqlash va ajratishda mezon sifatida xizmat qiladi.

Shunga ko'ra, oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakliga oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning turli ko'rinishlari sifatida ta'rif berish mumkin.

K. Kuzina oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning quyidagi shakllarini ko'rsatib o'tgan: davlatga qarashli oliy ta'lim muassasasida (bundan buyon matnda OTM shaklida keltiriladi) budjet mablag'larining talon-toraj qilinishi; OTMni akkreditatsiya qilish uchun

pora berish; oliy ta'limga oid diplom va boshqa hujjatlarni noqonuniy usulda olish; tanlov natijasini hisobga olmagan holda OTMni ro'yxatdan o'tkazish; talabalarni baholash jarayonida o'qituvchilar tomonidan korrupsiyaviy tovlamachilik sodir etish; o'qishni istamagan talabalarining o'qituvchilarga korrupsiyaviy bosim qilishi; hamkasblar va rahbariyatning mas'ul o'qituvchilarga talabalarni qo'llab-quvvatlash masalasida korrupsiyaviy bosimlar o'tkazishi [9, 15-b.].

Fikrimizcha, sohadagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning quyidagi shakllarini mamlakatimiz doirasida ko'rish mumkin:

- OTMga kirish jarayonida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- talabalarni baholash jarayonida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- bitiruv malakaviy ishi yoki magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qilish jarayonida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- talabalarining davomatini yashirish maqsadida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- o'qish joyini ko'chirish, o'qish yo'nalishini o'zgartirish hamda o'qishga qayta tiklash jarayonida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- ilmiy-tadqiqot jarayonlarida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- budjet mablag'larini talon-toraj qilish;
- rahbar xodimlar va hamkasblarning mas'ul o'qituvchilarga korrupsiyaviy bosim o'tkazishi;
- OTM xodimlaridan korrupsiyaviy maqsadlarda noqonuniy pul mablag'larini yig'ish;
- talabalarga kitoblar va boshqa o'quv materiallarini majburiy sotish hamda buning uchun ularni turli jabhalarda qo'llash;
- OTMni bitirganligi to'g'risida soxta diplom yoki boshqa hujjatlar berish;
- kadrlarni lavozimga tayinlash, ularni ishdan bo'shatish, moliyaviy rag'batlantirish jarayonida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- OTMga davlat xaridlarini amalga oshirishda korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish;
- talabalarni yotoq joyi bilan ta'minlash jarayonida korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etish va boshqalar.

Respublika oliy ta'lim sohasida 2019-2020-yillar va 2021-yilning 6 oyi davomida sodir etilgan korrupsiyaviy jinoyatlarni tahlil qilsak, ushbu davrda 145 ta korrupsiyaviy jinoyatlar sodir etilgan va korrupsiyaviy jinoyatlarning 112 tasi

o'qishga kiritish, 12 tasi o'qish joyini ko'chirish, o'qish yo'nalishini o'zgartirish hamda o'qishga qayta tiklash, 9 tasi mulkni talon-toraj qilish, 6 tasi oliy ta'lim muassasasiga ishga kirish, 3 tasi baholash, 2 tasi salbiy davomatni yashirish, 1 tasi bitiruv malakaviy ishni yozish jarayonlari bilan bog'liq [10].

Raqamlar va amaliy misollar pora evaziga o'qishga kiritib qo'yish, o'qish joyini ko'chirish, o'qish yo'nalishini o'zgartirish hamda o'qishga qayta tiklash, budjet mablag'larini talon-toraj qilish kabi korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllari keng tarqalganligini ko'rsatmoqda.

OTMga o'qishga kiritish bilan bog'liq korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakli jahon dajasidagi dolzarb huquqbuzarliklardan biri hisoblanadi va xorijiy davlatlarda sodir etilgan keng ko'lamdagi amaliy misollar buni tasdiqlaydi.

Misol uchun, 2019-yil boshlarida jahon omma-viy axborot vositalari bergan xabarlariga asosan, AQShda o'qishga qabul qilish bo'yicha maslahatchi William Rick Singer pora evaziga kirish imtihonlari test natijalarini sun'iy ko'tarish bilan bog'liq korrupsiyaviy jinoyat sodir etgan.

Ushbu shaxsga 2011-2018-yillar davomida 32 nafar ota-onalar farzandlarini o'qishga kiritish uchun 25 mln AQSH dollari miqdorida pora berganligi aniqlangan. William Rick Singer tergov davomida o'tgan bir necha yillar davomida 750 yaqin oilalarning farzandlariga korrupsiyaviy yo'llar bilan o'qishga kiritishga yordam berganligini tan olgan [11, 9-b.].

Tahlillar so'nggi yillarda mamlakatimizda xorijiy OTMlar bilan bog'liq korrupsiyaviy jinoyatlar sodir etilishi ko'p kuzatilmoqda, jumladan, oxirgi ikki yarim yilda sodir etilgan korrupsiyaviy jinoyatlarning 16 tasi xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan bog'liq [10].

YUNESKoning statistik ma'lumotlariga ko'ra, 2017-yilda O'zbekistondan chetga o'qishga ketgan talabalar soni 34 990 nafarni tashkil etgan [12].

Oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy huquqbuzarliklar shakllarini o'rganish va tahlil qilish sohada dolzarb huquqbuzarlik shakllarini aniqlashga, ularni bartaraf etish bo'yicha zarur choralar ko'rishga imkoniyat yaratadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan huquqbuzarliklar shakllari ro'yxatini qat'iy belgilab bo'lmaydi, chunki huquqbuzarlik sohaning har qanday

bosqichida va turli xil shaklda sodir etilishi mumkin.

Fikrimizcha, barcha sohalarida bo'lgani kabi oliy ta'lim sohasida ham korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllari makon va zamon bilan birgalikda o'zgarib boradi. Bu o'zgarishlar oliy ta'lim sohasida o'rnatilgan qonuniy tartiblar, texnik rivojlantirish, ta'lim berish usullari va boshqa omillar bilan bog'liq.

Masalan, yaqin tarixda mas'ul shaxslar OTMga kirish imtihonlarida pora evaziga abituriyentlarga oldindan kelishilgan savollarni bergan holda, korrupsiyaviy huquqbuzarlik sodir etgan bo'lsa, bugungi kunda kirish imtihonlari test shakliga o'tkazilgani sababli ular pul evaziga uyali aloqa vositalarini imtihon xonalariga olib kirish shaklidagi korrupsiyaviy huquqbuzarlik ommalashgan.

Oliy ta'lim sohasida sodir etilayotgan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni turli asoslarga ko'ra tasniflash mumkin. Shuning uchun oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni tasniflashda turli xil yondashuvlar mavjud.

Jumladan, A.Osipian oliy ta'lim sohasida sodir etilayotgan korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllarini turli asoslar bo'yicha tasniflaydi. Xususan, u huquqbuzarliklarning sodir etilish usuliga ko'ra: poraxo'rlik, nepotizm, favoritizm, firibgarlik, moddiy boyliklarni talon-toraj qilish, plagiat, kasbiy odob-axloq qoidalarini buzish, shartnomani buzish; sodir etilish sohasiga ko'ra: OTMga qabul qilish, ta'lim berish, bitirish, akkreditatsiya va litsenziyalash, professor-o'qituvchilarni tanlab olish va rag'batlantirish, tadqiqot olib borish, grantlar olish; subyektlar o'rtasidagi munosabatlarga ko'ra: davlat-universitet, tadbirkor-universitet, fakultet-talaba, fakultet-boshqaruv, davlat-talaba o'rtasida sodir etiladigan huquqbuzarlik turlariga tasniflaydi [13, 9-10-b.].

Shuningdek, u oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni alohida muhim sohalar bo'yicha tasniflaydi, ularni ta'lim berish, xizmat ko'rsatish va boshqaruv sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga bo'ladi. Talabalarning yakuniy ishini moddiy manfaatdorlik evaziga ijobiy baholashni ta'lim berish, talabaga moddiy manfaatdorlik evaziga yotoqxona berishni xizmat ko'rsatish, pora evaziga rektor lavozimiga tayinlashni boshqaruv sohasidagi korrupsiyaga misol sifatida keltiradi [14, 25-26-b.].

A.Osipian oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni tasniflashda sohadagi asosiy huquqbuzarliklarni qamrab olishga harakat qilgan bo'lsa-da, ayrim mezonlarga e'tibor qaratmagan. Misol uchun, korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni hudud, vaqt, tarqalish ko'lam mezonlari asosida tasniflamagan.

Korrupsiyaning oldini olish uchun sohada sodir etilayotgan huquqbuzarliklarni hudud, vaqt va tarqalish ko'lam bo'yicha tasniflash muhim ahamiyatga ega.

Zero, ayrim hududda sodir etilgan huquqbuzarlik boshqa hududlarda uchramasligi yoki o'ziga xos usulda sodir etilishi mumkin.

Jumladan, oliy ta'lim sohasida so'nggi ikki yarim yil davomida 145 ta korrupsiyaviy jinoyatlar sodir etilgan bo'lib, ushbu jinoyatlarning 31 tasi Toshkent shahri, 22 tasi Buxoro viloyati, 12 tasi Namangan viloyati hisobiga to'g'ri kelmoqda. Ko'rish mumkinki, uchta viloyat hududida sodir etilgan jinoyatlar soni umumiy jinoyatlarning 44,8 foizini tashkil qilmoqda [10]. Toshkent shahrida korrupsiyaviy jinoyatlar ko'rsatkichi yuqoriligini hududda boshqa viloyatlarga nisbatan ko'p (61 ta) [15] OTM joylashganligi bilan izohlash mumkin.

Ayrim korrupsiyaviy huquqbuzarliklar davriy ravishda dolzarbligini yo'qotishi yoki ayrimlari yangi korrupsiyaviy huquqbuzarlik sifatida baholanishi mumkin.

Masalan, o'tgan asrning 80-90-yillarida oliy ta'lim muassasasiga o'qishga kirish imtihonlariga yozma shakldagi materiallar (shpargalka) olib kirish holatlari ko'p uchragan bo'lsa, so'ngi 10 yillikda kirish imtihonlariga uyali aloqa vositalarini olib kirish urfga aylandi.

Korrupsiyaviy huquqbuzarliklar tarqalish ko'lam bo'yicha tizimli va kam sodir etiluvchi huquqbuzarliklarga bo'linadi va korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning oldini olishda muhimlarini tanlab olishda ahamiyatli hisoblanadi.

Misol uchun, OTMga o'qishga kiritish bilan bog'liq korrupsiyaviy huquqbuzarlikni sohadagi tizimli korrupsiyaviy huquqbuzarlik sifatida baholash mumkin. Zero, oliy ta'lim sohasida oxirgi ikki yarim yil davomida 145 ta korrupsiyaviy jinoyatlar sodir etilgan bo'lib, ularning 112 tasi yoki 77,2 foizi oliy ta'lim muassasasiga o'qishga kiritish bilan bog'liq korrupsiyaviy jinoyatlar hisoblanadi.

Tahlillar OTMga o'qishga kiritish bilan bog'liq korrupsiyaviy jinoyatlarda pora predmeti 500 AQSH dollaridan 10 ming AQSH dollarigacha bo'lgan miqdorni ko'rsatmoqda [10].

Shuningdek, sohalar mezon bo'yicha tasniflashda ta'lim berish, xizmat ko'rsatish va boshqaruv kabi muhim bosqichlarni ko'rsatib bera olgan bo'lsa-da, mehnat munosabatlari, davlat xaridlari, kirish imtihonlari, nazorat bosqichlaridagi huquqbuzarliklarga e'tibor qaratilmagan.

N.Rumyanseva oliy ta'limdagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni quyidagicha tasniflaydi:

1) ta'limdagi maxsus korrupsiya:

- akademik korrupsiya: talaba-fakultet va talaba-boshqaruv xodimi o'rtasidagi korrupsiya;
- xizmat ko'rsatishdagi korrupsiya: talaba-xizmat ko'rsatuvchi xodim va talaba-boshqaruv xodimi o'rtasidagi korrupsiya;

2) boshqaruvdagi korrupsiya [16, 81-92-b.].

Tadqiqotchi oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni tasniflashda huquqbuzarliklarning xususiyatiga e'tibor qaratgan va ta'lim bilan bog'liq korrupsiyaning o'ziga xos alohida turi ekanligiga urg'u bergan. Boshqaruv sohasida sodir etilishi mumkin bo'lgan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni akademik korrupsiyadan alohida ajratib ko'rsatgan. Biroq tasniflash jarayonida o'ziga xos yondashuv mavjud bo'lsa-da, sohadagi huquqbuzarlik shakllari barcha mezonlar asosida to'liq qamrab olinmagan.

Fikrimizcha, barcha sohalarida bo'lgani kabi oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni tasniflashda, birinchi navbatda, ularni tasniflash mezonlarini to'liq shakllantirib olish kerak.

Jumladan, oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy huquqbuzarliklar sodir etish usuliga ko'ra, poraxo'rlik, nepotizm, favorotizm, firibgarlik, moddiy boyliklarni talon-toroj qilish, plagiat va boshqa turdagi huquqbuzarliklarga bo'linadi.

Misol uchun, talabaga pora evaziga a'lo baho qo'yib berish poraxo'rlik usulida sodir etilgan korrupsiyaviy huquqbuzarlik hisoblansa, OTMga ajratilgan budget mablag'larini o'zlashtirish talon-toroj qilish usulida sodir etilgan huquqbuzarlik toifasiga kiradi.

Shuningdek, korrupsiyaviy huquqbuzarliklarda qatnashgan subyektlar doirasiga qarab, talaba va o'qituvchi, talaba va boshqaruv xodimlari (rektor, prorektor, dekan), talaba va xizmat ko'rsatuv-

chi xodimlar (yotoqxona boshlig'i, kutubxonachi) o'rtasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga bo'linadi.

Oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklar talabalar, guruh yetakchilari, o'qituvchilar, rahbarlar va boshqa shaxslar tashabbusi bilan sodir etilishi mumkin. Siyosiy tadqiqotchi Albina Yunning o'rganish natijalariga ko'ra, mamlakatimiz OTMda yuzaga kelayotgan korrupsiyaviy kelishuvlarning 25 % talabalar, 24 % o'qituvchilar, 10 % guruh yetakchilari, 3 % xodimlar, 38 % boshqa shaxslar tashabbusi bilan sodir etilmoqda [17, 12-b.].

Shuningdek, 2019-2020-yillar va 2021-yilning 6 oyi davomida oliy ta'lim sohasida sodir etilgan 145 ta korrupsiyaviy jinoyatlar bo'yicha 197 nafar shaxslar javobgarlikka tortilgan bo'lib, ularning 149 nafari oliy ta'lim sohasiga mehnat va o'qish faoliyatiga aloqador bo'lgan shaxslar hisoblansa, 48 nafari umuman aloqasi bo'lmagan shaxslar hisoblanadi.

Xususan, oliy ta'limga aloqador 149 nafar shaxslarning 82 nafari akademik doira vakillari (professor, dotsent, o'qituvchi), 32 nafari boshqaruv yoki xizmat ko'rsatuvchi xodimlar, 25 nafari talabalar, 10 nafari rahbarlar toifasiga kiradi. Javobgarlikka tortilgan shaxslarning 41,6 foizi deyarli yarmi oliy ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatuvchi akademik doira vakillari hisobiga to'g'ri kelmoqda [10].

Yoki oliy ta'lim sohasining ichki bosqichlariga ko'ra, ta'lim berish, xizmat ko'rsatish va boshqaruv sohalaridagi korrupsiya kabi turlarga bo'linadi.

Masalan, OTMga rektor lavozimiga tayinlash uchun Oliy ta'lim vazirligida yuqori lavozimda ishlovchi mansabdor shaxsga pora berish boshqaruv bosqichidagi korrupsiya toifasiga kiradi.

Korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning tarqalish hududiga qarab, global, davlat yoki mintaq bo'yicha dolzarb korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga tasniflanadi.

Jumladan, Italiyada mafiya va OTM o'rtasidagi korrupsiyaviy munosabatlar mavjudligi sababli tadqiqotchilar tomonidan bu holat sohadagi yangi korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakli sifatida baholandi. AQShda plagiat va talabalar uddaburonligi keng tarqalgan bo'lsa, Rossiya Federatsiyasida OTMga kirish va o'qishni tamomlash jarayonidagi poraxo'rlik dolzarb shakllar hisoblanadi. Buyuk

Britaniyada OTMni akkreditatsiyadan o'tkazish bilan bog'liq korrupsiya muhim ahamiyat kasb etsa, Xitoyda o'qishni bitirganligi to'g'risida soxta sertifikat berish keng tarqalgan. Birgina AQShda xususiy oliy ta'lim rivojlanishi natijasida universitetlarning davlatdan qarzlari 1.7 mln dollardan 17 mln dollarga ortdi va bu holat mamlakatda turli firibgarliklarni sodir etishga olib kelmoqda [18, -23-b.].

Xuddi shu kabi korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllarini OTM tashkiliy-huquqiy shakliga qarab, davlat, xususiy va xorijiy OTMdagi huquqbuzarliklarga ajratish mumkin.

Fikrimizcha, korrupsiyaviy huquqbuzarlik korrupsiyaviy manfaatni kim ko'rishiga qarab, individual va institutsional ko'rinishdagi korrupsiyaviy harakatlar bo'lishi mumkin. Individual ko'rinishdagi korrupsiyaviy harakatlar natijasida alohida yakka shaxs yoki shaxslar manfaatdor bo'ladi. Misol uchun, pora evaziga OTMga kiritib qo'yish, talabaga pul evaziga ijobiy baho qo'yish. Institutsional ko'rinishdagi korrupsiyaviy harakatlar natijasida alohida shaxs yoki shaxslar emas, balki ma'lum soha vakillari yoxud ma'lum tuzilma manfaatdor bo'ladi. Masalan, OTMni pora evaziga noqonuniy ravishda davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Shuningdek, korrupsiyaviy harakatlarni qonuniyligiga ko'ra, qonuniy va noqonuniy faoliyat asosida amalga oshiriladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga ajratish mumkin. Qonuniy faoliyat asosida amalga oshiriladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga xodimlarning xizmat vazifasiga subyektiv yondashuvi, ya'ni o'qituvchi tomonidan do'sti yoki yuqori amaldorning bilimsiz farzandiga ijobiy baho qo'yishini misol qilish mumkin. Noqonuniy faoliyat asosida amalga oshiriladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga xodimlarni javobgarlikka tortishga sabab bo'ladigan harakat, ya'ni talabani pora evaziga bir ta'lim yo'nalishidan boshqa ta'lim yo'nalishiga ko'chirishni keltirish mumkin.

Bundan tashqari, oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni, xususiyatiga ko'ra, umumiy va maxsus korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga tasniflash mumkin.

Xususan, OTMga o'qishga kirish yoki yakuniy chorakda a'lo baho olish uchun pora berish faqat oliy ta'lim sohasiga xos bo'lgan korrupsiyaviy huquqbuzarliklar hisoblanadi va ushbu huquqbuzarliklarga ajratish mumkin.

zarliklar boshqa sohalarida xuddi shu ko'rinishda takrorlanmaydi. Ko'pchilik tadqiqotchilar oliy ta'limdagi maxsus korrupsiyani akademik korrupsiya sifatida baholaydi. OTMga ishga olish uchun pora talab qilish yoki budjet mablag'larini talon-toraj qilish kabi huquqbuzarliklar boshqa sohalaridagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar bilan o'xshash bo'ladi.

Oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar vaqt bo'yicha dolzarbligiga qarab, dolzarb yoki ahamiyatsiz korrupsiyaviy huquqbuzarliklarga bo'linadi.

Masalan, korrupsiyaviy huquqbuzarlik shakllari amalga oshirilayotgan islohotlar bilan birga vujudga kelishini xalqaro tajribadan ko'rish mumkin. Masalan, xususiy oliy ta'lim rivojlangan AQSH va Yevropa mamlakatlarida OTMni davlat ro'yxatidan o'tkazish jarayonida korrupsiyaviy holatlar ko'p uchrasa, mamlakatimizda xususiy OTM endi rivojlanayotganligini inobatga olgan holda, mazkur huquqbuzarlik yaqin kelajakda dolzarb shaklga aylanishi mumkin.

Oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy xavf-xatarlarni bartaraf etishda korrupsiyaviy huquqbuzarlik xususiyatlarini ko'rib chiqish muhim o'rin tutadi.

Oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar quyidagi xususiyatlarga ega:

Birinchidan, munosabat subyektlari soni ko'pligi va sohada korrupsiyaviy huquqbuzarliklar sodir etilishi yuqoriligi.

Jumladan, 2019-yil holatiga respublikada 424,9 ming nafar bakalavriat, 13 ming nafar magistr talabalar ta'lim olishi, 30.559 nafar professor-o'qituvchilar mehnat qilishi buning yorqin misoli bo'ladi [19]. Mazkur subyektlarning deyarli har kuni o'zaro munosabatga kirishishi va bu jarayonda inson omilining yuqoriligi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar sodir etilishiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, talabalarni baholash jarayonidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning ko'zga ko'rinmasligi, munosabat subyektlari va jamoatchilik tomonidan bu turdagi harakatlarni ahamiyatsiz huquqbuzarlik sifatida baholashi.

Xususan, talabani pul berib yoki tanish mansabdorlar orqali ijobiy baho olishi o'qituvchi va talabalar tomonidan jinoiy huquqbuzarlik sifatida qabul qilinmaydi. Mazkur mayda korrupsiyaviy harakatlarning o'qish va ish faoliyatida munta-

zam sodir etilishi ularni o'qituvchi va talabalar uchun oddiy holga aylantiradi.

Uchinchidan, oliy ta'lim sohasidagi korrupsiyaviy huquqbuzarliklar davriy asosda sodir etilish xususiyatga ega.

Jumladan, har yili OTMga kirish imtihonlarining o'tkazilishi, yilda ikki marta oraliq, yakuniy imtihonlarining o'tkazilishi va bitirish kurslarida davlat imtihonlari, bitiruv malakaviy ishlarining topshirilishi holatlarini keltirishimiz mumkin. Davriy asosda korrupsiyaviy o'choqlarning yuzaga kelishi huquqbuzarlar uchun uzoq va puxta tayyorgarliklar ko'rish imkoniyatini yaratadi hamda bu sohada korrupsiyaviy xavf-xatarlarning yuqori bo'lishiga olib keladi.

To'rtinchidan, abituriyent va talabalar uchun oliy ma'lumotga ega bo'lish katta hayot yo'lidagi hal qiluvchi nuqta, ko'p ehtimol bilan uning kelajagi uchun ko'pri bo'lishi alohida bir xususiyat. Ushbu muhim hayot bosqichida ijobiy natijaga qonuniy yo'l bilan erisha olmagan shaxslar korrupsiyaviy huquqbuzarliklar sodir etishga urinadi.

Beshinchidan, oliy ta'lim sohasidagi korrupsiya bo'lajak kadrlarda korrupsiyaviy illatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Masalan, talabaning o'qituvchi bilan to'g'ridan-to'g'ri korrupsiyaviy munosabatlarga kirishishi uning savodsiz kadr bo'lishiga olib kelishi bilan bir qatorda, kelgusi ish faoliyatida ham korrupsiyaviy huquqbuzarliklar sodir etishga o'rgatib boradi. Zero, sohada korrupsiyaning avj olishi korrupsiyaga moyil bo'lajak kadrlar uchun tajriba maydoni bo'lib xizmat qiladi.

Oltinchidan, oliy ta'lim sohasidagi korrupsiya boshqa sohalariga ham korrupsiyaning keng tarqalishiga xizmat qiladi.

Xususan, OTMga pora berish yo'li bilan kirgan va uni korrupsiyaviy yo'llar bilan tugatgan talaba davlat xizmatining turli sohalariga, jumladan, sog'liqni saqlash, qurilish, huquqni muhofaza qilish va boshqa sohalarida mehnat faoliyatini davom ettiradi va bu, o'z navbatida, ushbu davlat xizmati sohalarida korrupsiyaning keng tarqalishiga olib keladi.

Xulosalar

Xulosa sifatida oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy huquqbuzarliklarning nazariy asoslarini o'rganish natijalariga ko'ra, quyidagilarni ta'kidlab o'tishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

– oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklar azaldan mavjud korrup-

siyaviy huquqbuzarliklarning bir shakli bo'lsa-da, tor doirada tadqiq etilmagan;

– oliy ta'lim sohasida korrupsiyaviy huquqbuzarliklar "shakllari", ularning "tasnifi" va "xususiyatlari" tadqiqot mavzusining nazariy asoslari hisoblanadi;

– oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklar shakllarini o'rganish orqali sohadagi dolzarb huquqbuzarliklarni belgilab olish mumkin;

– oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni tasniflash ularni boshqa sohadagi huquqbuzarlik shakllaridan farqlash imkoniyatini beradi;

– oliy ta'lim sohasida sodir etiladigan korrupsiyaviy huquqbuzarlik xususiyatlarini tadqiq qilish sohadagi korrupsiyaviy xavf-xatarlarning kelib chiqish sabab va omillarini aniqlashda fundamental asos bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga yo'llagan murojaatnomasi, 2020-yil 29-dekabr [Address to the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, December 29, 2020]. Available at: <https://president.uz/>.
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi, 2018-yil 7-dekabr []. Available at: <http://gazeta.uz/>.
3. Oliy ta'lim: muammo va yechimlar, respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi ilmiy maqola va tezislar to'plami [Higher education: problems and solutions, collection of scientific articles and abstracts of the Republican scientific-practical conference]. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti – Tashkent State University of Economics, Tashkent, 2020, p. 82. Available at: <https://tsue.scienceweb.uz/>.
4. Oliy ta'lim muassasangizda korrupsiya bormi? [Is there corruption in your higher education institution?]. Available at: <https://uzbekistan.ureport.in/story/778/>.
5. How many universities exist in the world? Available at: <https://truowl.com/university/how-many-universities-exist-in-the-world/>.
6. Angel Calderon's thesis of massification of higher education revisited. Available at: http://cdn02.pucp.edu.pe/academic/2018/08/23165810/na_mass_revis_230818.pdf/.
7. Ozhegov S.I. Tolkovyj slovar' [Dictionary]. 2008-2009, 2148 p. Available at: <http://slovarozhegova.ru/>.
8. Ushakov D.N. Tolkovyj slovar' [Dictionary]. 2008-2009, 2157 p. Available at: <http://ushakovdictionary.ru/>.
9. Knaust I.S. Korruptsiya uchrezhdenijah vysshego professional'nogo obrazovanija. Masterskaja dissertatsiya [Corruption in institutions of higher professional education. Master's dissertation]. Tomsk, 2016, p. 15. Available at: <http://ui.tsu.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D0%BA%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%81.pdf/>.
10. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, 20.08.2021-yil, 03-23-674-21-sonli xat [Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, 20.08.2021, letter No. 03-23-674-21].
11. Kirya M. Corruption in universities Paths to integrity in the higher education subsector. 2019, p. 9. Available at: <https://www.u4.no/publications/corruption-in-universities-paths-to-integrity-in-the-higher-education-subsector.pdf/>.
12. O'zbekistonda oliy ta'limni isloh qilish: muammolar va takliflar [Higher Education Reform in Uzbekistan: Challenges and Suggestions]. Available at: <https://www.xabar.uz/talim/ozbekistonda-oliy-talimni-isloh-qilish-muammolar-va-takliflar/>.
13. Osipian A. Higher Education Corruption in the World Media: Prevalence, Patterns, and Forms. 32nd Annual Conference of the Association for the Study of Higher Education, Louisville, KY, November 2007, pp. 9-10. Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED499687.pdf/>.
14. Osipian A. Corruption in higher education: for the degree of Doctor of philosophy. 2013, pp. 25-26. Available at: https://www.researchgate.net/publication/251545877_Economics_of_corruption_in_doctoral_education_The_dissertations_market/.
15. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi [Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan]. Available at: <https://www.edu.uz/uz/>.

16. Rummyantseva N. Taxonomy of Corruption in Higher Education. Peabody Journal of Education, Newly Emerging Global Issues, 2005, pp. 81-92. Available at: https://www.researchgate.net/publication/44834498_Taxonomy_of_Corruption_in_Higher_Education/.
17. Yun A. Corruption in Uzbek higher education: detrimental impurity for the future, Norwegian institute International affairs. 2016, p. 12.
18. Osipian A. Higher Education Corruption in the World Media: Prevalence, Patterns, and Forms. 32nd Annual Conference of the Association for the Study of Higher Education, Louisville, KY, November 2007, p. 23.
19. O'zbekiston oliy ta'lim tizimi bo'yicha statistik ma'lumotlar ochiqlandi [Statistics on the higher education system of Uzbekistan have been released]. Available at: <https://kun.uz/news/2020/06/16/ozbekiston-oliy-talim-tizimi-boyicha-statistik-malumotlar-ochiqlandi/>.

UDC: 81-26

ORCID: 0000-0003-3559-6011

TIL – HUQUQNING YASHASH SHARTI

Gulyamova Gulnora Yakubovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi,
e-mail: g.gulyamova@tsul.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston ta'lim tizimida til o'rganishning ahamiyati, til taraqqiyoti jamiyat va millat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqligi, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi, har qanday hujjatning sifati kommunikativ va adabiy savodxonlikka bog'liqligi, o'zbek yuridik tilining ba'zi muammolari, tarjimachilik, tezausus kabilar xususida fikr yuritiladi. Ilm-fan rivojlanayotgan bugungi kun ta'lim-tarbiya tizimi oldiga yangi-yangi mas'uliyatli vazifalarni qo'ymoqda. Jumladan, zamonning o'zi soha mutaxassisidan bilimdon bo'lish bilan bir qatorda, davlat tilini puxta bilish, hozirgi zamon o'zbek adabiy tili me'yorlarini to'liq o'zlashtirishni ham talab etmoqda. Xuddi shunday, hozirgi zamon yurist mutaxassisi jamiyatda barqarorlik va huquqiy tartibni o'rnatish maqsadida nafaqat yurisprudensiya qonun-qoidalarini puxta o'zlashtirgan, balki ijtimoiy munosabatlar qonuniyatlari va huquqiy qoidalarni chuqur bilgan, o'z kasbining yetuk bilimdoni, shuningdek, til me'yorlarini o'zlashtirgan bo'lishi lozim. Jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash demokratik huquqiy davlatning muhim tamoyillaridan biri bo'lib, u uchun qonunlar tabiatan adolatli va odamlar uchun tushunarli, ya'ni yaratilgan huquqiy hujjatlar tili batafsil, ravon bo'lishi kerak. Shu bois til va huquq bir-biri bilan chambarchas bog'liq tushunchalardir. Hozirgi kunning eng dolzarb, hal qilinishi lozim bo'lgan masalalaridan biri soha tilining tezaususini tuzish, yuridik terminologiyani tartibga solish hisoblanadi.

Kalit so'zlar: intellektual taraqqiyot, umumbashariy qadriyatlar, adabiy til, huquq, jamiyat, lug'at tarkibi, yuridik til leksikasi, qonun tili, yuridik texnika, yuridik terminologiya, tezausus, tarjimachilik.

ЯЗЫК – УСЛОВИЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ ПРАВА

Гулямова Гулнора Якубовна,
кандидат филологических наук,
доцент Ташкентского государственного
юридического университета

Аннотация: В данной статье рассматриваются такие вопросы, как важность изучения языка в системе образования Узбекистана, взаимосвязь языка и общества, нации, статус узбекского языка как государственного. Кроме того, в статье освещаются основы коммуникативной и литературной грамотности документа и некоторые проблемы узбекского юридического языка (перевод, тезаурус). В настоящее время, когда наука развивается, перед системой образования появляются новые задачи. В частности, требованием времени является не только владение знаниями по специальности, но и знание государственного языка, полного овладения нормами современного узбекского литературного языка. Следовательно, современный юрист должен быть не только профессионалом, обладающим глубоким знанием законов и правил общественных отношений с учетом специфики обновленного общества для установления стабильности и правопорядка в обществе, но и владеть языковыми нормами. Обеспечение верховенства закона в обществе – один из важнейших принципов демократическо-правового государства, для которого законы должны быть справедливыми по своей природе и понятными для людей, то есть язык создаваемых юридических документов должен быть подробным, свободным. Следовательно, язык и право – тесно связанные понятия. Одним из наиболее актуальных вопросов, которые необходимо решить сегодня, является составление тезауруса отраслевого языка, регулирование юридической терминологии.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, общечеловеческие ценности, литературный язык, право, общество, содержание словаря, лексика юридического языка, язык закона, юридическая техника, юридическая терминология, тезаурус, перевод.

LANGUAGE IS A CONDITION FOR THE EXISTENCE OF A LAW

Gulyamova Gulnora Yakubovna,

Associate Professor of the Tashkent State
Law University, Candidate of Philology sciences

Abstract. This article discusses issues such as the importance of language learning in the education system of Uzbekistan, the relationship between language and society, nation, the status of the Uzbek language as a state language. In addition, the article highlights the basics of communicative and literary literacy of the document and some problems of the Uzbek legal language (translation, thesaurus). At present, when science is developing, new tasks appear for the education system. In particular, the requirement of the time is not only knowledge of the specialty, but also knowledge of the state language, full mastery of the norms of the modern Uzbek literary language. Consequently, a modern lawyer should not only be a professional with a deep knowledge of the laws and rules of public relations, taking into account the specifics of a renewed society in order to establish stability and law and order in society, but also possess linguistic norms. Ensuring the rule of law in society is one of the most important principles of a democratic state, for which laws must be fair by their nature and understandable for people, that is, the language of legal documents created must be detailed and free. Consequently, language and law are closely related concepts. One of the most pressing issues that need to be resolved today is the compilation of an industry language thesaurus, regulation of legal terminology.

Keywords: intellectual development, human values, literary language, law, society, dictionary content, legal language vocabulary, legal language, legal technique, legal terminology, legal thesaurus, translation.

Kirish

Mustaqil mamlakatimiz erishayotgan ulkan yutuq va zafarlar haqida so'z ketganda, boshqa muhim sohalar qatori ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan ishlar ham diqqatga sazovordir. Ta'lim-tarbiya sohasida qabul qilingan va ishlab chiqilayotgan har qanday davlat hujjati ilm-ma'rifat rivoji, intellektual taraqqiyot, umum-bashariy qadriyatlar asosida har tomonlama yetuk zamonaviy kadr tayyorlashga yo'naltirilgandir. Darhaqiqat, bizga jamiyat talablariga mos, ta'lim sirlarini puxta o'zlashtirgan, o'zini jamiyat, davlat va oila oldida javobgar deb his qiladigan yangi avlod vakili – har tomonlama kamol topgan mutaxassislar kerak.

Ilm-fan rivojlanayotgan bugungi kun ta'lim-tarbiya tizimi oldiga yangi-yangi mas'uliyatli vazifalar qo'ymoqda. Jumladan, zamonning o'zi soha mutaxassisidan bilimdon bo'lish bilan bir qatorda, davlat tilini puxta bilish, hozirgi zamon o'zbek adabiy tili me'yorlarini to'liq o'zlashtirishni ham talab etmoqda.

Bu borada yurtimizda diqqatga sazovor ishlar jadal olib borilmoqda. O'zbekiston ta'lim tizimida til o'rganish bo'yicha jiddiy o'zgarish va yangilanishlar sodir bo'lmoqda. Mamlakatimizda til ta'limi o'quv shakllari bo'yicha mashg'ulot turlarini yuksak nazariy, ilmiy-uslubiy va kasbiy darajada amalga oshirish, ta'lim sifatini ta'minlash pro-

duktiv ta'limning ustuvor funksional vazifalaridan hisoblanadi. Chunki millat, jamiyat taraqqiyoti, tarix jarayonlari, eng avvalo, tilda aks etadi. Unda xalq hayoti, milliy mafkura ifodalanadi, ro'yobga chiqadi. Demak, til inson faoliyatini boshqarib turuvchi muhim vosita, demak, til xalqning ma'naviy mulkidir.

Til taraqqiyoti jamiyat va millat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq. Milliy til mustaqil davlatning eng muhim ramzlaridan sanaladi. Til jamiyatda mulqot vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega. Har qanday mamlakatning til siyosati davlat tili maqomini mustahkamlashni nazarda tutadi, chunki davlat tili maqomi tilning har tomonlama rivojini kafolatlaydi. Har bir mustaqil mamlakat o'zining davlat tiliga ega ekan, u o'z ona tili ravnaqi uchun kurashadi.

Xuddi shu masala – o'zbek tilini davlat tili sifatida rivojlantirish va boyitish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. «Davlat tilining obro'-e'tibori – butun xalq, butun jamiyatning obro'-e'tiboridir», deb alohida ta'kidlaydi muhtaram Yurtboshimiz. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev yer yuzida o'zbek tilida so'zlashadiganlar 50 milliondan oshiq ekani, 65 ta xorijiy OTMdagi tilimiz o'rganilishi haqida aytib, o'zbek tilining davlat tili sifatidagi o'rni va nufuzini yanada mustahkamlash vazifasini bajarish lozimligini uqtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning bevosita tashabbuskorligi ostida o'zbek tilining davlat tili sifatida obro' va mavqeyini yanada oshirish bo'yicha tub chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Yurtboshimiz tomonidan "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi kabi farmonlar imzolandi.

Mazkur hujjatlar bilan 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Mamlakat Vazirlar Mahkamasi tarkibida Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish departamenti, O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi va ish yuritish asoslarini davlat tilida o'qitish markazi tashkil etildi. Yurtboshimiz 2019-yil 21-oktabr kuni o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida: **"Har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak"**, deb alohida ta'kidladi.

Prezidentimizning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni dasturilamal hujjat sifatida xalqimiz tomonidan iliq kutib olindi. Strategiyada ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan masalalardan hisoblangan ilm-fan, ta'lim-tarbiya tizimi, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish va rivojlantirish alohida ta'kidlangan, ya'ni sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish kabi ustuvor masalalar yechimiga e'tibor qaratilgan.

Material va metodlar

Maqolada muallif o'zining keng ko'lamli faoliyatida huquq va til munosabatlari, adabiy til me'yorlari, yuridik matnda so'z va termin qo'llash talablarini puxta bilishga oid fikr va xulosalari bayon etildi, shuningdek, yuridik tildagi ba'zi muammolarni yoritishga harakat qilindi. Keltirilgan misollar rus tili yuridik terminologiyasi bilan qiyosiy tahlil etildi.

Jamiyat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri fan va ishlab chiqarishning barcha sohalarida yuqori malakali kadrlar tayyorlash hisoblanadi. Darhaqiqat, bizga jamiyat talablariga mos, bilimlarni puxta o'zlashtirgan, zamon nafasini his etadigan yangi avlod vakili – har tomonlama kamol topgan mutaxassislar kerak. Xuddi shunday, hozirgi zamon yurist mutaxassisi jamiyatda barqarorlik va huquqiy tartibni o'rnatish maqsadida, yurisprudensiya qonun-qoidalarini puxta o'zlashtirgan, ijtimoiy munosabatlar qonuniylari va huquqiy qoidalarni chuqur bilgan, yangilanayotgan jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan o'z kasbining yetuk bilimdoni bo'lishi lozim. Shuningdek, zamonaviy yurist yetuk mutaxassis bo'lishi bilan bir qatorda davlat tilini mukammal bilishi zarur. Davrning o'zi har qanday malakali va yetuk kadrda davlat tilini puxta bilishni taqozo etmoqda.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyati yaratishning asosiy tamoyillaridan biri bu qonun ustuvorligini ta'minlash va insonlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilishdir. Fuqarolarning qonunlarga qat'iy rioya qilishining asosiy omili uning aniqligi, puxtaligi va ravshanligidir. Jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash demokratik huquqiy davlatning muhim tamoyillaridan biri bo'lib, u uchun qonunlar tabiatan adolatli va odamlar uchun tushunarli, ya'ni yaratilgan huquqiy hujjatlar tili batafsil, ravon bo'lishi kerak. Shu bois til va huquq bir-biri bilan chambarchas bog'liq tushunchalar hisoblanadi. Til bilimlarni yetkazish va shakllantirish, insonni rivojlantirish va tarbiyalash vositasidir. Huquq esa jamiyat hayotini tartibga soluvchi, bevosita nazorat qiluvchi vosita. Shunday ekan, har qanday hujjat sifati nafaqat ularni ishlab chiqaruvchilarning yuqori malakasi, balki ularning kommunikativ va adabiy savodxonligiga ham bevosita bog'liqdir. Mustaqillik tufayli ona tilimizda yangidan-yangi qonuniy akt va hujjatlarning qabul qilinishi, sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy voqealar o'zbek adabiy tilining tarkibiy qismi hisoblangan yuridik til shakllanishi uchun qulay sharoit yaratib berdi.

Tilning lug'at tarkibini puxta o'rganib, uni tadqiq etish tilshunoslikning muhim masalasi hisoblanadi. Hozirgi hayotimizni yuridik til leksikasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki ular hayo-

timizning barcha tarmoqlarida unumli qo'llaniladi. Afsuski, mazkur sohaga XX asrning 90-yillarigacha e'tibor berilmadi, o'zbek yuridik tili soha tili sifatida rivojlanmadi. Chunki qonunlarimiz mustaqil qabul qilinmas va yaratilmas edi. Inson huquqlari esa umuman o'rganilmagan, yuridik tilning ilmiy jihatlari ishlab chiqilmadi. Demak, huquq tili, qonunchilik uslubi, yuridik terminologiya muammolarini hal etish kabi masalalar bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Chunki mamlakatimizning ravnaq topishida, demokratik huquqiy davlat qurishda huquq va tilning o'zaro aloqadorligi, ular o'rtasidagi munosabat muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat hayotining huquq aralashmagan bi-ror-bir sohasi yo'q. Shunday ekan, davlat hujjat-lari va qonunlarini yaratishda, eng avvalo, adabiy til me'yorlari, yozma yuridik til talablari, yuridik tilning so'z boyligiga qat'iy rioya qilish zarur, aks holda, hujjat qiymati yo'qoladi. Yozma yuridik nutqning muhim ko'nikmalaridan biri – bu yozma huquqiy nutqni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish, atama va so'zlarning muqobilini tanlashdir.

To'g'ri, yurisprudensiya sohasida qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda, qonun tili, yuridik texnika, huquqiy terminologiya bo'yicha diqqatga sazovor ishlar amalga oshirilmoqda. Lekin shunga qaramay, yurisprudensiya tilida hali o'zining to'liq yechimini topmagan qator muammolar mavjud. Xususan, shu kungacha yuridik sohada umumhuquqiy tezaurus talab darajasida yaratilmagan. To'g'ri, boshqa sohaga nisbatan yurisprudensiyada ko'plab lug'atlar mavjud. Ayniqsa, mustaqilligimizdan keyin respublikamizda qabul qilingan qonunlar, yo'riqnomalar bir me'yorga keltirildi, tartibga solindi, normalashtirilgan yuridik terminlar muloqotga kirdi. Bu, albatta, ijobiy holat. Biroq hanuzgacha yuridik terminlar borasida e'tirozga sabab bo'layotgan jihatlar ham yo'q emas. Ayrim huquq manbalarida terminlar uchun salbiy hodisa hisoblangan sinonimiyadan unumli foydalanilyaptiki, natijada matnda fikr chalkashligiga yo'l qo'yilmoqda. Vaholanki, yuridik termin birligi qoidasiga, ayniqsa, bir me'yoriy hujjatlar doirasida og'ishmay amal qilinmog'i lozim, aks holda, qonunchilik texnikasi buziladi, qonun mohiyati aniq tushunilmaydi. Shu o'rinda dalillarga murojaat qilamiz: *shartli hukm qilish – shartli jazo belgilash; shartli ozod qilish – shartli ravishda ozod qilish; murakkab aybli jinoyat*

– qasddan sodir etilgan jinoyat; jazo tayinlash – jazo belgilash; yuridik shaxsning nochorligi – yuridik shaxsning bankrotligi; elchi – vakil – konsul; mehnatga qobiliyatsizlik – mehnatga yaroqsizlik – mehnatga layoqatsizlik kabilar fikrimizning dalilidir. Lekin sinonim tarzida qo'llanilayotgan shu kabi qator so'z va birikmalar ham borki, ular bir xil yoki bir-biriga aynan o'xshash ma'nolar-ni ifodalamaydi. Masalan, "*auksion*" termini hozirgi kunda (ba'zi manbalar, shuningdek, ommaviy axborot vositalarida) "*kimoshdi savdosi*" deb (*kimoshdi auksionning* sinonimi tarzida) ham yuritilmoqda. Lekin Fuqarolik kodeksining 379-moddasida esa shunday deyiladi: "*Kimoshdi savdosi auksion yoki tanlov* shaklida o'tkaziladi" (O'zbekiston Respublikasi kodekslari, 375-b.). Demak, *auksion* va *kimoshdi* aynan bir xil tushunchani anglatmay, *auksion kimoshdining* bir ko'rinishi ekan-da?!

Shuningdek, ilmiy jihatdan asosli andozalangan xalqaro siyosiy-huquqiy terminlarni tilimizda shakllantirishda milliy xususiyatlarimizning o'ziga xos jihatlari ham hisobga olish zarur. Hozirgi kunda *азреман – rozilik, занас – zaxira, новестка – chaqiruv qog'ozi, консенсус – kelishuv, немиция – arznoma, консульство – konsulxona, капитал – sarmoya* shaklida ishlatilyapti. Mazkur o'girishlar maqsadga muvofiq bo'lib, bunda tilimizning milliy jihat va imkoniyatlari e'tiborga olingan. Bu ijobiy hol, albatta. Ammo ayrim terminlar terminologiyani talabiga javob bermayapti, ular noo'rin qo'llanib kelinmoqda. Masalan: *kongress – anjuman, konferensiya – anjuman, simpozium – anjuman* kabi. Lekin "*kongress – muhim siyosiy, ilmiy va boshqa masalalar yuzasidan o'tkaziladigan xalqaro syezd, kengash*" bo'lsa, "*konferensiya – davlatlar, partiya, ijtimoiy, ilmiy va shu kabi tashkilotlar vakillarining biror masalani muhokama qilish, hal etish uchun chaqirilgan majlisi, kengashi*"dir [1]. *Simpozium* esa yig'ilish, muayyan bir ilmiy mavzu doirasida (odatda, turli mamlakatlardan kelgan mutaxassislar ishtirokida) o'tkaziladigan tadbir.

Demak, *kongress, konferensiya, simpozium* o'rtasida farq bor.

Ma'lumki, jamiyat rivojlanar ekan, tabiiyki, yangi tushuncha va so'zlar paydo bo'ladi. Tabiiy bu jarayonda tillarning o'zaro ta'siri va aralashuvi katta ahamiyatga ega. Chunki ayni shu jihat ham milliy lug'at tarkibining boyishiga sabab bo'ladi, yangi til birliklari yaralishiga sharoit yaratadi. De-

mak, bu holat har bir millat tili leksikasida o'zlashgan so'zlar qatlamini hosil qiladi. Ushbu qatlam mavjudligi xorijiy so'zni o'z holicha qabul qilish yoki tarjima qilish evaziga bo'ladi. Tarjimachilik so'z yoki so'z birikmasining original tushunchasini yuzaga chiqaruvchi omil hisoblanadi. Chunki o'zlashayotgan leksika yoki so'z birikmasining aniq tushunilishi ma'no chalkashligiga yo'l qo'ymaydi, jummalarni to'g'ri tuzish uchun imkon yaratadi.

Tilshunoslikning talabiga ko'ra, biror-bir tilga boshqa tildan so'z yoki so'z birikmasi o'zlashtirilsa, bunda o'sha so'z yoki fikrning originaldagi ma'nosi diqqat-e'tiborda bo'lmog'i shart, aks holda, so'z mavqeyiga putur yetadi.

Afsuski, tarjimachilik sohasida nafaqat yuridik tilda, balki boshqa soha tillarida ham bir qator kamchilik va nuqsonlar mavjud: *seyf – yonmas sandiq; universitet, institut, akademiya – oliygoh; begemot – suv oti; jurnal – jarida; massaj – uqalash; veteran – kayvoniy; pensiya – nafaqa; transport – naqliyot; deklaratsiya – bayonnoma, bayonot; arxiv – hujjatxona; kodeks – majmua; ekspertiza – tahqiq yoki muoyana* kabi tarjima variantlari shular jumlasidandir.

Yuridik tilning yozma shakli qoidalari ham soha mutaxassisarlari tomonidan to'liq o'rganilmagan. Matn tuzish, atamani to'g'ri yozish, tarjima qilish sohasida hali ham jiddiy kamchiliklar mavjud. Huquqqa oid matnlarda imlo va punktuatsiya xatolari bot-bot ko'zga tashlanib qolmoqda, uzun-dan-uzun jummalarni tuzish natijasida chalkashliklar yuzaga kelmoqda. Shu bois rasmiy uslubda yozilgan har qanday hujjat professional tarzda tahlil qilinishi va puxta shakllantirilishi kerak. Bunda nutqning aniqligi, izchilligi, tozaligi, puxtaligi kabi lingvistik va ekstralingvistik kommunikativ mezonlarga qat'iy rioya qilish zarur.

Hozirgi kunning eng dolzarb, hal qilinishi lozim bo'lgan masalalaridan biri soha tilining tezausini tuzishdir. To'g'ri, yuridik sohada yaratilgan ko'plab lug'at va qomuslarning har biri o'ziga xos ahamiyatga ega. Ushbu manbalarining maqsadi bitta: huquq terminologiyasini tartibga solish. Mazkur vazifa ma'lum darajada bajarildi ham, ya'ni sohalarda ishlatilayotgan tushunchalarni to'g'ri ifodalovchi ko'plab terminlar yaratildi.

Xulosalar

Hayotning o'zi nutq madaniyati muammosini ham kun tartibiga qo'ymoqda, chunki nutq madaniyatisiz jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy qi-

yofasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Haqiqiy san'at sifatida keng ma'noda yuristning nutq madaniyati, buyuk Aflotunning fikriga ko'ra, "his-tuyg'ular va ehtirolarni tartibli holatga keltiradigan, shu bilan birga, eng yuqori adolatni o'zida mujassam etadigan ijodiy faoliyatdir".

Shunday ekan, "Yuristning nutq madaniyati", "Yuristning yozma nutqi", "Yuridik til leksikasi" kabi fanlarni bo'lajak yuristlarning kasbiy fazilatlarini shakllantiradigan maxsus fanlar qatorida asosiy modullar sifatida ta'lim dasturlariga kiritish lozim. Mazkur fanlar bo'lajak yuristlarning tilni talab darajada bilishi, muomala odobi, tillarni his etish didini tarbiyalash kabi muhim g'oyani o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'yadi, ularning kasbiy darajasiga ijobiy ta'sir qiladi va quyidagi vazifalarni belgilaydi:

rivojlangan demokratik davlatlar darajasidagi yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi, tilni mukammal biladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash;

yurist-talabalarning tilni mukammal bilish darajasi va sifatini yanada oshirish;

professional nutqda o'zbek tili vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanishga o'rgatish;

talabalarning yozma va og'zaki yuridik nutqlarini takomillashtirish;

o'zbek tili talaffuz omillaridan vaziyat va voqealik talabiga ko'ra mohirona foydalana olish qobiliyatlarini shakllantirish;

til ta'limi yuzasidan malaka va ko'nikma hosil qilish kabilar.

Xullas, huquq va til bir-biriga bog'liq, ajralmas tushunchalardir. Huquqshunoslikning har qanday g'oyasi, munosabati, tushunchasi uning nechog'lik til bilishida, leksikonida ifodalanadi.

Huquqiy davlat qurish, fuqarolik jamiyati yaratishning asosiy tamoyillaridan biri – bu qonun ustuvorligini ta'minlash, insonlarning huquqiy manfaatlarini himoya qilishdir. Fuqarolarning qonunga qat'iy rioya qilishining asosiy omili esa qonunlarning aniq, puxta va tushunarli bo'lishidadir. Ya'ni qonunlar tili sodda va ravon bo'lishi, huquqiy atamalar ilmiy-amaliy jihatdan bir tartibga solingan bo'lib, yuridik til talablari-ga javob berishi zarur. Shu o'rinda Prezidentimiz Sh. Mirziyoyevning quyidagi fikrini keltirib o'tish joiz: «Bugungi kunda biz yangi O'zbekistonni, yangi Renessans poydevorini barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga erishishda, hech shubhasiz, ona tilimizning hayotbaxsh qudratiga tayanamiz».

REFERENCES

1. O'zbek tilining izohli lug'ati [Annotated dictionary of the Uzbek language]. Moscow, Rus tili Publ., 1981, vol. 1, pp. 395, 397.
2. Mahmudov N. va boshq. Ish yuritish asoslari [Basics of office work]. Tashkent, UzME Publ., 2006.
3. Usmonov S. Yuristning nutq madaniyati. Darslik [The culture of speech of a lawyer. Textbook]. Tashkent, TSUL Publishing House, 2010.
4. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov. N. Ish yuritish. [Stationery]. Tashkent, 2010.
5. Steve Taylore – Knowles. Reading and Writing. M. Mann. 2011.
6. Ko'chimov Sh.N. Yuridik til nazariyasi [Theory of legal language]. Tashkent, UWED Publishing House, 2013.
7. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Davlat tilida ish yuritish [Record keeping in the state language]. Tashkent, 2015.
8. Bailey S. Academic Writing: A Handbook for International Students. Fourth Edition, 2015.
9. Ish yuritish. Amaliy qo'llanma [Record keeping. Practical guide]. Tashkent, Publishing House of the National Encyclopedia of Uzbekistan, 2017.
10. Potapov M.G., Balakina I.V. Osnovy juridicheskoy terminologii. Uchebnoe posobie [Basics of legal terminology]. Novosibirsk, NGTU Publ., 2017.
11. Figueroa García-Herreros, N. Legality, Legitimacy and Democratic.
12. Constitution Making. Jus Cogens 1, 209, pp. 97-109.
13. Mahmudov N. va b. Davlat tilida ish yuritish. 9-nashri [Record keeping in the state language]. 9th ed. Tashkent, 2020.

YURIDIK FANLAR AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

REVIEW OF LAW SCIENCES

Huquqiy ilmiy-amaliy jurnal

Правовой научно-практический журнал

Legal scientific-practical journal

2021/4

BOSH MUHARRIR:

Tashkulov Akbar Djurayevich
Toshkent davlat yuridik universiteti rektori

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Salayev Nodirbek Saparbayevich
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, y.f.d.,
professor

Mas'ul muharrir: O. Choriyev

Muharrirlar: Sh. Jahonov, K. Abduvaliyeva,
F. Muhammadiyeva, Y. Yarmolik

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.
Tel.: (0371) 233-66-36 (1169)

Web-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

Jurnal 24.11.2021-yilda tipografiyaga
topshirildi. Qog'oz bichimi: A4.
Shartli 23,52 b.t. Adadi: 100. Buyurtma: № 63.

TDYU tipografiyasida chop etildi.